

BULLETIN OF ALFRED NOBEL UNIVERSITY

ВІСНИК

УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

Науковий журнал

Заснований у жовтні 2020 р.

Виходить 2 рази на рік

СЕРІЯ ПРАВО

SERIES LAW

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Барабаш Б.А.

Загальні закономірності азійського, західного та африканського шляхів виникнення держави

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-1..... 6

Тарановська А.О.

Генезис та концептуальні основи мусульманського права

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-2..... 19

Програмні цілі – висвітлення результатів новітніх досліджень і досягнень юридичної науки за всіма напрямками суспільного та економічного розвитку України і світової спільноти.

Для наукових працівників, професорсько-викладацького складу ЗВО, фахівців-правознавців, студентів, широкого кола науковців, юристів та працівників різних напрямів юридичної діяльності.

Матеріали публікуються змішаними мовами.

Журнал «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право» затверджено у Переліку наукових фахових видань за категорією «Б» (наказ Міністерства освіти і науки від 10.10.2022р. № 894), зареєстровано у міжнародних наукометричних баз Crossref DOI, Index Copernicus, індексується в Google Scholar та інформаційно-аналітичній системі Національної бібліотеки України імені Вернадського.

Редакція не обов'язково поділяє точку зору автора і не відповідає за фактичні або статистичні помилки, яких він припустився.

Журнал затверджено до друку і до поширення через мережу Інтернет за рекомендацією вченої ради Університету імені Альфреда Нобеля (протокол від 30 травня 2023 р. № 5).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24594-14534Р від 29.10.2020 р.

1 (6) 2023

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Баймуратов М.О., Кофман Б.Я.

Самоврядна парадигма у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності: до визначення змісту, ролі та значення

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-3 27

Бочарова Н.В.

Права людини в умовах урбанізації

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-4 38

Потапчук Г.В.

До питання про визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-5 48

Посторонко І.Г.

Надбання та цінності європейського (західного) муніципалізму як конституційні цінності людства і держави та їх сприйняття на пострадянському правовому просторі

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-6 64

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Тодорошко Т.А., Біла А.В.

Особливості призначення і проведення лінгвістичної експертизи мовлення (семантико-текстуальна та авторознавча): судова практика

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-7 82

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Толстих А.Б.

Особливості судового захисту прав суб'єктів господарювання при розгляді справ про банкрутство

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-8 90

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Луніна О.С., Шкабаро В.М.

Експертиза в адміністративному судочинстві України

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-9 97

ОГЛЯД НОВІТНЬОЇ ЮРИДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Бочарова Н.В.

Аналітичний огляд публікацій з конституційного права у видавництві Оксфордського університету (Монографічні видання)

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-10 104

НАШІ АВТОРИ 116

OUR AUTHORS 117

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW, HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Barabash B.

General regulations of the Asian, Western and African ways of state emergence

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-1 6

Taranovska A.

Genesis and conceptual foundations of Muslim law

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-2 19

CONSTITUTIONAL LAW. MUNICIPAL LAW

Baymuratov M., Kofman B.

The self-government paradigm in the formation and functioning of the democratic rule-of-law state: determining the content, role and meaning

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-3 27

Bocharova N.

Human rights in the conditions of urbanization

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-4 38

Potapchuk A.

On the question of defining the object-subject composition of environmental constitutionalism

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-5 48

Postoronko I.

Acquisition and values of European (Western) municipality as constitutional values of humanity and the state and their perception in the post-soviet legal area

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-6 64

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE, FAMILY LAW. INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Todoroshko T., Bila A.

Features of appointment and conduct of speech linguistic expertise (semantic-textual and authorial expertise): judicial practice

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-7 82

COMMERCIAL LAW. COMMERCIAL PROCEDURAL LAW

Tolstykh A.

Features of judicial protection of the rights of business entities during the consideration of bankruptcy cases

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-8 90

**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS.
FINANCE LAW. INFORMATION LAW**

Lunina O., Shkabaro V.

Expertise in the administrative judiciary of Ukraine

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-9 97

REVIEW OF THE LATEST LEGAL LITERATURE

Bocharova N.

Analytical review of publications on constitutional law at Oxford University Press (Monographic editions)

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-10 104

OUR AUTHOR 117

Усі права застережені. Повний або частковий передрук і переклади дозволено лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні посилання на «*Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*».
Серія «Право» обов'язкове.

Редактор В.М. Шкабаро

Підписано до друку 27.06.2023. Формат 70× 108/16. Ум. друк. арк. 6.56.

Тираж 300 пр. Зам. №

Адреса редакції та видавця:

49000, м. Дніпро,
вул. Січеславська Набережна, 18.
Університет імені Альфреда Нобеля
тел/факс (056) 720-71-54.
e-mail: rio@duan.edu.ua

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпро, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04
Свідоцтво ДК № 4765 від 04.09.2014 р.

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Голова редакційної ради

С.Б. ХОЛОД, доктор економічних наук, професор
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).

Заступник голови редакційної ради

А.О. ЗАДОЯ, доктор економічних наук, професор
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).

Члени редакційної ради

С.Б. ВАКАРЧУК, доктор фізико-математичних наук,
професор (Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).
В.А. ПАВЛОВА, доктор економічних наук, професор
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).
А.А. СТЕПАНОВА, доктор філологічних наук, професор
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор серії

Н.В. БОЧАРОВА, доктор юридичних наук, доцент
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).

Відповідальний секретар

В.М. ШКАБАРО, кандидат юридичних наук, доцент
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).

Члени редакційної колегії

М.О. БАЙМУРАТОВ, доктор юридичних наук,
професор (м. Одеса).
Є.А. БУЛАТ, доктор юридичних наук, старший науковий
співробітник (м. Дніпро).
О.В. ГУЛАК, доктор юридичних наук, доцент (м. Київ).
Н.О. ДАВИДОВА, доктор юридичних наук, професор (м. Київ).
Б.Я. КОФМАН, доктор юридичних наук, старший дослідник
(Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро).
В.П. ПЕТКОВ, доктор юридичних наук, професор
(м. Кропивницький).
С.В. ПЕТКОВ, доктор юридичних наук, професор (м. Київ).
Т.С. ПОДРОЖНА, доктор юридичних наук,
професор (м. Львів).
В.В. ПРОЩАЄВ, доктор юридичних наук, доцент
(м. Київ).
О.В. САЧКО, доктор юридичних наук, доцент (м. Дніпро).
О.П. СВИТЛИЧНИЙ, доктор юридичних наук, професор
(м. Київ).
В.А. ШАТИЛО, доктор юридичних наук, професор (м. Київ).
Н.М. БАТАНОВА, кандидат юридичних наук (м. Київ).
Л.О. ГОЛОВКО, кандидат юридичних наук, доцент (м. Київ).
О.А. ГРАБИЛЬНИКОВА, кандидат юридичних наук (м. Дніпро).
А.А. ЄЗЕРОВ, кандидат юридичних наук, доцент (м. Київ).
О.А. УЛЮТИНА, кандидат юридичних наук, доцент (м. Київ).

Міжнародна редакційна рада

ІРЖІ ЗІЧА, доктор філософії з права
(Чеська Республіка).
МАЦЕЙ БОРСКІ, доктор наук з права, професор
(Польща).

EDITORIAL COUNCIL

Head of Editorial Council

SERGIY KHOLOD, Doctor of Economics, Full Professor
(Alfred Nobel University, Dnipro).

Deputy Head of Editorial Council

ANATOLII ZADOLA, Doctor of Economics, Full Professor
(Alfred Nobel University, Dnipro).

Members of Editorial Council

SERGIY VAKARCHUK, Doctor of Physical and Mathematical
Sciences, Full Professor (Alfred Nobel University, Dnipro).
VALENTYNA PAVLOVA, Doctor of Economics, Full Professor
(Alfred Nobel University, Dnipro).
ANNA STEPANOVA, Doctor of Philology, Full Professor
(Alfred Nobel University, Dnipro).

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

NATALIA BOCHAROVA, Doctor of Law, Associate Professor
(Alfred Nobel University, Dnipro).

Executive Assistant

VERONIKA SHKABARO, PhD in Law, Associate Professor
(Alfred Nobel University, Dnipro).

Editorial Board Members

MYKHAYLO BAYMURATOV, Doctor of Law, Full Professor
(Odessa).
IEVGENIYA BULAT, Doctor of Law, Senior Researcher
(Dnipro).
OLENA GULAC, Doctor of Law, Associate Professor (Kyiv).
NATALIYA DAVYDOVA, Doctor of Law, Full Professor (Kyiv).
BORIS KOFMAN, Doctor of Law, Senior Researcher
(Alfred Nobel University, Dnipro).
VALERII PIETKOV, Doctor of Law, Full Professor
(Kropyvnytskyi).
SERGEY PETKOV, Doctor of Law, Full Professor (Kyiv).
TETYANA PODROZHNA, Doctor of Law, Full Professor
(Lviv).
VOLODYMYR PROSHAYEV, Doctor of Law, Associate Professor
(Kyiv).
OLEKSANDR SACHKO, Doctor of Law, Associate Professor (Dnipro).
OLEXANDER SVITLYCHNYI, Doctor of Law, Full Professor
(Kyiv).
VOLODYMYR SHATILO, Doctor of Law, Full Professor (Kyiv).
NATALIYA BATANOVA, PhD in Law (Kyiv).
LIUDMYLA GOLOVKO, PhD in Law, Associate Professor (Kyiv).
OLENA HRABYLNKOVA, PhD in Law (Dnipro).
ALBERT YEZEROV, PhD in Law, Associate Professor (Kyiv).
OLENA ULIUTINA, PhD in Law, Associate Professor (Kyiv).

International editorial board

JIRI ZICHA, PhD in Law
(Czech Republic).
MACIEJ BORSKI, Doctor of Law, Full Professor
(Poland).

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕЇ

УДК 321.015 (342.3)

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-1

Б.А. БАРАБАШ,

кандидат юридичних наук,

радник президента Українського союзу промисловців і підприємців (м. Київ)

ORCID: 0000-0002-2611-4044

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ АЗІАТСЬКОГО, ЗАХІДНОГО ТА АФРИКАНСЬКОГО ШЛЯХІВ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

У даній статті автор зробив спробу виявити загальні закономірності виникнення держави та розглянув три теорії (азіатська, західна та африканська), які відомі сучасній науці. З цією метою здійснений аналіз класичних джерел, що завжди є не тільки важливим, а й корисним, бо саме в цьому контексті представляється особливим аналіз філософських робіт, присвячених виникненню держав, – він надає сучасній науці можливість порівняти свої дослідження з найвищим рівнем світової наукової думки.

Доводиться, що видатні філософи та правознавці присвятили вивченню проблеми виникнення держави та права багато наукових праць. Однак треба констатувати, що у сучасному світі спостерігається декілька зверхнє відношення до подібних фундаментальних робіт. Вважається, що тенденції, притаманні сучасному етапу розвитку цивілізації, з їх швидкістю та багаторівневою глобалізацією, роблять філософський спадок або непотрібним, або не актуальним. Авторська ж позиція базується на тому, що подібна точка зору не має нічого спільного з науковим підходом – бо нове, як відомо, з'являється тільки на базі вже існуючих знань та досвіду. Адже, ще цар Соломон казав про це: «Що було, те і буде, і що відбувалося, те і буде відбуватися, і нема нічого нового під сонцем. Буває, що каже людина: «Дивись, це нове!», – а це було вже раніше, до нас»».

Отже, наукова новизна статті полягає в тому, що автор розглядає науково-філософські аспекти виникнення держави з нових позицій. Тому різноманітні джерела посилань, оригінальний погляд на проблему можуть стати цікавими та корисними для читача та дослідника. Разом з тим, комплекс знань щодо виникнення держави не обмежується тим матеріалом, який наводить автор, бо він є безмежний. Але представляється дуже важливим розгляд саме основних теорій та тенденцій, що викладені у статті. Вони можуть надати поштовх для вирішення сучасних задач державотворення та відповіді на виклики часу.

Ключові слова: держава, філософія, теорія держави і права, теорії походження держави.

Постановка проблеми. Труднощі, які періодично виникають у формуванні феноменології демократичної правової державності, а фактично у державотворенні, мають чимало причин. Однією з них ми вважаємо недостатній рівень вивчення, розуміння і використання базової, класичної наукової спадщини, яку залишили нам політичні філософи минулого. Саме тому у даній роботі автор зробив спробу розглянути три класичні теорії виникнення держави. Крім того, ним було проаналізовано загальні закономірності цього історико-правового явища.

Аналіз досліджень та публікацій. У своєму дослідженні автор проаналізував класичні теорії виникнення держави, доктринальні позиції їх засновників (Соломон, Аристотель, Гегель) та апологетів, зробивши на підставі їх аналізу певні висновки.

Метою статті є спроба системного аналізу теоретичних позицій вчених минулого, їх філософського спадку та вивчення можливості його удосконалення в контексті сучасного стану державотворення.

Виклад основного матеріалу. Необхідно наголосити на тому, що феноменологія державності прийшла на зміну родоплемінному устрою первісного суспільства. Це сталося тоді, коли первісна рівність і первинна суспільна форма власності в результаті суспільного розподілу праці призвели до збільшення продуктивності праці, появи надлишкового продукту, зародженню приватної власності і розшаруванню суспільства. Треба зазначити, що дане твердження у наш час дуже рідко зустрічає гідне наукове опонування. Тому у даному дослідженні ми розглянемо деякі особливості, що проявилися та визначилися в процесі аналізу профільної проблематики.

Є загальновідомим, що первіснообщинному ладу були притаманні колективна влада та родові звичаї, як соціальні норми, які регламентували, регулювали, детермінували і модернізували поведінку людей. Характерними особливостями даного періоду розвитку суспільства нам представляються відсутність феноменології публічної влади, як відокремленого і такого, що стоїть над суспільством, особливого апарату примусового впливу. В управлінні справами роду, у тому чи іншому ступеню, приймали участь всі його дорослі члени. Вони здійснювали функції управління на основі рівноправності. Життєво важливі питання буття вирішувалися на загальному зібранні роду. Воно було і вищою судовою інстанцією.

Поступово, під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, первинні колективістські виробничі відносини стали видозмінюватися та руйнуватися. До даних факторів необхідно віднести наступні:

1. Відбулися три великі суспільні поділи праці на скотарство, ремісництво та землеробство;

2. Утворилася група людей, що були зайняті виключно обміном та торгівлею (купці); поступово удосконалювалися знаряддя праці, що призвело до росту її продуктивності. По мірі цього зростання почав створюватися значний додатковий продукт. Саме з даного часу виникають об'єктивні умови для утворення і утримання великої групи людей, що спеціалізуються виключно на виконанні суспільно значущих функцій контролю та управління (апарат). Отже, ця група людей безпосередньої участі у суспільному та індивідуальному виробництві матеріальних благ вже не приймала.

Прогресуючі види суспільного розподілу праці змінювали зміст і форми організації громадського життя в сімейно-родових громадах і племенах. Родоплемінна структура взаємних зв'язків поступово ставала суттєво ускладнюючою. Також поступово став затверджуватися розподіл соціальних функцій. Наприклад, в германських племенах часів Цезаря і Тацита всі члени громади чи племені обробляли землю, пасли худобу, приймали участь у військових походах, ходили на народні збори. Пізніше, до V–VI ст. н. е., коли завойовники-германці розселилися на великих територіях, положення змінилося. Війни велися тепер в далечині від місць їх постійного проживання, багато з общинників не бажали приймати участь у дальніх походах. Це призвело до утворення групи людей, чиїм основним заняттям було ведення війни. Поступово чисельний ріст дружини збільшувався. Як і збільшувалися необхідні витрати на її утримання. Збільшувалася також й кількість осіб, що були наближеними до правителя. В окрему групу відокремилися

служителі культу.

Отже, члени громади, що раніше займалися всіма справами племені і роду, в силу природного розвитку обставин, вимушені були зосередити свої зусилля на певному виді діяльності. Суміщення військових та господарських функцій ставало об'єктивно все менш можливим. Подібна спеціалізація соціальних функцій призвела до появи значної групи людей, що не приймали участі у створенні матеріальних благ. І таких індивідуальних, спеціалізованих груп ставало все більше. Одні члени племені вирощували врожай та полювали, інші воювали, хтось священнодіяв, а інші – виконували виконавчо-розпорядчі, судові та поліцейські функції, тобто функції державного управління. Діяльність подібних соціальних груп, за своєю суттю, уособлювала державну владу. Загальна рівність, притаманна родоплемінним структурам, йшла все далі у минуле. Сепаратизація суспільних функцій об'єктивно стимулювала розвиток процесу накопичування та концентрації багатств. Причому, подібні явища відбувалися в дуже вузькому привілейованому шарі членів племені, що також сприяло посиленню суспільної нерівності і появі приватної власності. Особи, які були причетні до влади, збільшували свою власність. На основі приватної власності, а також для її захисту, можновладці посилювали експлуатацію найбідніших прошарків суспільства.

Еволюційний перехід від первіснообщинного устрою до державної організації суспільства супроводжувався, по-перше, утворенням реально формалізованих територіальних громад і, по-друге, виникненням і розвитком укріплених міст. Міста виникали, як центри племінного життя. Склад територіальної громади характеризувався вже не спорідненими зв'язками та відношеннями, а простим, ситуативним розселенням людей у даній місцевості. Отже, поняття території, як джерела надходження матеріальних благ, стало важливим фактором процесу формування феноменології державності.

Наведена фактологія дає можливість стверджувати, що основними відмінностями органів управління первіснообщинного суспільства від структур держави, які тільки формувалися, були наступні:

1. *Виникнення окремого, вузько корпоративного прошарку суспільства, який здійснював функції публічної влади.*

Деяка подібність публічної влади існувала і в первісному суспільстві. Однак влада того періоду виражала інтереси всього суспільства в цілому, і не була відокремлена від нього. В здійсненні функцій управління участь брав весь рід чи плем'я. На відмінність від цього, у державі влада належить вузькому колу осіб, і є їх виключною прерогативою. Здійснення функцій державного управління провадиться державним апаратом. Владна структура представляє собою уособлену групу людей, що займаються управлінням і не беруть участь в суспільному виробництві. Владна структура, що складається з управлінців та апарату, виражає інтереси не всього суспільства, а невеликої його частини, класу, соціальної групи, а нерідко і власні інтереси членів структури. Рішення суспільно значущих задач у даній групі характеризуються другорядністю та відносним характером.

2. *Виникнення територіальних громад.*

В первісному суспільстві всі його члени відносилися до того чи іншого роду чи племені. Розкладання первіснообщинного устрою привело до посилення міграції людей. В умовах утворення держав населення вже не диференціювалося по ознаках приналежності до відповідного роду, а відрізнялося по територіальній ознаці середовища проживання. Це було пов'язано і з необхідністю стягнення податків, і з необхідними умовами оптимізації управління.

У міру формування держави визначилися і сформувалися її істотні ознаки організації, які були відмінні від тих, що існували в первіснообщинному суспільстві. До даних ознак відносяться наступні:

1. Держава виступає єдиною організацією влади на даній території. Жодна інша організація, – ані військова, ані політична, ані громадська, не обіймає всього населення. Кожна людина, вже в силу тільки свого народження, встановлює певний правовий зв'язок з державою, становлячись її підданим чи громадянином, набуває, з одного боку, обов'язок підкорятися державно-владним велінням, а з іншого, – має право на заступництво та захист з боку держави.

2. Держава володіє зовнішнім та внутрішнім суверенітетом. Тобто, незалежністю від інших держав у міждержавних стосунках, і незалежністю від будь-якої іншої влади всередині держави, верховенством по відношенню до будь-яких інших організацій.

3. Держава має в наявності спеціальний апарат примусу. Тільки держава включає до своєї інституційної інфраструктури суди, прокуратуру, поліцейські органи, а також матеріальні придатки у вигляді армії, тюрем та іншого. Ці структури забезпечують реалізацію державних рішень, у тому числі, по необхідності, й у примусовому порядку.

4. Тільки держава, а точніше, її органи законодавчої та виконавчої влади, їх посадові особи від її імені, мають право видавати обов'язкові для загального виконання закони, укази, постанови та інші нормативні акти.

Вказані ознаки держави мають загальний, позачасовий характер. Тому, саме у такому аспекті, необхідно й розглядати і основні закономірності виникнення держави, тобто такі, що є загальними для будь-якого регіону.

Виникнення держави стало закономірним, об'єктивно зумовленим результатом природного розвитку первісного суспільства. Цей розвиток включає низку напрямків, і, перед усім, удосконалення економічних і виробничих відношень, які пов'язані з ростом продуктивності праці і появою надлишкового продукту. Укрупнення організаційних структур суспільства, спеціалізація управління, а також зміни у нормативному регулюванні, які відображали ці об'єктивні процеси, привели до формування нової суспільної структури, – держави. Згадані напрями розвитку суспільства є взаємо зв'язаними та взаємообумовленими (взаємно детермінованими). Економічний розвиток визначає, перед усім, можливість укрупнення суспільних структур і спеціалізацію системи управління. Вони, своєю чергою, сприяють подальшому росту виробництва. Нормативне ж регулювання відображає зміни, які відбуваються, і в певним чином сприяє удосконаленню суспільних відносин і формальному закріпленню тих з них, що відображають інтереси всього суспільства чи панівного класу.

Паралельно з вказаними процесами йде утворення і структуризація класів, приймаючих різні форми у залежності від способу виробництва, що виникає в залежності від переважаючих форм власності на землю і засоби виробництва.

Отже, можна зробити висновок про те, що держава може виникнути тільки тоді, коли суспільство досягло певного рівня економічного розвитку, який би дозволив утримувати державний апарат. Виходячи з цього твердження, можна припустити, що, мабуть, не є випадковим початкове виникнення держави в епоху бронзи, а в Південній Європі – пізніше, в епоху заліза.

На цих двох етапах розвитку цивілізаційних, державно-правових відношень, зупинимось докладніше. Сучасна наука відокремила два шляхи виникнення держави – західний та східний. Ці терміни фактично є дуже умовними, оскільки «західний» шлях характерний тільки для Європи, у всій же решті регіонів світу держави виникали на основі «східного» типу. Складність та неоднозначність конкретно-історичних процесів формування держави детермінували різні точки зору в науці на пояснення універсальних причин її появи. Тим не менш, шляхи виникнення держави, рішучою мірою, залежали тільки від того, чи відбулося розкладання сільської громади чи вона зберегалася. Своєю чергою, такий процес розкладання визначався тими конкретними умовами, в яких знаходилося суспільне виробництво. Так, необхідність здійснення іригаційних робіт у Стародавньому Єгипті та Міжріччі обумовило збереження громад та суспільних форм власності на землю. В кінцевому рахунку, це приводило до фактичної появи єдиної державної власності. Аналогічним чином виникали східні, азіатські типи держави. Розклад ж громад визначався можливістю успішної обробки землі самостійно, однією родиною, що тягло за собою появу приватної власності. Отже, так виникали передумови для утворення рабовласницької чи феодалської держави західного типу.

Новий державний апарат формувалася з апарату управління первісного суспільства. Тому влада неминує опинялася в руках родоплемінної верхівки чи верхівки правлячого класу, з якої утворювалася відокремлена соціальна група, чиновницька, бюрократична структура, що здійснювала експлуатацію інших членів громади.

Отже, ми вважаємо правими тих мислителів, які вважали, що безпосередньою причиною виникнення держави був розкол суспільства на класи з непримиренними протиріччями. Так, наприклад, у своїй роботі «Держава та революція», яка була оприлюднена у 1917 році, В. І. Ленін писав наступне: «Держава є продуктом та проявом непримиренності класових протиріч. Держава виникає там, тоді і остільки, де, коли і оскільки класові протиріччя об'єктивно не можуть бути примирені. І навпроти: існування держави доказує, що класові протиріччя непримиренні» [1, с. 5].

Розглянемо більш детально особливості азійського та західного шляху виникнення держави.

1. Азійський шлях.

Найдревніші держави світу виникли десь 5 тисяч років тому, в долинах рік Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи, – тобто у зонах зрошуваного землеробства, що дозволяло різко підвищити врожайність та продуктивність праці. Саме в цих районах вперше було створено умови для виникнення державності. З'явилася матеріальна база для утримання апарату управління, який, з одного боку, нічого не виробляв, але, з іншого боку, – є об'єктивно необхідним для успішного розвитку суспільства. Зрошуване землеробство потребувало здійснення великого об'єму робіт. Для будівництва каналів, дамб та інших іригаційних споруд, підтримування їх у робочому стані, розширення іригаційних мереж, потребувалися значні зусилля великої кількості людей. Все це визначало об'єктивну необхідність об'єднання громад під єдиним началом та централізованого управління, оскільки об'єм громадських робіт істотно перевищував можливості окремих родоплемінних утворень. Разом з тим, все це обумовило зберігання сільських громад та суспільної форми власності на землю, як основного засобу виробництва.

У той же час, поряд з розвитком економіки, відбуваються і соціальні зміни. Хоча в нових умовах діють колишні методи привласнення і розподілу виробленої продукції, але все вироблене узагальнюється, а потім перерозподіляється вождями та старійшинами, до яких пізніше приєдналися служителі культу. В руках цих груп концентрується суспільне надбання. Виникає родоплемінна знать і таке соціальне явище, як «влада – власність», суть якого полягає у розпорядженні суспільною власністю в силу знаходження на певній посаді. Залишаючи посаду, людина втрачає цю можливість. Саме тому спеціалізація функцій управління призводить до підвищення її ролі, поступово збільшуючи долю родоплемінної знаті в процесі розподілу суспільного продукту. Тотальна залежність всієї решти населення від волі вождів та старійшин включала в себе, перед усім, економічний компонент. Отже, управляти становилося вигідним. Існуюча вибірність осіб, що управляли, становилася все більш формальною. Всі перераховані фактори привели до подальшого закріплення посад за певними особами, а потім і до появи успадкування таких посад. Поступово родоплемінна знать перетворилася у відокремлену соціальну групу, яка здійснювала розпорядчі функції. Ця група все більше віддалялася від інших членів суспільства, набуваючи власних інтересів, які часто-густо не співпадали з інтересами іншої його частини.

Східний чи азійський шлях формування державності відрізнявся від західного шляху, перед усім тим, що політичне володарювання там виникло на основі відправлення якої-небудь громадської функції, громадської посади. В рамках громади основним призначенням влади ставало і управління особливими резервними фондами, в яких концентрувалася більша частина суспільного, надлишкового продукту. Це призводило до відокремлення всередині громади особливої групи посадових осіб, виконуючих функції громадських управлінців, адміністраторів і контролерів. Нерідко адміністративні функції поєднувалися з повноваженнями щодо відправлення культів. Діючи подібним чином, витягуючи із свого положення низку вигод та переваг, громадські адміністратори були дуже зацікавлені у закріпленні за собою цього статусу, й тому прагнули зробити свої посади спадковими. Прогресуючі тенденції у даній сфері поступово перетворили громадське чиновництво у привілейовану, замкнуту соціальну групу. Ця група стала найважливішим елементом державного апарату, що почав складатися. У цих регіонах влада набувала характер деспотії. За визначенням Арістотеля, яке він дав у книзі «Політика»,

«тиранія – це монархічна влада, яка має на увазі переваги одного правителя... Тиранія, як ми казали, є деспотична монархія в області політичного спілкування» [2].

Звідси ми можемо зробити висновок про те, що однією з головних передумов державного будівництва і утворення класів східного типу, стало використання адміністративними, владними прошарками і групами апарату управління, що склався, контролю над економічними, політичними та військовими функціями суспільства.

Адміністративно-державні структури, поява яких була обумовлена економічною необхідністю, у темпоральному розумінні склалися до того, як виникла приватна власність на основний засіб виробництва стародавнього світу – землю. На протязі сторіч деспотична держава була не тільки основним знаряддям класового гніту, але і сама слугувала джерелом класоутворення, виникнення різних, привілейованих груп і прошарків. На Сході узурпувалися не засоби виробництва, а люди та функції управління.

Базисну основу економіки стародавніх держав східного типу становили державна та суспільна форма власності. Поряд з ними існувала і приватна власність на землю, житло, майно та рабів. Однак приватна власність, завдяки своїй незначній частці, не робила істотного впливу на загальну структуру економіки. Вирішальний вклад в суспільне виробництво вносився працею номінально вільних членів громади. До того ж приватний характер власності був дуже умовний, оскільки чиновник, наприклад, з втратою своєї посади, втрачав майно, а нерідко і життя. Не здійснювала серйозного впливу на загальну картину економіки й приватна власність інших соціальних груп населення – купців та ремісників. Власність даних категорій, як і її власники, знаходилися під нероздільною владою правителя. До того ж, власність купців не була пов'язана зі сферою виробництва надлишкового продукту, а відносилася до сфери перерозподілу. Своєю чергою, загальний внесок у соціальне виробництво з боку ремісників, що мешкали в основному у містах, був неістотним, і значно поступався громадським виробникам інших видів продукції.

Поступово масштаб кооперації колективної трудової діяльності поширювався. Зачатки державної влади, що народилися ще в родоплемінних громадах, стали перетворюватись в органи управління та контролю над громадським надбанням, що, у залежності від діапазону економічних цілей, укладалися в мікро чи макро держави, з'єднані силою централізованої влади. Авторитет влади був достатньо високим, бо всі досягнення у господарській діяльності пояснювалися виключно її здібностями до організації процесу. Насаджувалася ідея про прагнення та вміння влади діяти в загальносоціальних інтересах для досягнення мети загального блага. Примус незгодних елементів суспільства також офарбовувався в ідеологічні тони. Таке траплялося, перед усім, у релігійних формах сакралізації влади. Жерці відстоювали концепцію теократичного походження влади. Отже, правитель виступав носієм та виразником Божої волі, посередником між Богом та людьми.

У підсумку описаних нами соціально-економічних трансформацій виникла пірамідальна структура управління суспільством і державою. Вищу верхню позицію в ній займав монарх-деспот, що виник замість вождя та не був обмежений ніякими законами; на ступінь нижче нього стояли його найближчі радники-візири, що прийшли на зміну ради старійшин і вождів; далі – чиновники більш низького рангу і т.д. В основі управлінської піраміди знаходилася сільськогосподарська громада, що, по-перше, володіла мінімальним набором (кадастром) прав і свобод; по-друге, втратила родовий характер; по-третє, до неї примикали також купці та ремісники. Земля, як основний засіб виробництва, формально знаходилась у власності громад. Номінально громадяни рахувалися вільними. Однак фактично особистість та життя всіх підданих стали державною власністю. Всі члени суспільства опинилися у безроздільній владі держави, з її всесильним бюрократично-чиновницьким апаратом, на чолі з абсолютним монархом.

У той же час, східні держави, у деяких своїх основних рисах, істотно відрізнялися одна від одної. Так, наприклад, у Стародавньому Китаї рабство носило суто локальний характер, з притаманними йому домашніми, сімейними рисами. В інших державах східного типу, таких як Єгипет, було напроти, багато рабів. Вони, поряд з вільними членами громади – общинниками, вносили рішучий внесок в економічний розвиток держави. Однак, на відмінність від європейського, античного рабства, заснованого на приватній власності, раби Стародавнього

Єгипту, у своїй переважній більшості, були власністю фараона, який уособлював державу, чи власністю культових установ.

Разом з тим, усі східні держави мали значно більше спільного, ніж різного. Їх спільність, однаковість була у головному. Всі вони були абсолютними монархіями, деспотіями; володіли міцним чиновницьким апаратом; в основі їх економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва, а приватна власність грала незначну роль.

Ґрунтуючись на викладеному матеріалі, можна зробити наступні висновки:

а) держави східного типу виникли в результаті поступового переростання первісного, родоплемінного суспільства, в більш досконалішу структуру.

б) в ході змінення масштабу діяльності, виникла потреба в здійсненні грандіозних іригаційних робіт для розвитку зрошуваного землеробства;

в) реалізація цих задач об'єктивно викликала необхідність об'єднання значних людських мас і великих територій;

г) для керівництва роботами і людськими масами був необхідний єдиний, централізований апарат;

д) державний апарат виник з апарату управління родоплемінних об'єднань. Відокремлюючись від суспільства, державний апарат ставав багато в чому протилежним йому за своїми інтересами, поступово відокремлювався від іншого суспільства, перетворюючись у пануючий клас, який експлуатував працю членів громади – общинників.

Східне суспільство було архіконсервативним, застійним, стагнаційним. На протязі сторіч воно практично не розвивалося. Так, наприклад, держава у Китаї виникла декількома сторіччями раніше, ніж у Стародавніх Греції та Римі. І, хоча у Китаї мали місце істотні соціальні потрясіння, до яких відносяться іноземні завоювання, селянські повстання і тому подібні події, – вони, однак, приводили лише до зміни царюючих династій. Саме ж китайське суспільство, аж до початку ХХ сторіччя, залишалося майже незмінним.

2. Західний шлях виникнення держави

На відмінність від східного шляху розвитку держави, що мав універсальний характер, шлях західний був явищем, свого роду, унікальним. При цьому унікальність західного шляху розвитку не завадила йому стати «локомотивом історії». Саме європейські держави, а точніше західне суспільство, в короткий історичний строк обігнали у своєму розвитку східні держави, що виникли значно раніше. І це, в рішучий мірі, визначило весь хід людського прогресу та світової історії.

Провідним державотворчим фактором на території Європи було, як і у всьому іншому світі, розділення суспільства на класи. Своєю чергою, це обумовлювалося тим, що на стадії існування протодержави або т. зв. Chiefdom [3], формою якого була «військова демократія», відбувалося інтенсивне формування приватної власності на землю та на інші засоби виробництва, до числа яких входили, в тому числі, худоба та раби [2].

Найбільш характерним прикладом подібної послідовності факторів при утворенні держави виступають Стародавні Афіни. У даному випадку держава розвинулася, частково перетворюючи органи управління родового устрою, частково витісняючи їх шляхом впровадження нових органів та методів управління. Це привело у підсумку до поступової їх заміни державними органами влади. Як результат місце озброєного народу зайняла озброєна публічна влада, відчужена від нього та готова виступити проти народу. Інтереси нової влади вже апіорі не співпадали з інтересами всього суспільства.

Диференціація матеріального стану общинників спостерігалася вже на ранньому етапі розпаду общинного ладу. Саме тоді стала формуватися економічна нерівність. Аристократи, до числа яких відносилися військові, спортивні герої, відомі майстри мистецтв, басилевси, володіли більшими наділами землі, більшою кількістю рабів, худоби, знаряддями праці, ніж рядові члени громади. У той період розвитку Афінської держави почали видозмінюватися і виробничі відносини. Поряд з рабством, коли раби не були основною виробничою силою, а використовувалися, в основному, як домашня прислуга, в Афінах почала практикуватися наймана праця безнадільних общинників. У міру розвитку приватної власності все помітніше став

зростати вплив однієї економічно сильної групи, що прагнула послабити роль народного зібрання. То була група басилевса, який виступав військовим начальником, верховним жерцем, верховним суддею. Ця група прагнула передати владу своїм представникам. Позначилися конфлікти поміж спадковою аристократією і масами, що приймали іноді дуже гострі форми. Становище посилювалося також боротьбою за владу зі сторони іншої групи власників приватної власності, нажитою морським грабунком і торгівлею. У підсумку найбільш багаті власники зайняли всі відповідальні державні посади, і панування родової знаті було ліквідовано.

Отже, генезис Афіньської держави характерний тим, що держава виникла, виросла і розвинулася безпосередньо, і, перед усім, з класових антагонізмів. Приватна власність, що стала поступово формуватися, була базою, фундаментом для затвердження економічного володарювання заможних класів. Своєю чергою, дана обставина дозволила представникам знаті опанувати інститути публічної влади і використовувати їх для захисту своїх інтересів. Більшість теоретиків держави та права визначають виникнення Афін, як класичну форму виникнення державності.

У Стародавній Спарті особливості виникнення держави були детерміновані низкою інших, суто індивідуальних обставин. Спартанська громада, здійснюючи загарбницькі війни зі своїми сусідами, завоювала відповідні території, населення яких було звернено в рабство. Однак полонені стали рабами общинними, а не особистими рабами-ілотами, і чисельність таких багаторазово перевищувала чисельність самих спартанців. Виникла гостра необхідність в управлінні масами общинних рабів. Вимагалось утримувати їх у підпорядкуванні, а дана потреба об'єктивно стимулювала створення нових органів влади, нового апарату. Разом з тим прагнення правителів Стародавньої Спарты не допустити майнової нерівності, а, отже, і соціальної напруги, – призвело до недопущення приватної власності на рабів і на землю. Земля залишалась у державній власності і ділилася на рівні ділянки відповідно до кількості повноправних мешканців. Для правителів міста-держави постійною була також і загроза повстання рабів-ілотів. Ці обставини привели до того, що Спарта стала аристократичною республікою, з дуже жорсткими методами управління, що, з одного боку, мали терористичні ознаки, а з іншого, – зберегли значні пережитки первіснообщинного устрою. Жорсткість режиму, що проводив політику зрівняльності доходів громадян, сприяла стабільності громадського життя. Однак консервація існуючих порядків не давала можливості виникнення тій соціальній силі, яка б могла прискорити остаточну ліквідацію залишків родоплемінної організації.

У Стародавньому Римі процес формування класів і виникнення держави з цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин гальмувався. Перехідний період від родоплемінної структури управління до держави розтягнувся на сторіччя. 200 років тільки тривала боротьба між двома групами вільних членів римського родоплемінного суспільства. Простолюдності-плебеї змушували патриціїв-аристократів робити в їх інтересах одну поступку за іншою. Підсумком цих поступок-перемог стало те, що суспільна організація Риму набула значну долю демократичності. Так, наприклад, затвердилась рівноправність всіх вільних громадян, закріпився принцип, згідно з яким будь-який громадянин був одночасно землеробом та воїном, встановилось і вагоме соціально-політичне значення сільських громад, що назавжди залишилися власниками громадської землі. Всі перераховані фактори сповільнювали розвиток майнової та соціальної нерівності у суспільстві вільних громадян. Через те був відсутній головний фактор класоутворення, що в інших умовах сприяв формуванню приватної власності.

Становище якісно змінилось лише в кінці II сторіччя до н.е., з початком масового обезземелення селян-общинників. Була і інша причина змін. Агресивна, завойовницька зовнішня політика, яку проводив Рим, призвела до того, що в міських та селищних місцевостях накопичилась дуже велика маса рабів. Римська родина, що традиційно і децентралізовано виконувала функцію придушення та утримання у покорі невільного населення, опинилась не в змозі цю функцію далі здійснювати. Ілюстрацією до цього може слугувати наступні фактологічні дані. У період між II сторіччям до нової ери і II сторіччям нової ери з 60–70 мільйонів населення всієї Римської імперії повноправних, вільних громадян нараховувалось не більш 2 мільйонів, тобто біля 3% від загальної кількості [4]. В таких умовах саме необхідність упокорення зіткнув

поміж різними соціальними групами величезної імперії, утримання у покорі підвладних, залежних та експлуатованих народів, привела до утворення потужної державної машини у II сторіччі до н. е.

Отже, у своїх головних та основних передумовах, процес державотворення у Римі був ідентичний аналогічному процесу в Афінах. Розклад родоплемінних структур йшов тим же шляхом, що і в Греції. Так само, як і у Греції, економічно пануюча група поступово захопила владний Олімп, формуючи відповідні органи державної влади. Однак, на відмінність від Афін, у Римі в ці процеси рішуче втрутилася третя група населення – плебеї. До них відносились представники багаточисельних племен, що населяли імперію. Ця категорія населення була особисто вільна і не мала римського походження. У той же час, плебеї володіли значними торговими ресурсами і промисловим потенціалом. Економічна могутність плебеїв зміцнилася та зросла. Це, своєю чергою, привело їх до довгої боротьби проти родової римської аристократії – патриціїв. Поглиблення майнової диференціації посилювало процес класоутворення в римському суспільстві, стимулювало розкладання родоплемінного устрою, і фактично стало прискорювачом процесу утворення Римської держави.

Дещо іншим шляхом йшло становлення Франкської держави. Території, де жили германські племена, тривалий час були об'єктом римської експансії. Полонені германці масами відправлялися до Риму як раби. Саме місцеположення германців, що жили поруч з могутнім сусідом, сприяло прискореній ломці його патріархального устрою. Ці ж природні умови до певного моменту утворювали можливість для деякого розвитку продуктивних сил у рамках родового суспільства. Однак рабовласництво, у тому вигляді, у якому воно існувало у Середземномор'ї, було германцям економічно не вигідним. Бідні общинники та ті, хто розорився, потрапляли в економічну залежність від багатих, але не в рабство, що сприяло довгому збереженню колективної форми хазяювання. Військовий, напівкочовий спосіб життя накладав свій відбиток на потреби та технологію ведення землеробства, сприяв збереженню колективної форми громадсько-господарчої організації, в умовах якої рабам не було місця. Майнова диференціація і соціальне розшарування поступово привели германські племена до формування протофеодального суспільства.

Завоювання франками значних територій Римської імперії не привело їх на ранньому етапі до якісних змін у політико-соціальній сфері. Навпаки, територіальні придбання зі всією очевидністю продемонстрували неспроможність родоплемінного устрою забезпечити панування на захоплених землях. Дана обставина прискорила утворення держави ранньофеодального типу. У той же час, територіальні захоплення, знайомство значних мас варварських германських племен з високою культурою Риму, привели до руйнування рабовласницьких порядків і прискорили перехід до феодалізму на території колишньої Римської імперії.

Виникнення феодальної держави франків зі структур первіснообщинного устрою не є одиничним. Таким же шляхом йшов розвиток і багатьох інших держав на території Європи, наприклад, Стародавньої Русі, Ірландії тощо.

3. Виникнення держав у Африці

Для повноти та об'єктивності висвітлення даної тематики, відмітимо деякі особливості формування держав на Африканському континенті.

Сучасна африканістика відмічає розбіжність за часом формування процесів державоґенезу та класоґенезу. У низці регіонів, в результаті специфічного поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів, відбувалася монополізація суспільної функції. Декілька пізніше розпочало намічатись утворення класів, тобто політоґенез випереджав класоґенез. Цей період розвитку суттєво відрізняється від періоду вождізму, як принципу організації влади в племінних об'єднаннях [5].

Були присутні і значні відмінності даного періоду від формування зрілої держави, що стало підставою для виділення нового етапу становлення державності – епохи ранньої держави. Дослідники-африканісти вказують на деякі особливості епохи ранньої держави в Африці, що відрізняють її від східного типу держави – деспотії. Одна з основних особливостей полягає в тому,

що у африканських племен верховна влада була не спадкова, а вибірно-спадкова. Тобто, система управління будувалася на геронтократичному принципі для нижчих рівнів, і на мерітократичному (аристократичному) принципі для більш високих рівнів влади [6]. Крім того, правителі ранніх держав Африки були пов'язані системою обмежень в пересуванні, в контактах з населенням. Такі обмеження стали наслідком бажань зберегти уявлення про сакральність влади, про таїнство у прийнятті важливіших рішень. Дана мотивація стане зрозумілою, якщо мати на увазі існування певної протидії їх владі в особі ради представників родової знаті.

В цілому ж, в Африці, як і в інших регіонах Землі, йшов поступовий процес монополізації общинною верхівкою функцій колективного управління. Отже, можемо зробити висновок про те, що зародження держави, при відсутності приватної власності на основні засоби виробництва і розділення суспільства на класи, є типовим і визначальним в становленні державності в Африці. Природний перебіг цього неквапливого процесу був порушений колонізацією материка.

Із всього викладеного, можна зробити наступні узагальнення про основні причини появи держави:

а) ускладнилися суспільні відносини у зв'язку з розвитком процесу виробництва. Удосконалювалися агротехнічні прийоми обробки землі, збільшувалася продуктивність праці, з'явилися нові галузі суспільного виробництва, тваринництво стало витіснити зайняття полюванням, відбулося розділення праці, змінилися умови розподілу суспільного продукту, відокремилися та укрупнилися соціальні структури, що не брали участь в процесах суспільного і матеріального виробництва, намітилося зростання чисельності населення, що проживало на певній території. В нових умовах старий апарат управління не міг забезпечити успішного керівництва цими процесами. Тому об'єктивно виникла необхідність удосконалення управління суспільством.

б) зрештуване землеробство вимагало будівництва каналів, іригаційних споруд, водопідйомників та підтримування їх у робочому стані. Необхідність організації великих громадських робіт з участю великих груп людей, породила суспільний запит на централізацію процесу управління.

в) розкладання первісного суспільства неминуче призводило до соціального розшарування, до появи багатих і бідних, виникнення експлуатації меншістю більшості. Поява соціальних антагонізмів і супротив експлуатованих прошарків населення вимагали можновладців примушувати найбільш бідні класи до покори та пригнічувати супротив.

г) новий правопорядок, який був введений правлячими класами, забезпечував функціонування суспільного виробництва, соціальну стійкість суспільства, його стабільність, у тому числі і по відношенню до зовнішнього впливу сусідніх держав чи племен. Для підтримання правопорядку, який включав вимоги неухильного дотримання чи виконання норм права, що тільки зароджувалося, всіма членами суспільства, в тому числі й тими, що сприймалися ними, як такі, що не відповідаючи їх інтересам, – необхідно було застосовувати різні заходи впливу, у тому числі і примусові.

д) для підготовки і ведення війн держава має більші можливості, ніж первісне суспільство. Накопичення суспільного надбання надавало можливості нападу на сусідні племена та держави. Пограбування сусідів, захоплення цінностей, худоби, рабів, стягування з поневоленних племен данини, збагачувало військову і політичну верхівку суспільства.

В більшості випадків вказані причини діяли сукупно, в різних поєднаннях. При цьому в різних історичних, соціальних, географічних, природних, демографічних умовах головними, вирішальними факторами могли стати ті чи інші, з наведених нами факторів. Так, наприклад, для більшості східних держав найбільше значення мала необхідність удосконалення управління і організації великих громадських робіт. Навпаки, для виникнення Афінської та Римської держав значну роль грали процеси класоутворення та необхідність придушення експлуатованих класів.

Однак, на наш погляд, дійсно науковий розгляд процесу виникнення та розвитку держави і права є неможливим без первинного аналізу наукових праць видатного німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля, – бо безспірним видається той факт, що найбільший науковий потенціал з державогенезу та класогенезу міститься у класичних працях видатних мислителів та філософів.

Треба наголосити на тому, що саме праці Гегеля займають особливе місце в дослідженні даної тематики. Тому, обґрунтовано уявляється, що без короткого аналізу його філософської, політико-правової точки зору, розкриття причинно-наслідкових зв'язків державно-правових взаємовідносин було б не повним.

У своїй фундаментальній роботі «Філософія права» [7] Гегель, по суті, розмежував такі поняття, як «громадянське суспільство» і «державна». На думку професора Б. Маньковського, саме Гегель прийшов до висновку про те, що англійське та французьке тлумачення терміну «державна», по суті своєї є помилковою. Свої висновки Гегель зробив на основі аналізу наукових праць відомих спеціалістів в області політичної економії. Проаналізувавши і узагальнивши договірні теорії про громадянське суспільство, викладені у працях англійських та французьких філософів XVIII ст., а також висновки Адама Сміта і Давида Рикардо, німецький філософ зробив висновок про те, що його попередники рахували державою якусь систему, що у дійсності державою не була. Скоріше за все, то було громадянське суспільство, створене, як система певних міжособистісних, соціально-економічних відносин. Гегель виходив з переконання в тому, що внутрішньосуспільні відносини визначаються матеріальними інтересами або системою потреб, які існують у системі розподілення праці та різними засобами задоволення цих потреб [8]. Філософ виклав свою думку наступним чином: «Громадянське суспільство створено, втім, лише у сучасному світі, який всім визначенням ідеї надає їй право» [7]. І далі він виділяє три основні якості громадянського суспільства:

- а) система потреб;
- б) відправлення правосуддя;
- в) поліція та корпорації [7].

Філософ виявляє в структурі громадянського суспільства наступні три стани:

- 1) субстанціональний стан (землевласники – дворяни та селяни);
- 2) промисловий стан (фабриканти, торговці, ремісники);
- 3) загальний стан (чиновники) [7].

Саме з даним твердженням не згоден був професор А. Дворцов. За його думкою в цьому і є корінна відмінність поглядів Гегеля від інших концепцій, що піднімали державу над правом, відкидали будь-яке правове обмеження державної влади та саму ідею правової держави [9].

У той же час професор А. Піонтковський звертав увагу і на інший аспект творчості Гегеля. Саме Гегель не тільки проголошував державу способом реалізації, здійсненням свободи, але й називав її «ходом Бога в матеріальному світі». Звідси слідує, як стверджував Гегель, що будь-який революційний виступ проти існуючої держави повинен бути оголошеним виступом проти самого Господа Бога [10].

У Гегеля свобода, право, справедливість можуть діяти лише у державі [7]. Але з цим положенням сперечався відомий правник академік В. С. Нерсисянц. Він, зокрема, вказував, що багато хто з народів вбачали за змістом терміну «право» значення «правда». Слово «право» на латині, англійською та німецькою мовами, звучать аналогічно [11].

Отже, громадянське суспільство представляється сферою реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особи. В реальності громадянське суспільство представляє собою антагоністичне суспільство, що роздирається суперечливими інтересами. В ньому ведеться, по суті, війна всіх проти всіх. Розвиток громадянського суспільства бачиться у досягненні такої єдності, в рамках якої протилежності розуму, їх моменти особливостей і загальності, свободи приватної особи і цілого суспільства, визнані та розгорнуті в їх сукупній могутності. Подібного способу здійснення не було ані в античних державах, ані в «ідеальній державі» Платона, ані у часи феодалізму.

Висновки. Резюмуючи викладене вище, можна зазначити наступне:

- даний час є часом кардинальних трансформацій у сфері утворення та відбудови нових держав, бо у кожному випадку цей процес є унікальним. Але закони та передумови державотворення виступають як універсальні регулятори цього складного і суперечливого процесу;

- науковий та історичний багаж, який залишили нам видатні вчені минулого, може бути

дуже корисним у сучасній епосі. Бо нове, як відомо, це добре забуте старе. Ще цар Соломон говорив з цього приводу: «Що було, то і буде, і що трапилося, то і буде траплятися, і немає нічого нового під сонцем» [12, с. 61].

Список використаних джерел

1. Ленін В.І. Держава і революція. Відень: Гурток соціалістів, 1920 . 112 с. URL: https://hromadlib.files.wordpress.com/2019/02/lenin_1920_derzhava.pdf
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239с.
3. Chieftdom (англ.). «Chief» – начальник, «dom» – володіння, панування; ср. «kingdom» – королівство.
4. Beard M. A History of Ancient Rome. Bevin Way; London: 2015. URL: https://www.academia.edu/37825909/A_History_of_Ancient_Rome_Mary_Beard
5. Shillington, Kevin (2005). *History of Africa* (Revised 2nd ed.). New York City: Palgrave Macmillan
6. Buttner T. *Geschichte Afrikas von den Anfängen bis zur Gegenwart* Akademie-Verlag. Berlin, 1976. 250 p.
7. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
8. Кисельов О. Гегель // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 129 с.
9. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель: біографія. URL: <http://www.people.su/ua/26976>
10. Галас В.І., Попович Т.П. Гегелівське розуміння права у контексті його філософської системи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Вип. 42. С. 247-252. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.42.pdf>
11. Гегель. *Рассел Бертран. Історія західної філософії*. Київ: Основи, 1995. С. 599-650. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus12.htm>
12. Пять Мегилот и Гагада шел Песах. Єрусалим: Видавництво Шамір, 1998. 167 с.

GENERAL REGULATIONS OF THE ASIAN, WESTERN AND AFRICAN WAYS OF STATE EMERGENCE

Boris A. Barabash, Candidate of Law Science, The adviser of the president Ukrainian Union of Industrialists and Businessmen (Ukraine).

E-mail: borisbarabash1958@gmail.com

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-1

Key words: state, philosophy, theory of the state and law, theories of the origin of the state.

In this article, the author made an attempt to reveal the general laws of the emergence of the state and considered three theories (Asian, Western and African) that are known to modern science. For this purpose, an analysis of classical sources was carried out, which is always important and useful. After all, it is the analysis of philosophical works devoted to the emergence of states that is special in this context, because it is this approach that gives modern science the opportunity to compare its research with the highest level of world scientific thought.

It is proven that outstanding philosophers and legal scholars devoted many scientific works to the study of the problem of the emergence of the state and law. However, it should be noted that the modern world treats such fundamental works somewhat superficially. It is believed that the trends inherent in the modern stage of the development of civilization, with their speed and multi-level globalization, make the philosophical heritage either unnecessary or not relevant. The author's position is based on the fact that such a point of view has nothing to do with the scientific approach - because, as is known, new things appear only on the basis of old knowledge and experience. After all, even King Solomon said about this: "What has been, will be, and what happened, will happen, and

there is nothing new under the sun. It happens that a person will say: "Look, this is new!" - and it was already before, before us." So, the scientific novelty of the article lies in the fact that the author examines the scientific and philosophical aspects of the emergence of the state from new positions. Therefore, various sources of references, an original view of the problem can become interesting and useful for the reader and researcher. At the same time, the complex of knowledge about the emergence of the state is not limited to the material presented by the author, because it is limitless. But it is very important to consider the main theories and trends outlined in the article. They can provide an impetus for solving modern problems and respond to the challenges of the times.

References

1. Lenin, V.I. (1920). *Derzhava i revoliutsiia* [State and revolution]. Vienna, Circle of Socialists. 112 p. Available at: https://hromadalib.files.wordpress.com/2019/02/lenin_1920_derzhava.pdf
2. Aristotel (2000). *Polityka* [Politics]. Kyiv, Basics Publ., 239 p.
3. Chieftdom (anhl.). «Chief» – nachalnyk, «dom» – vladenyne, hospodstvo; sr. «kingdom» – korolevstvo.
4. Beard, M. A History of Ancient Rome. Bevin Way; London: 2015. Available at: https://www.academia.edu/37825909/A_History_of_Ancient_Rome_Mary_Beard
5. Shillington, Kevin (2005). *History of Africa* (Revised 2nd ed.). New York City: Palgrave Macmillan
6. Buttner T. Geschichte Afrikas von den Anfängen bis zur Gegenwart Akademie-Verlag. Berlin, 1976. 250 p.
7. Hehel, Georg Vilhelm Fridrikh (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the philosophy of law, or Natural law and political science]. Kyiv, Univers Publ., 336 p.
8. Hehel (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political Encyclopedia]. Kyiv, Parliament Publishing House, 129 p.
9. Heorh Vilhelm Fridrikh Hehel. *Biohrafiiia* [Biography]. Available at: <http://www.people.su/ua/26976>
10. Halas, V.I., Popovych, T.P. (2017). *Hehelivske rozuminnia prava u konteksti yoho filosofskoi systemy* [Hegel's understanding of law in the context of his philosophical system]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo* [Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Law series]. Vol. 42, pp. 247-252. Available at: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.42.pdf>
11. Hehel. Russel Bertran (1995). *Istoriia zakhidnoi filosofii* [History of Western philosophy]. Kyiv, Osnovy Publ., pp. 599-650. Available at: <http://litopys.org.ua/russel/rus12.htm>
12. *Piat Mehylot y Hagada shel Pesakh* (1998). [Five Megilot and Hagada shel Pesach]. Yerusalym, Shamyry, 167 p.

Одержано 22.05.2023.

УДК 297.1:348.97

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-2

А.О. ТАРАНОВСЬКА,

Аспірантка Донецького державного університету внутрішніх справ України

ORCID: 0000-0003-3979-2079

ГЕНЕЗИС ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

Стаття присвячена проблематиці визначення концептуальних основ мусульманського права, притаманних йому характерним особливостям. Підкресно важливість дослідження теологічних ідей ісламу, оскільки вони проникають у правові концепції, формуючи інше «бачення» правових явищ та правової дійсності. Звертається увага щодо актуальності наукового пізнання ісламської релігійної доктрини в умовах сучасних тенденцій, як на потужний ідеологічний вектор розвитку мусульманського права, не зважаючи на притаманний консерватизм ісламського суспільства. Крім того, стверджується ідея дуалістичної природи мусульманського права та його багатогранний характер, що засновується на висновках видатних вчених-правників та релігієзнавців минулого й сьогодення, таких як Абу Ханіф, А. Ібн Халдун, Й. Шахт та інші. У статті наведені висновки відомого сучасного вченого Бенджаміна Джокіша з приводу запозичення теоритиками мусульманського права правових ідей іудейського права, римського права та Візантії. Автором, у загальних рисах, розкривається питання генези мусульманського права, зокрема згадується періодизація мусульманського права в якості узагальнення історичних етапів його існування, зазначається роль правових шкіл (мазхабів) у процесі розвитку мусульманського права. Також окремо висвітлено питання розмежування понять «шаріат» та «фікх», доречно звертається увага на видозмінення ролі цих двох категорій в теорії мусульманського права, оскільки передусім предметне поле фікху розпочиналось там, де завершувалась галузь шаріату, що згодом набуло іншого значення. Не втрачає актуальності сфера дослідження джерел мусульманського права, окрім Корану та Сунни особливого значення набуває пізнання змістовної сутності іджтихаду як похідного джерела мусульманського права від Корану та Сунни, що являє собою функціональний інструмент вирішення спірних питань людського буття та соціального життя загалом.

Ключові слова: іслам, мусульманське право, мазхаби, шаріат, фікх, іджтихад, муджтахид.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до правових систем Сходу не вичерпується серед вітчизняних правників, не зважаючи на значну кількість досліджень у цій галузі, що перше, обумовлюється значними економічними здобутками держав Сходу та їх політичним статусом на міжнародній арені, зокрема мова йде про такі країни, як Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, Турція тощо.

По-друге, достеменно відомо щодо фундаментальної ролі ісламу, як релігійної доктрини, що глибинно впливає не лише на історію та розвиток цих та інших держав Сходу, але й на суспільні відносини між мусульманами у світі загалом.

Крім того, варто додати, що численність вірян, які сповідують іслам, в останні роки у світі та Європі стрімко збільшується, що підтверджується статистичними даними провідних світових інституцій з демографії та суспільних тенденцій, наприклад, згідно з інформацією Дослідницького центру П'ю у Вашингтоні кількість християн та мусульман у світі зрівняється до 2070 року [1].

Стан дослідження. Актуальними сучасними доробками у царині досліджень мусульманського права є наукові праці Б. Джокіша, В.І. Лубського, М.В. Лубської, В.Д. Борис, Л.Р. Сюкіяйна. Питаннями щодо значення ісламської релігійної доктрини для країн Сходу, періодизації етапів розвитку мусульманського права, місця та його ролі серед правових систем світу займалися такі видатні вчені як А. фон Кремер, Й. Шахт, А.А. Білал Філіпс, Р. Давид, Р. Шарль.

Повертаючись до питання генези мусульманського права, то у фокусі наукового пізнання зазначена проблематика розглядається не лише юриспруденцією, але й історією та релігієзнавством, тому звернення до теоретико-методологічної бази цих наук є цілком виправданим та необхідним. Серед вчених – знавців релігії ісламу слід виділити таку відому історичну постать як Абу Ханіфа, внесок останнього в процес становлення мусульманського права є фундаментальним.

Перш за все, у межах системно-структурного підходу, мусульманське право, з точки зору правової системи, покликано регулювати не лише відносини між вірянами та Всевишнім, але й суспільні відносини загалом, і релігійна ідеологія неодмінно цьому також сприяє.

Метою статті є дослідження концептуальних основ мусульманського права, їх теоретико-методологічний зв'язок з сучасними світовими тенденціями у правовій науці, та розкриття питання генези мусульманського права, зважаючи на принцип історизму, що наполегливо має бути використаний у процесі пізнання такого правового феномену як мусульманське право.

Виклад основного матеріалу. Достеменно відомо, що мусульманське право зародилось та сформувалось у межах Арабського Халіфату, процес розвитку був тісно пов'язаний з еволюцією арабської державності від невеликої патріархально-релігійної спільноти на початку VII ст.н.е. і до однієї з наймогутніших імперій VIII-XIII ст. за часів династій Омеядів та Аббасидів.

Знавець та дослідник ісламу Бенджамін Джокіш сформулював неоднозначні висновки щодо системи права Халіфату, а саме заснування її на правовому досвіді Візантії з поєднанням вихідних положення шаріату, зокрема яскравою паралеллю є римський інститут патронату, теоретико-методологічні аспекти договору купівлі-продажу і деякі норми права особистого статусу. Цікаво, що Б.Джокіш не залишив осторонь й те, що у галузі кримінального права мусульманської правової системи помітний вплив іудаїзму, а саме принцип кровної помсти є точною копією відповідної частини закону Мойсея [2, с. 153].

На підтвердження зазначеної тези, доцільно звернутись до наукових праць видатного австрійського вченого А. фон Кремера, який ще у II половині XIX ст. визнавав вагоме значення мусульманського права, достатньо високий рівень його розробки мусульманськими юристами та зазначав, що в мусульманському праві є багато спільного від римського та іудейського права, наприклад інститут опіки над дітьми та деякі принципи торгівлі мають низку суттєвих відповідностей у межах мусульманського права [3].

Як бачимо, певний зв'язок між правовими системами Сходу, якими є іудейське та мусульманське право, та Заходу (мова йде про римське право), існував вже тоді, що в принципі є цілком логічним, оскільки за часів династії Омеядів деякий період частково діяло римське право. Попри це, на тому історичному етапі розпочали активно працювати мусульманські богослови, а саме, вектор їх роботи був спрямований на формулювання серії нових правових норм, котрі мали би виключно юридичну природу та ґрунтувались би на традиційних постулатах шаріату, зокрема в той період розвинулись чотири основні напрями, які являють собою самостійні правові школи (мазхаби): ханафіти, малікади, шафіїти, ханбаліти. Головною відмінністю зазначених правових шкіл (мазхабів) є використання різних механізмів застосування

та тлумачення норм шаріату у практичній діяльності. У XIV ст. ханафітський напрям визнається державним мазхабом Османської імперії, та залишається актуальним й до сьогодні в таких країнах як Турція, Пакистан, Афганістан, Ірак, Албанія. Засновником цього напрямку був перший з чотирьох імамів сунітських шкіл - Абу Ханіфа, справжнє ім'я Аль-Нуман бин Табит, який жив у VII-VIII ст. Юридична формула, яку він сформулював, вирізняється оманливою простотою та стосується джерел мусульманського права. Варто зауважити, що суттєво вона не змінилась і не втратила свої позиції з того часу, та мала наступний вираз: «Я беру книгу Всевишнього, і якщо я не можу віднайти там приписи, тоді я звертаюсь до Сунни Пророка. У випадку, якщо я не знаходжу приписів в одному з основних джерел, тоді я звертаюсь до слів і твердженням Сподвижників Пророка (акваль). З цих джерел я приймаю або залишаю відшукувані докази. Я не звертаюсь ні до чого іншого. Коли я веду мову про табіінів, таких як Ібрахім, Шагбі, Ібн сирін, Атаг і Сагід б.аль-Мусайаб, то я буду слідувати власній думці, оскільки вони такі самі люди, як і я.» [4, с. 175].

Тобто за вищенаведеною правовою формулою Абу Ханіфи джерела мусульманського права базуються на: Корані, Сунні Пророка, і консенсусі (іджма) авторитетних правників (муджтахідів), котрі вважаються вченими і є експертами у фікхі. У випадку, якщо ці три джерела не можуть бути використані, або, коли необхідно погодити декілька різних приписів, в дію вступає принцип аналогії (кияс), головною метою якого є розширення правового діапазону зазначених трьох джерел з подальшим їх застосуванням задля вирішення нових невідомих прецедентів. Ще за життя Абу Ханіфу, досить часто, за можливість звернення до процедури кияс, звинувачували у відходженні від традицій, але він рішуче заперечував це та говорив, що використання аналогії можливе лише у тому випадку, коли є гостра необхідність у цьому; спочатку відшукуються докази у Святому письмі, доречі важливим аспектом є те, що він не розділяв Коран та Сунну, для нього вони були єдиним цілим, якщо там відсутня необхідна інформація, тоді з метою вирішення питання проводиться аналогія зі схожими приписами.

Доречно додати, що попри інтенсивний розвиток політико-правової думки ісламу, мусульманське право, як правова система, практично не видозмінювалось з часу свого становлення. Фундаментальне значення релігійних догматів ісламу та їх цілеспрямованість на захист основ віри прослідковується у всіх галузях мусульманського права як за часів Середньовіччя, так і дотепер.

З метою систематизації відомостей щодо історичного процесу генези мусульманського права варто звернути увагу на його періодизацію, що запропонував Абу Амін Білал Філіпс та виглядає наступним чином:

1. Заснування або епоха Пророка, 610-632 роки н.е.
2. Встановлення або епоха Праведних Халіфів, що охоплює період від смерті Пророка 632 р. і до 661 р.н.е.
3. Розбудова – від династії Омайядів і до її занепаду у VIII ст.
4. Розквіт – від династії Аббасидів у середині 8 ст.н.е. і до початку її занепаду в середині X ст.
5. Консолідація – занепад династії Аббасидів у 960 р.н.е. і до загибелі останнього Халіфа від руки монголів у середині XIII ст.н.е.
6. Застій та занепад – від розграбування Багдаду у 1258 році й до наших днів [5, с. 51].

Щодо сьогодення, то на сучасному етапі функціонування мусульманського права, доречно звернув увагу Л.Р. Сюкіяйнен на ті обставини, що починаючи з 70-х років XX ст. тенденції посилення впливу мусульманського права на правовий розвиток ісламських країн відображають той факт, що право це не просто технічний засіб політики, або службовий інструмент державного апарату та ідеології, це певна культура, яка має власну самобутню цінність.

Якщо зосередитись на культурологічному аспекті, то побачимо, що в культурному ядрі мусульманського права існує декілька домінант – всемогутність Аллаха, фаталізм, інструментальне відношення до всього існуючого як до волі Аллаха, авторитарний характер патріархату та ототожнення етики, політики, права і економіки з нормативністю, яка сформована у священних книгах ісламу.

Ісламський характер мусульманського права, у першу чергу, обумовлено тим, що його ядром були та залишаються релігійні норми, які є ідеологічним орієнтиром для його функціонування.

Взагалі, досліджуючи всю глибину та наслідки релігійного впливу ісламу на мусульманське право, можна виокремити основні його характеристики: ірраціоналізм у духовній сфері, гіпертрофований догматизм релігійної доктрини та виражену безкомпромісність.

Попри вищевикладене, як не дивно, іслам, як світова, авраамічна та наймолодша монотеїстична релігія, найбільш тісно пов'язаний з державною владою та правом, зв'язною ланкою у цьому виступає мусульманське право та ісламська правова ідеологія.

Видатний вчений Абд ар-Рахман Ібн Халдун у своєму трактаті «Мукаддіма» у XIV ст. розглядав державу як владу володаря над підданими, котра спирається виключно на мусульмансько-правові основи. Крім того, він наголошував на потребі людини у політичній владі, оскільки її існування без цього у природі неможливе [6].

Доцільно зауважити, що інтерес до творчого спадку зазначеного мислителя не втрачено й дотепер, його роздуми з приводу соціально-політичного життя залишаються актуальними і для сучасних дослідників ісламської релігійно-правової доктрини, особливо в умовах глобалізаційних процесів, які відбуваються у світі та не оминають і країни Сходу також.

У XX ст. ідею щодо дуалістичної природи мусульманського права, а саме про комбінаційне поєднання релігійної ідеології та державності, стверджував видатний ісламознавець Й. Шахт. Крім того, він надавав мусульманському праву статус феномену, настільки відмінного від інших правових форм та явищ, не зважаючи на наявність і спільних рис з деякими з них, що його всебічне вивчення необхідне для вірної оцінки усього різноманіття правового буття [7, с. 61-63].

Відомий вчений-компаративіст Р. Давид взагалі вважав іслам релігією закону, а мусульманське право, на його думку, має не раціональний, а теологічний зміст. Окрім того, він зазначав, що мусульманське право не відіграє самостійної ролі у процесі регулювання суспільних відносин, оскільки в ньому відсутнє розмежування обов'язків людини до Всевишнього та по відношенню до інших людей, тобто питання релігійного ритуалу поєднуються з правовими нормами. Згодом Р. Давид дійшов до висновку, що мусульманське право це сума норм, об'єктом яких є відносини між людьми, засновані на релігійній доктрині ісламу [8, с. 370].

Р. Шарль висловлював схожу думку та наполягав, що в мусульманському праві в принципі не існує чіткої межі між юридичними нормами та релігійними приписами [9, с. 39].

М. Фарук ан-Набхан приділяв особливу увагу щодо системного взаємозв'язку в мусульманському праві між юридичними правилами, нормами моралі, а також з загальною метою й інтересами іслама як релігії, оскільки на державну владу покладено функцію забезпечення у рівній частині всіх положень мусульманського права – як порядок здійснення релігійних обов'язків, так і регулювання суспільних відносин між мусульманами [10, с. 100].

Звернувшись до генези мусульманського права, а саме у період становлення правового життя в ісламських державах, мусульманське право приймає форму шаріату з одного боку, та фікху з іншого, тлумачення і розмежування цих двох категорій є необхідним для подальшого пізнання багатоаспектності мусульманської релігійно-правової системи, зокрема її джерел.

Вищезгаданий засновник мусульманської юриспруденції Абу Ханіфа розглядав фікх як засвоєння правовірним усіх покладених на нього обов'язків та наданих йому Аллахом прав, які знайшли відображення в шаріаті, включаючи релігійну догматику та етику. Зазначене розуміння поняття фікх характерне для початкового етапу формування мусульманського права приблизно до середини VIII ст., коли шаріат та фікх не виступали ще у якості спеціальних юридичних категорій. Згодом у процесі розробки мусульманської правової концепції між ними віднайшлися відмінності.

Шаріат закріплював приписи, які містились у Корані та Сунні, та був результатом виключно божественного одкровення. Цікаво, що «шаріат» перекладається з арабської як дорога, вірний шлях до джерела життя, дієслово «шара-а», маючи спільний корінь з іменником «шаріат», тлумачиться як «встановлювати, приписувати».

Тяжкість дослідження Корану, як головного джерела шаріату, пов'язана з тим, що усі 114 сур Корана не співпадають за об'ємом один з одним, а 6236 аятів, з котрих складаються ці сури, присвячені різним питанням з різноманітних сфер людського життя, крім того вони позбавлені логічної послідовності у своєму розкритті.

Узагальнюючи змістовну наповненість Корану, необхідно виокремити наступні фундаментальні принципи шаріату: монотеїзм, пророцтво та віра у Судний день. Так, наприклад, Мұфтії Такі Усмани узагальнив усі приписи Корану до чотирьох категорій: переконання, повеління, історії, приклади.

Щодо фікху, то зміст цього поняття згодом видозмінювався, зокрема його почали протиставляти шаріату – галузь фікха розпочиналась там, де завершувався шаріат. Зазначене розрізнення цих категорій зберіглось в теорії ісламської доктрини, проте в мусульманській правовій системі за період її існування розвинулось дещо інакше розуміння цих понять: фікх тлумачився як мусульманська юриспруденція, предмет пізнання якої складала лише одна сторона шаріату – практичні рішення (норми), тоді як питання догматики почали вивчатись теоретичним богослів'ям (калам), а проблематика внутрішнього переконання та самовдосконалення – етикою (тасаввуф або ал-віджданіят).

Звичайно, що наведена концептуальна схема характеризує лише загальний напрям історичної еволюції мусульмансько-правових уявлень про шаріат та фікх і жодним чином не відображає усіх її конкретних деталей та особливостей, проте, навіть у такому вигляді, вона допомагає зрозуміти різноманітні та протилежні думки сучасних мусульманських правників щодо співвідношення цих понять.

Як вже зазначалось, іслам виступає ідеологічним вектором буття мусульманського права, тобто усі компоненти мусульманської релігійно-правової системи тісно взаємодіють з елементами ісламської релігійної доктрини, отже, мусульманське право перебуває на межі релігії ісламу та системи правових норм, тому доктринальна розробка нормативного складу мусульманського права теоретично базувалась на тлумаченні загальних приписів-орієнтирів Корану та Сунни, надаючи їм юридичний характер. Попри основоположну та визначальну роль Святого письма - Корану, не варто нехтувати висновками А. Массе та Р. Давида про те, що мусульмани не чинять правосуддя виключно за Кораном, адже мусульманський суддя не повинен самостійно тлумачити Коран, оскільки авторитетне тлумачення Святого письма вже сформовано муджтахідами – вченими богословами, які наділені правом самостійно приймати рішення у межах іджтихаду (процесу пізнання та інтерпретації ісламських законів). На цьому моменті доречно звернути увагу, що поняття «іджтихад» походить від арабського дієслова «джахада», яке перекладається як «докладати зусиль», в шаріаті «іджтихад» передусім вживалось у контексті надання доказів людиною, згодом воно набуло інакшого значення – «спосіб доказування за допомогою киясу». Тобто, іджтихад – це доказ догматів та висновків шаріату на основі правових джерел ісламу за допомогою індивідуальної здібності до дедукції. Так, згідно зі словами імама аш-Шафії, Творець сприятливо ставиться до використання сили розуму, адже це дар Аллаха, який має на меті досягнення логічного результату в судженнях з тієї чи іншої проблематики. Іджтихад – це постійний процес та на відміну від Корану та Сунни, до яких внести зміни та доповнення не можливо. Тобто, можна говорити про те, що іджтихад є похідним джерелом мусульманського права від Корану та Сунни, функціональний інструмент вирішення спірних питань, який формувався ще у IX ст. та використовувався у всіх чотирьох вищезгаданих мазхабах. Муджтахідом мала бути богобоязлива розумна людина, яка досконало володіє арабською мовою та напам'ять вивчила Святе писання, є авторитетним знавцем релігії та спроможна самостійно вирішувати такі питання релігійно-правового характеру, на які в Корані та Сунні не має прямої відповіді.

Головною особливістю застосування норм мусульманського права є те, що у своїй дії вони функціонально взаємопов'язані з іншими соціальними нормативами, заснованими на ісламі, зокрема релігійними та морально-етичними. Простіше кажучи, мусульманське право складає частину загального мусульманського механізму соціально-нормативного регулювання, включаючи як правові, так і неправові норми, зокрема звичаї. Ядром зазначеного механізму

виступають ті елементи кожної взаємодіючої системи соціально-нормативного регулювання, котрі у значній мірі співпадають за своїм змістом, оскільки прямо чи опосередковано засновані на відповідних релігійних приписах. Тісне поєднання релігійних та правових норм, між якими досить складно провести чітку межу, є найяскравішою рисою зазначеного механізму соціального регулювання серед мусульман. Виконуючи регулятивну функцію, правові та релігійні норми взаємодіють як регулятори суспільних відносин у межах однієї цілісної системи. Особливістю такої спільної діяльності, попри відсутність чіткої межі між релігійною та правовою складовою, переважає тенденція до послідовного розмежування сфер релігії та права загалом. Відокремити правові правила поведінки від релігійних в мусульманському праві досить важко, а в деяких випадках зовсім втрачає будь-який практичний сенс. Іслам освічував не лише суспільні відносини, які регулювались правовими нормами, але й мусульманське право як феномен соціального життя мусульман.

На підтвердження останньої тези, доречно звернутись до зауваження Й. Шахта про те, що мусульманське право ніколи не підтримувалось виключно організованою силою-примусом, а саме особливе відношення мусульман до мусульманського права загалом, та ісламу зокрема, надає йому унікальне релігійне забарвлення, котре вирізняє мусульманське право серед інших правових систем світу [7, с. 65].

Висновки. Дослідження генези будь-якого правового явища є необхідною мірою пізнання задля всебічного та повного розуміння сучасних тенденцій його розвитку, особливо, якщо мова йде про релігійно-правові системи, якою і є за своєю суттю мусульманське право. Це пояснюється тим, що релігія в поєднанні з правом є головними регуляторами суспільних відносин, що з моменту становлення суспільства відіграють важливу роль у цьому процесі. Іслам є наймолодшою світовою релігією, попри це кількість вірян у світі переважно збільшується, що говорить про вагомий майбутній вплив ісламської релігійної доктрини на суспільні відносини, який вже набирає обертів і це варто брати до уваги.

Висновуючи виклад основного матеріалу цієї статті, вбачається доречним нагадати про те, що іслам є ідеологічним вектором розвитку мусульманського права, без якого не виявляється можливим в принципі існування мусульманської релігійно-правової системи. Саме тому, з метою вивчення галузевих питань мусульманського права, перш за все, необхідно звертатись до його концептуальних основ, які фундаментально закріплені в релігійній доктрині ісламу та пронизують усі питання життя мусульман.

Отже, багатогранний характер мусульманського права, самобутня історія його формування та сучасні світові тенденції не знижують кількість питань до вчених-правників й релігієзнавців з приводу генези та концептуальних основ мусульманського права, а, навпаки, породжують все нові виклики для дослідників сьогодення, саме тому подальша розробка цієї проблематики є досить пріоритетним науковим напрямком.

Список використаних джерел

1. Анан'євський А. Число християн і мусульман – дослідження. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/chislo-musulman-i-hristiyan-u-sviti-zrivnyayetsya-do-2050-roku-doslidzhennya-168772>. 01.02.2022.
2. Лубська М. Зародження мусульманського права: ранні релігійно-правові школи. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2005. Вип. 73-75. С. 152-154.
3. Лук'янов Д. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5224/1/Lukianov_40_43.pdf. 02.03.2023.
4. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Харків. Право, 2015. 352 с.
5. Абу Амін Біляль Філіпс. Закони життя мусульман. Еволюція фикху. УММА, 2002. С. 51.
6. Хаустова М., Юхименко Д. Ісламська правова сім'я як одна з провідних правових сімей світу. Головні терміни мусульманського права – «шаріат» та «фікх». URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/> дата звернення: 10.03.2023.

7. Schacht J. *Foreign Elements in Ancient Islamic Law. The Formation of Islamic law.* Burlington (USA), 2004. P. 59-67.
8. Давид Р. Основні правові системи сучасності. ЦУЛ, 2021. С. 464.
9. Шарль Р. Мусульманське право. Заруб. літ., 1959. С.142.
10. Сюкяйнен Л.Р. Исламське право у правових системах мусульманських країн: від доктрини до законодавства. *Журнал Вищої школи економіки.* Право у сучасному світі, 2008. С.97-108.
11. Коран. Переклад сенсів та коментарів. В. Порохова, 2021. С. 800.

GENESIS AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF MUSLIM LAW

Alona O. Taranovska, postgraduate, Donetsk State University of Internal Affairs of Ukraine

E-mail: alonataranovska@gmail.com

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-2

Key-words: *islam, muslim law, madhhabs, sharia, fiqh, Ijtihad, mujtahid.*

The article is devoted to the problem of defining the conceptual foundations of Muslim law, inherent in its characteristic features. Emphasize the importance of studying the theological ideas of Islam, as they permeate legal concepts, forming a different "vision" of legal phenomena and legal reality. Attention is drawn to the relevance of scientific knowledge of Islamic religious doctrine in the conditions of modern trends, as a powerful ideological vector of the development of Muslim law, regardless of the inherent conservatism of Islamic society. In addition, the idea of the dualistic nature of Muslim law and its multifaceted nature is asserted, which is based on the conclusions of prominent legal scholars and religious scholars of the past and present, such as Abu Hanif, A. Ibn Khaldun, J. Schacht and others. The article presents the conclusions of the well-known modern scientist Benjamin Jochims regarding the borrowing of legal ideas of Jewish law, Roman law and Byzantium by theorists of Muslim law. The author, in general terms, reveals the issue of the genesis of Muslim law, in particular, the periodization of Muslim law is mentioned as a generalization of the historical stages of its existence, the role of legal schools (madhhabs) in the process of the development of Muslim law is noted. The issue of distinguishing between the concepts of "Sharia" and "Fiqh" is also highlighted separately, attention is appropriately paid to the changing role of these two categories in the theory of Muslim law, since, first of all, the subject field of Fiqh began where the field of Sharia ended, which later acquired a different meaning. The field of research on the sources of Muslim law does not lose its relevance, in addition to the Qur'an and the Sunnah, the knowledge of the meaningful essence of ijtihad as a source of Muslim law derived from the Qur'an and the Sunnah, which is a functional tool for solving controversial issues of human existence and social life in general, acquires special importance.

References

1. Ananievskiy, A. (2015). *Chyslo khrystyian i musulman – doslidzhennia* [The number of Christians and Muslims – research] Available at: <https://zn.ua/ukr/WORLD/chislo-musulman-i-hristiyan-u-sviti-zrivnyayetsya-do-2050-roku-doslidzhennya-168772>. 01.02.2022
2. Lubka, M. (2005). *Zarodzhennia musulmanskoho prava: ranni relihiino-pravovi shkoly* [The birth of Muslim law: early religious and legal schools]. *Visnyk Kyivskoho nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia* [Herald of the Kyiv National Taras Shevchenko University. Philosophy. Politology], issue 73-75, pp. 152-154.
3. Lukianov, D. *Islamske pravo: oznaky ta tendentsii rozvytku* [Islamic law: signs and trends of development] Available at: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5224/1/Lukianov_40_43.pdf
4. Lukianov, D.V. (2015). *Relihiini pravovi systemy v suchasnomu sviti* [Religious legal systems in the modern world] monograph. Kharkiv, Law Publ., 352 p.

5. Abu Aryn Bylial Fylyps (2002). *Zakoni zhyzny musulman* [Laws of Muslim life]. *Evolutsiia fykkha* [The evolution of fiqh], 51 p.
6. Khaustova, M., Yukhymenko, D. *Islamska pravova simia yak odna z providnykh pravovykh simei svitu. Holovni terminy musulmanskoho prava – «shariat» ta «fikkh»* [Islamic legal family as one of the leading legal families in the world. The main terms of Muslim law are “Sharia” and “Fiqh”] Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/>
7. Schacht J. *Foreign Elements in Ancient Islamic Law. The Formation of Islamic law*. Burlington (USA), 2004, pp. 59-67.
8. Davyd, R. (2021). *Osnovnie pravovye systemi sovremennosti* [Basic legal systems of modernity]. TSUL, 464 p.
9. Sharl, R. (1959). *Musulmanskoe pravo* [Muslim law]. Foreign lit., 142 p.
10. Siukyiainen, L.R. (2008). *Yslamskoe pravo v pravovykh systemakh musulmanskykh stran: ot doktryni k zakonodatelstvu* [Islamic law in the legal systems of Muslim countries: from doctrine to legislation]. *Zhurnal Visshei shkldi ekonomyky. Pravo v sovremennom myre* [Journal of the Higher School of Economics. Law in the modern world], pp. 97-108.
11. Porokhova, V. (2021). *Koran* [Perevod smislov y kommentaryev]. Koran [Translation of meanings and comments]. 800 p.

Одержано 03.03.2023.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК: 342.1+342.7

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-3

М.О. БАЙМУРАТОВ,

*доктор юридичних наук, професор, професор кафедри політичних наук та права
Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського,
Заслужений діяч науки і техніки України,
академік Української академії наук (м. Одеса)
ORCID: 0000-0002-4131-1070*

Б.Я. КОФМАН,

*доктор юридичних наук, старший дослідник,
професор кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля
Заслужений юрист України (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0001-8121-5190*

САМОВРЯДНА ПАРАДИГМА У ФОРМУВАННІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ, РОЛІ ТА ЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено науково-теоретичному обґрунтуванню проблематики визначення змісту, ролі та значення самоврядної парадигми у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності. У вітчизняному правознавстві ця тема практично не досліджується. Автори пов'язують появу цієї проблематики з факторами становлення, розвитку та вдосконалення феноменології демократичної правової державності, коли саме в цих умовах виникають і посилюються перманентні парадемократичні, метадемократичні процеси тактичної та стратегічної властивості, а також формуються суто демократичні тенденції, що детерміновані цими процесами, які перманентно стимулюють як феноменологію державності, підкреслюючи її потенційні перспективні можливості, а також нові форми комунікативної взаємодії та досить продуктивного співробітництва акторів. Разом з тим, відмічається, що наведені процеси стимулюються не тільки на рівні внутрішньодержавних відносин: а) держава, б) її органи публічної влади, включаючи й органи місцевого самоврядування, в) громадяни, що одночасно виступають жителями певних територій держави, тобто жителями-членами відповідних територіальних громад; г) інші фізичні особи, що володіють різним правовим станом (іноземці, апатриди, біженці тощо), що законно знаходяться на теренах конкретної держави і постійно проживаючи в її межах, також являються жителями-членами відповідних громад, – що знаходяться у субординаційному, координаційному і реординаційному підпорядкуванні між собою в межах національного конституційного і адміністративного права у розумінні комунікації

суб'єктів публічної влади. Вони досить яскраво та чуттєво проявляються й на рівні акторів міжнародно-правових відносин: а) суверенні держави; б) міжнародні міждержавні та міжурядові організації, – що вступають на засадах суверенітету і рівності їх патримоніальних та інших держав у складну та багатофакторну міжсуб'єктну взаємодію в межах міждержавних структур на засадах основоположних принципів і норм загального міжнародного права. Зазначається, що самоврядна парадигма спирається на управлінську гуманістично-самоврядну парадигму «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина», що, по-перше, виступає її змістовним наповненням, а, по-друге, виступає як стратегічно-базовий напрямок у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності, бо саме в межах МСВ людина: а) здійснює свій життєвий цикл; б) реалізує всі свої життєві устремління, потреби та інтереси, що трансформуються в права людини; в) в сфері МСВ реалізується конституційно-правовий статус людини і громадянина. Відмічається, що парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» носить чіткий та зрозумілий управлінський характер, володіє низкою ідентифікаційних ознак: А) суб'єктно-об'єктного складу, Б) структурної організації, В) національного та міжнародного нормативно-правового супроводження і забезпечення, що, своєю чергою, наділяє її: а) теоретичним базисом; б) доктринальним обґрунтуванням; в) праксеологічною реалізованістю; г) ціннісно-методологічною орієнтацією; г') екзистенційною сутністю та об'єктивно-екзистенційним потенціалом; д) нормативним визначенням; е) констатацією існування управлінських імпульсів; є) об'єктивізацією управлінських дій; ж) конотаційним наповненням; з) комунікативною системою координат; і) стратегічним наративним змістом.

Ключові слова: феноменологія демократичної правової державності, місцеве самоврядування, самоврядна парадигма, територіальна громада, права людини, муніципальні права людини, «муніципальна людина», управлінська парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина».

Постановка проблеми. В умовах становлення, розвитку та вдосконалення феноменології демократичної правової державності виникають і посилюються перманентні парадемократичні, метадемократичні процеси тактичної та стратегічної властивості, а також формуються суто демократичні тенденції, що детерміновані цими процесами, які перманентно стимулюють феноменологію державності, підкреслюючи її потенційні перспективні можливості та нові форми комунікативної взаємодії та досить продуктивного співробітництва акторів. Разом з тим, необхідно наголосити на тому, що наведені процеси стимулюються не тільки на рівні внутрішньодержавних відносин: а) держава, б) її органи публічної влади, включаючи й органи місцевого самоврядування, в) громадяни, що одночасно виступають жителями певних територій держави, тобто жителями-членами відповідних територіальних громад (далі – ТГ); г) інші фізичні особи, що володіють різним правовим станом (іноземці, апатриди, біженці тощо), що законно знаходяться на теренах конкретної держави і постійно проживаючи в її межах, також являються жителями-членами відповідних ТГ, – що знаходяться у субординаційному, координаційному і реординаційному підпорядкуванні між собою в межах національного конституційного і адміністративного права у розумінні комунікації суб'єктів публічної влади. Вони досить яскраво та чуттєво проявляються й на рівні акторів міжнародно-правових відносин: а) суверенні держави; б) міжнародні міждержавні та міжурядові організації, – що вступають на засадах суверенітету і рівності їх патримоніальних та інших держав у складну та багатофакторну міжсуб'єктну взаємодію в межах міждержавних структур на засадах основоположних принципів і норм загального міжнародного права.

Отже, саме так, – у комунікаційній взаємодії людини і створених нею управлінсько-владних структур, й виникає нова й могутня, системна й комплексна тенденція глобальної властивості, – інтернаціоналізація конституційного правопорядку держав та конституціоналізація загального міжнародного права [1, с. 12-13], що характеризується: а) стійкістю та функціонально-методологічною перспективою свого розвитку та вдосконалення; б) причому, остання

проявляється у органічному симбіозі міжнародного публічного права та міжнародного приватного права. Саме ця системно-комплексна тенденція потенційно і реально спроможна до формування і виклику до життя низки феноменологічних явищ, що фактично: по-перше, розширюють кордони і можливості взаємодії різних державних правових систем, що існують та співпрацюють на міжнародній арені (*тенденція інтеграційної взаємодії правових систем.* – авт.); по-друге, детермінують глибоку взаємодію національного, насамперед конституційного, і загального міжнародного права (*тенденція взаємодії національного конституційного та міжнародного права.* – авт.); по-третє, формують якісно нові парадигми міждержавної взаємодії та співробітництва у вигляді їх конкретних організаційних та організаційно-правових форм, суттєво розширюючи коло об'єктів міжнародно-правового регулювання (*тенденція виникнення нових форм міждержавної взаємодії в умовах появи нових об'єктів міжнародно-правового регулювання.* – авт.).

До таких феноменологічних явищ, безумовно, відноситься місцеве самоврядування (далі – МСВ), як ведуча форма самоорганізації людини в межах існуючої людської цивілізації на локальному рівні функціонування соціуму, та створюваний цим найважливішим політико-правовим інститутом правовий простір локальної демократії [2], що в умовах глобалізації набуває важливого універсального значення. Останнє детермінується тим, що саме в межах МСВ людина реалізує всі свої життєві устремління, потреби та інтереси, що трансформуються в права людини. Найважливіше значення МСВ в цій сфері полягає в тому, що саме в умовах МСВ: а) людина здійснює свій життєвий цикл; б) в ній реалізується конституційно-правовий статус людини і громадянина; в) в ній формується і реалізується, а також вдосконалюється управлінська парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» як стратегічний напрям у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності.

Стан дослідження. На сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки дедалі все більша увага вчених приділяється дослідженню інституту локальної демократії у формі місцевого самоврядування, але дослідження самоврядної парадигми, особливо у контексті визначення її змісту, ролі та значення у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності практично не здійснювалось.

Тому, **метою** цієї статті є дослідження і визначення змісту, ролі та значення самоврядної парадигми у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності

Виклад основного матеріалу. Треба наголосити на тому, що конституційно-правова регламентація, регулювання та легалізація інституту локальної демократії у вигляді МСВ, тобто самоорганізації сукупності людей-жителів відповідних територій держави, що була вперше в історії сучасного вітчизняного конституціоналізму реалізована Конституцією України 1996 року [3], – сприяли:

а) здійсненню та усвідомленню, об'єктивізації, суттєвій соціальній актуалізації та функціонально-діяльнісній контекстуалізації проблематики формування, значення і ролі МСВ та правового простору локальної демократії, що ним формується (*просторово-самоврядний чинник.* – авт.);

б) більш поглибленим і фундаментальним дослідженням функціонування, нормативно-правового регулювання МСВ та простору локальної демократії, що ним формується (*доктринально-регулятивний чинник.* – авт.);

в) побудові парадигми його подальшого розвитку, модифікації та вдосконалення інституту МСВ та простору локальної демократії, що ним формується (*управлінсько-релятивістський чинник.* – авт.);

г) актуалізації науково-доктринального забезпечення як самого процесу розвитку локальної демократії держави в умовах посиленої та системної демократизації суспільного і державного життя, так й контекстуалізації проблематики формування правового простору в якому існують, діють, вдосконалюють своє функціонування органи місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) в контексті підвищення супроводження і забезпечення діяльності ТГ, як первинних суб'єктів МСВ (див. ст. 140 Конституції України) та на основі і у розвиток конституційних правоположень (*доктринально-супроводжувачий чинник.* – авт.);

г') розумінню ролі і значення локальної демократії у формі МСВ, як могутньої демократичної тенденції оновлення та інтенсивного позитивного розвитку осередків людської цивілізації у вигляді ТГ, причому як на території конкретних держав, так й в їх сукупності – на рівні міжнародного співтовариства держав та всієї людської цивілізації (*національно-цивілізаційний і універсально-цивілізаційний чинники*. – авт.);

д) формуванню «людинорозмірного» розуміння та оцінювання МСВ як самостійно-автономного рівня публічної влади – публічної самоврядної (муніципальної) влади в рамках побудови, прийняття і реалізації концепції публічної влади [4] та, одночасно, правового простору формування, прояву, інституціоналізації і реалізації прав, свобод, а також обов'язків людини [5], а також інституційної основи локальної системи захисту прав людини [6, с. 98-99] (*гуманістично-охоронний чинник*. – авт.);

е) розумінню ролі і значення МСВ та ТГ як соціального простору та основоположного суб'єкта в процесі соціалізації людини, в тому числі й правової, що сприяють формуванню атитюдів (поведінкових настанов), в тому числі й правових та вибору габітусів (форм соціальної практики), в тому числі й правових (*соціально-нормативний чинник*. – авт.) [7];

є) формуванню системного комплексу рольових позицій людини в системі МСВ (статус в родині – чоловік, дружина, член родини, голова родини; професійний статус – робітник, інженер, бізнесмен, військовослужбовець; соціальний статус – дитина, жінка, студент, пенсіонер; суспільний статус – член суспільного об'єднання, член політичної партії, депутат місцевої ради тощо), а також таких рольових позицій, що проєктуються на феноменологію державності, але переважно реалізуються на локальному рівні соціуму (громадянин, іноземець, військовозобов'язаний, платник податків, споживач комунально-побутових послуг тощо) (*соціально-рольовий чинник*. – авт.);

ж) стимулюванню процесів становлення та розвитку інституцій громадянського суспільства в межах ТГ на рівні МСВ, за допомогою яких людина реалізує широкий спектр своїх індивідуальних, групових і колективних інтересів (*соціально-біхевіористичний чинник*. – авт.);

з) формуванню детермінаційної складової використання новітніх технологічних форм і методів використання врахування суспільної думки членів локального соціуму за рахунок різних видів демократичної участі у самоврядних процесах в ТГ (партисипаторна, деліберативна, агональна, агрегативна демократії).

Наведені вище настанови, що базуються на можливостях людини в межах ТГ, що функціонує в умовах локальної демократії, – формувати, проявляти, реалізувати свої інтереси, – контекстуалізують права людини як єдину та універсальну засаду демократичної правової державності, об'єктивно вибудовуючи на її основі стратегічну управлінську парадигму «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина», що має суттєвий перспективний потенціал щодо свого формування і реалізації в повсякденному житті людини в державно організованому соціумі, який на локальному рівні обмежується саме простором МСВ, який: а) заснований на нормативних засадах, як системно-комплексний масив моделей поведінки та практичної діяльності людини, що б) здійснює свій життєвий цикл в умовах людської спільноти з її колективістськими властивостями і особливостями.

Отже, можна виокремити умови соціально-нормативного буття людини у відповідній територіальній спільноті, що сприяють формуванню згаданої вище управлінської парадигми. На наш погляд, до неї можна віднести наступні детермінаційні фактори (чинники), а саме:

А) фактор самоорганізації жителів-членів ТГ, що виступає основоположним у виникненні, інституціоналізації МСВ та в розумінні його правової природи (*комунікативний чинник*. – авт.);

Б) фактор інституціоналізації прав і свобод людини саме в межах ТГ та в умовах МСВ, а також у філософському стані повсякденності (*гуманістично-інституційний чинник*. – авт.);

В) фактор формування і реалізації конституційно-правового статусу людини саме в межах ТГ та в умовах МСВ, а також в умовах ординарного та екстраординарного функціонування держави (*конституційно-інваріантний чинник*. – авт.);

Г) наявність власної компетенції ОМСВ та суттєвого комплексу їх делегованих повноважень органів виконавчої влади, що дає їм змогу діяти від імені та в інтересах ТГ,

реалізуючи наведені повноваження (*управлінсько-телеологічний чинник. – авт.*);

Г') наявність повноважень інших суб'єктів та органів МСВ у межах території функціонування ТГ, що дає їм можливість більш чітко виявляти інтереси жителів-членів ТГ та задовольняти їх в процесі комунікативної взаємодії між ними (*локально-територіальний чинник. – авт.*);

Д) функціонування ТГ як людської спільноти, що історично склалася в умовах МСВ на відповідній території (*темпорально-територіальний чинник. – авт.*);

Е) функціонування ТГ в умовах правової глобалізації, коли права і свободи людини, а також інститут МСВ набувають рівня об'єктів міжнародно-правового регламентації та регулювання в контексті розвитку міжнародного договірної права (Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року [8], Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 року [9], Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті 2003 року [10], проект Всесвітньої хартії місцевого самоврядування ООН [11] тощо), відповідно до якого держави беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання універсально-облігаторного характеру і значення в контексті їх перспективної міжнародної підзвітності та контролю (*глобалізаційно-облігаторний чинник. – авт.*);

Є) формування у жителів-членів ТГ в умовах МСВ рис ментальності, що характеризують особливості становлення, розвитку і вдосконалення їх індивідуальної, групової і колективної свідомості, включаючи й муніципальну свідомість (як образ і прообраз мислення людини), муніципальну ідеологію (як образ і прообраз формування ціннісних орієнтирів людини), муніципальну психологію (як образ і прообраз поведінково-діяльній сфери людини) (*ментально-психологічний чинник. – авт.*);

Ж) формування системи міжнародного співробітництва ТГ та ОМСВ, що діють від їх імені та в їх інтересах, з муніципальними органами зарубіжних держав, їх національними та міжнародними об'єднаннями (асоціаціями) та іншими суб'єктами політичної, економічної, соціальної та культурологічної спрямованості в контексті запозичення позитивного досвіду з метою розвитку та вдосконалення ТГ (*міжнародно-комунікаційний чинник. – авт.*).

Отже, наведені чинники свідчать про наявність у профільної управлінської парадигми ідентифікаційних ознак: А) суб'єктно-об'єктного складу, Б) структурної організації, В) національного та міжнародного нормативно-правового супроводження і забезпечення, що, своєю чергою, наділяє її:

а) *теоретичним базисом* – в контексті розуміння і визначення основоположного значення природних прав людини, пріоритету прав і свобод людини над правами держави, а також конкретного місця (простору) реалізації конституційно-правового статусу людини і громадянина;

б) *доктринальним обґрунтуванням* – відносно розуміння необхідності наукового супроводження і забезпечення концепції публічної влади та її рівнів – публічного державного та публічного самоврядного (муніципального), їх відносної самостійності та автономії в межах власних компетенційних повноважень;

в) *праксеологічною реалізованістю* – в контексті практичної реалізації конституційно-правових настанов відносно того, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції України);

г) *ціннісно-методологічною орієнтацією* – у розумінні формування дидактично-технологічних засобів пізнання державно-правової та муніципально-правової реальності через призму конституційних і муніципальних цінностей;

г') *екзистенційною сутністю та об'єктивно-екзистенційним потенціалом* – у розумінні того, що МСВ та ТГ не є інституційними суб'єктами права, що потребують безумовної та спеціальної глорифікації, але є соціально-правовими інституціями, які об'єктивно, напряду і органічно пов'язані з життєдіяльністю кожної людини-члена територіальної людської спільноти, її груп і асоціацій, більш того, фактично формують сферу такої життєдіяльності людини за допомогою соціально-нормативних атитюдів і поведінково-діяльній габітусів;

д) *нормативним визначенням* – відносно існування системи конституційно-правових та

муніципально-правових норм, що супроводжують та забезпечують легалізацію, визнання, використання, охорону, захист, реалізацію, гарантування прав і свобод людини державою на конституційному рівні і визнання МСВ як оптимальної правової сфери для формування, прояву і реалізації конституційно-правового статусу людини;

е) *констатацією існування управлінських імпульсів* – наведена вище діяльність в її організаційних і організаційно-правових формах об'єктивує необхідність управлінської діяльності в зазначеній сфері функціонування публічної влади та її суб'єктно-об'єктного складу, включаючи й фізичних осіб, що знаходяться під юрисдикцією конкретної держави;

є) *об'єктивізацією управлінських дій* – отже, наявність управлінських імпульсів детермінує реалізацію необхідних управлінських дій в профільній сфері щодо дотримання і захисту прав людини в державі, через їх реалізацію на рівні МСВ в межах ТГ;

ж) *конотаційним наповненням* – розумінням того, що здійснення людиною свого життєвого циклу в умовах МСВ в межах ТГ є основоположним фактором, що надає не тільки особливого значення локальній демократії, як сфери пріоритетів людських інтересів, але й додаткове значення, акценти, відтінки, які накладаються на основоположну феноменологію «права людини»;

з) *комунікативною системою координат* – розумінням того, що саме комунікаційна взаємодія між жителями-членами ТГ, ними та ОМСВ, ними та іншими суб'єктами системи МСВ, ними та органами публічної державної влади, – виступає основоположною функціонально-статусною константою, що обумовлює виникнення, формування та реалізацію екзистенційних інтересів людини, що в умовах локальної демократії трансформуються в конституційні права, свободи і обов'язки людини;

і) *стратегічним нарративним змістом* – відносно формування сукупності пов'язаних між собою реальних чи вигаданих подій, фактів, думок або вражень, які складають розуміння і оцінку МСВ, його ролі у виникненні, формуванні, функціонуванні і розвитку ТГ, в т. ч. й найважливішої ролі і значення прав людини в становленні, реалізації і розвитку локальної демократії та взагалі демократичної правової державності.

Системний аналіз складових елементів управлінської парадигми «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» дає змогу визначити органічний зв'язок між ними завдяки наявності і визначенню їх споріднених характерологічних рис.

Отже, основоположні права людини, що на думку академіка права П.М. Рабіновича, є певними можливостями людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [12, с. 13], виступають фундаментальним концептом розуміння цієї гуманістично-теоретичної феноменології, що визначає її аксіологічний (ціннісний) рівень, має визнання її універсально-державного значення, при суто локальному характері реалізації (тобто в межах ТГ, в умовах МСВ, в стані повсякденності), то муніципальні права людини [13, с. 52–56] – є феноменологією, що є похідною і вторинною від першої, та визначає праксеологічно-функціональний рівень прав людини в межах локального соціуму, створеного на засадах їх реалізації.

Підтвердженням такого підходу виступає доктринальна позиція Б.Я. Кофмана, що під муніципальними правами людини розуміють сукупність суб'єктивних можливостей людини, що виникають в рамках ТГ в умовах МСВ і функціонування публічної самоврядної (муніципальної) влади та скеровані на задоволення устремлінь, потреб, інтересів її членів відповідно до їх екзистенційних настанов, що здійснюються протягом життєвого циклу людини та реалізуються через використання її конституційного статусу, шляхом локальної інтерпретації конституційних прав, свобод і обов'язків, а також шляхом формування на основі їх тлумачення самостійного блоку прав, свобод і обов'язків, які пов'язані з існуванням, функціонування та діяльністю людини в умовах локальної демократії [14, с. 70].

Досліджуючи феноменологію муніципальних прав людини в контексті їхньої появи, розвитку й розуміння, М.О. Баймуратов та Б.Я. Кофман визначають її як нову константу національного муніципального та конституційного права, що має, по-перше, свої доктринальні

підходи щодо тлумачення їхнього змісту, видів, принципів і форм реалізації; по-друге, за своєю суттю вона технологічно, телеологічно, нормативно, нарративно моделює і трансформує засади сучасного державо- і правотворення [15, с. 66].

Обґрунтовуючи концептуальні підходи до розуміння особливостей реалізації прав людини, – як у контексті організації та діяльності МСВ та ТГ, так і загальних процесів функціонування громадянського суспільства та правової державності, осмислюючи чинники, фактори і закономірності їхнього розвитку у контексті формування ТГ, аналізу процесів виокремлення муніципальних прав людини у системі муніципального права, наведені автори стверджують, що перепонами на шляху виокремлення та визнання наведених прав є термінологічна плутанина, відсутність єдиних методологічних підходів до визначення реальної і належної правосуб'єктності ТГ, її суб'єктного складу, а також нерішучість і відсутність реальних кроків у застосуванні нових науково-доктринальних напрацювань, що існують у сучасній доктрині муніципального права. Більш того, наведені автори зазначають, що маючи закріпленій у Конституції України індивідуальний, груповий, колективний правовий статус (людина-житель, людина-громадянин, людина-іноземець тощо, а також відповідні їм рольові позиції у ТГ), людина суттєво доповнює його своїм муніципально-правовим статусом, що фактично веде до появи феноменології муніципальної людини [15, с.79].

У системно-комплексному розумінні феноменологія муніципальної людини виступає не тільки своєрідною квінтесенцією державно-правової і муніципально-правової гуманістично-гуманітарної концепції, що втілюється у ст. ст. 3, 5, 7, 92, розд. XI «Місцеве самоврядування» Конституції України та яка об'єднує сукупність легально-легітимістичних механізмів визнання, інституціоналізації, реалізації, охорони, захисту, гарантування основоположних прав людини через феноменологію муніципальних прав, а й виступає як своєрідний фінальний результат формування і функціонування управлінської парадигми з її телеологічними домінантами, суб'єктно-об'єктним складом, а також перспективними результатами-досягненнями у вигляді формування нових позитивних для людини і соціуму тенденцій в державно-правовій і муніципально-правовій реальності.

Визначаючи феномен «муніципальної людини», вітчизняний дослідник О.О. Боярський пропонує розуміти під останньою а) фізичну особу, що б) володіє різним правовим станом (громадянство, іноземство, апатризм, біженство тощо), але, незважаючи на нього, в) свідомо та ініціативно здійснює свій життєвий цикл в умовах повсякденності, г) на території відповідної держави в межах територіальної спільноти людей (ТГ), об'єднаних загальними географічними, історичними і сучасними екзистенційними інтересами, цінностями та потребами, що г') можуть бути реалізовані тільки в умовах МСВ, д) завдяки спільній синергетичній діяльності людини в межах ТГ та громадянського суспільства, е) завдяки діяльності органів та інших суб'єктів МСВ, які входять до його системи, що є) здійснюється на принципах самоорганізації, самодіяльності, самокерованості, самоідентифікації та самоврядування, ж) з метою створення належних умов для супроводження і забезпечення існування та функціонування людського осередку, що має телеологічну домінанту відносно продовження існування та подальшого розвитку людської цивілізації в умовах державно організованого соціуму [16, с. 116].

Системний аналіз наведених ознак-властивостей муніципальної людини дає можливість стверджувати, що саме нормативна конструкція «права людини – муніципальні права людини» виступає не тільки як «запускаючи» елемент цієї складної поліоб'єктної, полісуб'єктної, багаторівневої і багатофакторної системи, що базується на екзистенційних засадах, а й як основоположний концепт, навколо якого «обертається» муніципальне буття людини, функціонування публічної влади, а у підсумку й існування та функціонування демократичної правової державності, що супроводжується активними процесами інституціоналізації та конституювання, розвитку і вдосконалення суспільних і державно-правових структур, основною метою діяльності яких й є забезпечення охорони, захисту, реалізації і гарантування прав і свобод людини.

Висновки. Резюмуючи, можна зазначити наступне:

– причинами виникнення управлінської гуманістично-самоврядної парадигми «права

людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» як стратегічно-базового напрямку у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності є те, що саме в межах МСВ людина: а) здійснює свій життєвий цикл; б) реалізує всі свої життєві устремління, потреби та інтереси, що трансформуються в права людини; в) в сфері МСВ реалізується конституційно-правовий статус людини і громадянина;

– парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» носить чіткий та зрозумілий управлінський характер, володіє низкою ідентифікаційних ознак: А) суб'єктно-об'єктного складу, Б) структурної організації, В) національного та міжнародного нормативно-правового супроводження і забезпечення, що, своєю чергою, наділяє її: а) теоретичним базисом; б) доктринальним обґрунтуванням; в) праксеологічною реалізованістю; г) ціннісно-методологічною орієнтацією; г') екзистенційною сутністю та об'єктивно-екзистенційним потенціалом; д) нормативним визначенням; е) констатацією існування управлінських імпульсів; є) об'єктивізацією управлінських дій; ж) конотаційним наповненням; з) комунікативною системою координат; і) стратегічним нарративним змістом;

– складові елементи управлінської парадигми «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» знаходяться у органічному зв'язку між собою завдяки наявності і визначенню їх споріднених характерологічних рис;

– системний аналіз наведених ознак-властивостей муніципальної людини дає можливість стверджувати, що саме нормативна конструкція «права людини – муніципальні права людини» виступає не тільки як основоположний «запускаючий» елемент цієї складної поліоб'єктної, полісуб'єктної, багаторівневої і багатофакторної системи, що базується на екзистенційних засадах, а й як основоположний концепт, навколо якого «обертається» муніципальне буття людини, функціонування публічної влади, а у підсумку й існування та функціонування демократичної правової державності, що супроводжується активними процесами інституціоналізації та конституювання, розвитку і вдосконалення суспільних і державно-правових структур, основною метою діяльності яких й є забезпечення охорони, захисту, реалізації і гарантування прав і свобод людини;

– дослідження управлінської парадигми «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» володіє великим і суттєвим теоретичним, доктринальним, методологічним та праксеологічним потенціалом, що актуалізує і контекстуалізує її подальші дослідження не тільки у галузях конституційного і муніципального, а й у інших галузях національної системи права і системи законодавства.

Список використаних джерел

1. Львова Є.О. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування: автореферат дисертації д-ра юрид. наук. Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2020. 32 с.
2. Баймуратов, М., Кофман, Б. Конституційно-правовий простір місцевого самоврядування України: параметральні ознаки та роль у становленні локальної демократії. Scientific Collection «InterConf». 2022. № 128. Pp. 115–124. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1448>
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Григор'єв В. А. Становлення публічної самоврядної (муніципальної) влади в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність: 12.00.13 – політичні питання правових процесів. Одеса, 2002. 18 с.
5. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні / Антоненко В.О., Баймуратов М.О., Батанов О.В. та ін.; За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова: кол. монографія. Київ: Атіка, 2007. 864 с.
6. Баймуратов М.О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і правова держава*: зб. наук. праць. Одеса, 1997. С. 96–101.
7. Боярський О.О. Індивідуальний габітус людини в умовах місцевого самоврядування:

роль індивідуальної соціалізації і індивідуальної правової соціалізації у його становленні й розвитку. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 86–96.

8. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., ратифікована Законом України № 452/97-ВР. Відомості Верховної Ради. 1997. № 3. Ст. 249.

9. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні. Страсбург, 5 лютого 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318#Text

10. Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті 2003 року. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f>

11. Рекомендація 98 (2001) Конференції Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (Хабітат II) про стан обговорення проекту Всесвітньої хартії про місцеве самоврядування. URL: <https://rm.coe.int/-98-2001-1-/16807186fb>

12. Рабінович П.М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 10–13.

13. Баймуратов М.А. Феноменологія муніципальних прав людини. *Місьцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні: науково-практичний журнал*. Київ: «Інтерконтиненталь - Україна». 2013. № 1. Січень-березень. С. 52–56.

14. Кофман Б.Я. Муніципальні права людини (особистості) як фактор вдосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 64–71.

15. Баймуратов М., Кофман Б. Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального та конституційного права. *Право України*. 2020. № 10. С. 63–80.

16. Боярський О. Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 110–118.

THE SELF-GOVERNMENT PARADIGM IN THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE DEMOCRATIC RULE-OF-LAW STATE: DETERMINING THE CONTENT, ROLE AND MEANING

Mykhaylo O. Baymuratov, Doctor of Legal Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Political Science and Law, the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences (Ukraine).

E-mail: baymuratov@ukr.net

Boris Ya. Kofman, Doctor of Legal Sciences, Senior Researcher, Professor of the Law Department of Alfred Nobel University, Honored Lawyer of Ukraine (Ukraine).

E-mail: kofmanboris@ukr.net

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-3

Key words: *phenomenology of democratic legal statehood, local self-government, self-governing paradigm, territorial community, human rights, municipal human rights, "municipal person", managerial paradigm "human rights – municipal human rights – municipal person".*

The article is devoted to the scientific and theoretical substantiation of the problem of determining the content, role and significance of the self-governing paradigm in the formation and functioning of a democratic legal statehood. In domestic jurisprudence, this topic is practically not studied. The authors connect the appearance of this problem with the factors of formation, development and improvement of the phenomenology of democratic legal statehood, when it is in these conditions that permanent para-democratic, meta-democratic processes of a tactical and strategic nature arise and intensify, as well as purely democratic tendencies are formed, determined by these processes, which permanently stimulate as a phenomenology of statehood, emphasizing its potential promising opportunities, as well as new forms of communicative interaction and rather productive cooperation of actors. At the same time, it is noted that the above processes are stimulated

not only at the level of intrastate relations: a) the state, b) its public authorities, including local self-government bodies, c) citizens who are simultaneously residents of certain territories of the state, i.e. residents-members relevant territorial communities; d) other natural persons with different legal status (foreigners, stateless persons, refugees, etc.), who are legally on the territory of a specific state and permanently residing within its borders, are also residents and members of the relevant communities, who are in subordinate, coordination and reorientational subordination among themselves within the limits of national constitutional and administrative law in the understanding of communication of subjects of public authority. They are quite clearly and sensibly manifested at the level of actors of international legal relations: a) sovereign states; b) international intergovernmental and intergovernmental organizations, which enter on the basis of the sovereignty and equality of their patrimonial and other states in a complex and multifactorial inter-subject interaction within intergovernmental structures on the basis of the fundamental principles and norms of general international law. It is noted that the self-governing paradigm is based on the managerial humanistic-self-governing paradigm "human rights - municipal human rights - municipal person", which, firstly, acts as its content, and, secondly, acts as a strategic and basic direction in the formation and the functioning of a democratic legal state, because it is within the limits of the Ministry of Internal Affairs that a person: a) carries out his life cycle; b) realizes all his life aspirations, needs and interests, which are transformed into human rights; c) the constitutional and legal status of a person and a citizen is realized in the sphere of the Ministry of Internal Affairs. It is noted that the paradigm "human rights - municipal human rights - municipal person" has a clear and understandable management character, has a number of identifying features: A) subject-object composition, B) structural organization, C) national and international regulatory legal support and provision, which, in turn, endows it with: a) a theoretical basis; b) doctrinal justification; c) praxeological realization; d) value-methodological orientation; d') existential essence and objective-existential potential; e) regulatory definition; e) ascertaining the existence of managerial impulses; g) objectification of management actions; g) connotational content; h) communicative coordinate system; i) strategic narrative content.

References

1. Lvova, Ye.O. (2020). *Hlobalnyi konstytutsionalizm: teoretychni pidkhody ta pravovi vyklyky do formuvannia*. Avtoref. Diss. doct. yuryd. nauk [Global constitutionalism: theoretical approaches and legal challenges to the formation. Abstract Dr. jurid. sci. diss.]. Kyiv, 32 p.
2. Baimuratov, M., Kofman, B. (2022). *Konstytutsiino-pravovyi prostir mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy: parametralni oznaky ta rol u stanovlenni lokalnoi demokratii* [Constitutional and legal space of local self-government of Ukraine: parametric features and role in the formation of local democracy]. Scientific Collection "InterConf", no. 128, pp. 115–124. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1448>
3. The Constitution of Ukraine (1996), Vidomosti Verkhovna Rada of Ukraine, no. 31, art. 141.
4. Hryhoriev, V.A. (2002). *Stanovlennia publichnoi samovriadnoi (munitsypalnoi) vlady v Ukraini*. Avtoref. Diss. kand. yuryd. nauk [Formation of public self-governing (municipal) power in Ukraine. Abstract Cand. jurid. sci. diss.]. Odesa, 18 p.
5. Antonenko, V.O., Baimuratov, M.O., Batanov, O.V. (2007). *Aktualni problemy stanovlennia ta rozvytku mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini* [Actual problems of formation and development of local self-government in Ukraine]. Kyiv, Atika Publ., 864 p.
6. Baimuratov, M.O. (1997). *Lokalna systema zakhystu prav liudyny v Ukraini: sutnist ta stanovlennia* [The local system of human rights protection in Ukraine: essence and development]. *Yurydychna osvita i pravova derzhava: zb. nauk. prats* [Legal education and the rule of law: coll. of science works]. Odesa, pp. 96–101.
7. Boiarskyi, O.O. (2021). *Indyvidualnyi habitus liudyny v umovakh mistsevoho samovriaduvannia: rol indyvidualnoi sotsializatsii i indyvidualnoi pravovoi sotsializatsii u yoho stanovlenni y rozvytku* [The individual habit of a person in the conditions of local self-government: the role of individual socialization and individual legal socialization in its formation and development]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of the Kyiv University of Law], no. 1, pp. 86–96.

8. The European Charter of Local Self-Government (1985), Verkhovna Rada of Ukraine, Vidomosty (1997), no. 3, art. 249.
9. Convention on the participation of foreigners in public life at the local level (Strasbourg, 1992) Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318#Text
10. Revised European Charter on Youth Participation in Local and Regional Life (2003) Available at: <https://rm.coe.int/168071b58f>
11. Recommendation 98 (2001) of the United Nations Conference on Human Settlements (Habitat II) on the state of discussion of the draft World Charter on Local Self-Government. Available at: <https://rm.coe.int/-98-2001-1-/16807186fb>
12. Rabinovych, P.M. (2013). *Osnovopolozhni prava liudyny: sotsialno-antropna sutnist, zmistova klasyfikatsiia* [Fundamental human rights: socio-anthropic essence, substantive classification]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine], no. 2 (73). pp. 10–13.
13. Baimuratov, M.A. (2013). *Fenomenolohiia munitsypalnykh prav liudyny. Mistseve samovriaduvannia ta rehionalnyi rozvytok v Ukraini* [Phenomenology of municipal human rights. Local self-government and regional development in Ukraine]. *Naukovo-praktychnyi zhurnal* [Scientific and practical journal]. Kyiv, "Intercontinental – Ukraine", no. 1, January-March, pp. 52–56.
14. Kofman, B.Ya. (2019). *Munitsypalni prava liudyny (osobystosti) yak faktor vdoskonalennia konstytutsiino-pravovoho statusu liudyny i hromadianyna* [Municipal human rights (individuals) as a factor in improving the constitutional and legal status of a person and a citizen]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of the Kyiv University of Law], no. 2, pp. 64–71.
15. Baimuratov, M. (2020). *Munitsypalni prava liudyny yak nova konstanta natsionalnoho munitsypalnoho ta konstytutsiinoho prava* [Municipal human rights as a new constant of national municipal and constitutional law]. *Pravo Ukrainy* [Law of Ukraine], no. 10, pp. 63–80.
16. Boiarskyi, O. (2020). *Stanovlennia fenomenolohii munitsypalnoi liudyny v mezhakh hromadianskoho suspilstva i derzhavy* [Formation of the phenomenology of the municipal person within the limits of civil society and the state]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of the Kyiv University of Law], no. 2, pp. 110–118.

Одержано 08.05.2023.

УДК 342.7

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-4

Н.В. БОЧАРОВА,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0002-9256-9493*

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ УРБАНІЗАЦІЇ

Світова практика свідчить, що однією з важливих функцій міського самоврядування в останні роки стає надання управлінських послуг, які відповідають місцевим потребам та пріоритетам, пов'язаним з реалізацією прав людини на місцевому рівні. Хоча основна відповідальність за сприяння та захист прав людини покладається на національні уряди, просування культури прав людини в місцевих органах відіграє життєво важливу роль у сприянні повазі та реалізації прав людини в суспільстві. У статті аналізується зв'язок між процесом урбанізації і процесом «муніципалізацією прав людини», під яким розуміється перенесення правозахисної діяльності на локальний рівень, головним чином у міста. Зазначено, що тенденції суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., пов'язані зі стрімким розвитком великих міст і створенням міських агломерацій призвели до залучення міст до дискурсу та практики міжнародних прав людини, коли останні почали враховуватися при формуванні міської політики. Вказується, що залучення мегаполісів до правозахисної діяльності відбувалося на фоні двох явищ, по-перше, це поява концепції «міст прав людини» і формування відповідного суспільно-політичного руху, який швидко набув міжнародного характеру, по-друге, виникнення доктрини і глобального руху за право на місто. У статті розкриваються їх сутність та значимість. Автор робить висновок про необхідність подальших теоретичних досліджень у сфері доктринальних і практичних аспектів проблеми зв'язку урбанізації з правами людини.

Ключові слова: урбанізація, права людини, конституціоналізація, місцеве самоврядування, міське управління, правозахисна діяльність.

Постановка проблеми. Урбанізація, за визначенням Європейського агентства з охорони довкілля, «це збільшення частки людей, які проживають у містах. Урбанізація відбувається тому, що люди переїжджають із сільської місцевості (countryside) до міської місцевості (towns and cities)» [1]. Британська енциклопедія підкреслює, що «протягом 20-го та 21-го сторіччя безперервний економічний розвиток і зростання населення сприяли появі мегаполісів — концентрацій міських центрів, які можуть простягатися на десятки миль». Метрополією (**metropolitan area**), називається велике місто разом із його передмістями та прилеглими містами, містечками й околицями, на які велике місто здійснює керуючий економічний і соціальний вплив [2].

Урбанізацію вивчають з різних точок зору – економічної, демографічної, соціологічної, політологічної тощо. Все більш активно ведуть дослідження урбанізації представники юридичної

науки.

З кінця 90 – х років минулого століття відмічається зростаючий інтерес світової спільноти і громадянського суспільства до зв'язків між правами людини і урбанізацією. У науковій літературі з'являється поняття «муніципалізація прав людини», під яким розуміється перенесення правозахисної діяльності на локальний рівень, головним чином у міста [3].

Стан дослідження. Науковому осмисленню і аналізу процесу розвитку прав людини в умовах урбанізації присвячено ряд серйозних досліджень в зарубіжних країнах. У вітчизняному правознавстві тема стала предметом спеціального дослідження лише нещодавно. Окремі аспекти проблеми відображені у дисертації В.В. Сметани «Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: вітчизняний та світовий досвід» та у сумісному монографічному дослідженні О.В. Батанова та В.В. Сметани «Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: досвід компаративного аналізу». Становленню і розвитку локальної демократії, а також формуванню системи муніципальних прав особистості в рамках публічної самоврядної (муніципальної) влади присвячені роботи М.О. Баймуратова, В.А. Григор'єва, Т.М. Буряка, І.Л. Литвиненко, В.В. Кравченка, І. А. Галіахметова, А.А. Єзерова, Б.Я. Кофмана, Г.Г. Танаджи, П.А. Трачука.

Серед зарубіжних публікацій можемо виділити монографічні роботи узагальнюючого характеру щодо розвитку локальної демократії, де аналізується серед іншого правозахисна діяльність міст (Д. Харвей), окремі статті стосовно феномену правозахисного руху в містах (М. Гріголо, М. Дікеч і Л. Гілберт, П. Маркузе, К.А. Аттох), а також чисельні публікації щодо проявів залучення до захисту прав людини у окремих містах країн світу. Серед спеціальних досліджень звертає на себе увагу ґрунтовна і насичена фактичним матеріалом праця науковців Утрехтського університету (Нідерланди) Б. Оомен та М. Баумгартеля «Міста прав людини». Концептуальні питання взаємодії державних та муніципальних органів у захисті прав людини поставлено в науковій праці М.Ф. Дейвіс з показовою назвою «Мислити глобально, діяти локально: держави, муніципалітети та міжнародні права людини». Потрібно також відмітити цікаву збірку публікацій інтернаціонального колективу науковців «Майбутнє прав людини в урбанізованому світі», виданого відомою правозахисною організацією Amnesty International. Важливі спостереження містяться у монографії професора Р. Гіршля «Місто, держава: конституціоналізм і мегаполіс», яка отримала широкий резонанс серед наукової спільноти Заходу. Також маємо назвати дві роботи класика сучасної соціологічної і філософської думки французького вченого А. Лефевра «Урбаністична революція» і «Право на місто», які розкривають світоглядні проблеми досліджуваних в цій статті процесів.

Виклад основного матеріалу. Однією з важливих функцій міського самоврядування в останні роки стає надання управлінських послуг, які відповідають місцевим потребам та пріоритетам, пов'язаним з реалізацією прав людини на місцевому рівні. Хоча основна відповідальність за сприяння та захист прав людини покладається на національні уряди, просування культури прав людини в місцевих органах відіграє життєво важливу роль у сприянні повазі та реалізації прав людини в суспільстві. Міста, як зазначає відомий західний вчений професор Р. Гіршль, перетворюються на центри конституційних прав і свобод [4].

Дослідники констатують, що до цього привів комплекс факторів, з одного боку, історичного характеру, але вирішальними стали тенденції суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., пов'язані зі стрімким розвитком великих міст і створенням міських агломерацій. Саме тоді відбулося залучення міст до дискурсу та практики міжнародних прав людини, коли останні почали враховуватися при формуванні міської політики.

Міста історично стали носіями духу і практики правозахисної діяльності. Вже у період середньовіччя вони формувалися як центри спротиву і повстань проти авторитарних феодально-абсолютистських режимів. Відома роль великих міст у буржуазно-демократичних революціях, які затвердили ідеали правової держави, конституціоналізму та захисту прав людини. Вже на початку ХІХ ст. А. де Токвіль називав міста «школою демократії» [5].

Глобальна урбанізація ХХ ст. надала нового імпульсу для розвитку демократичного

потенціалу міст. За висловом А. Лефевра, у цей період відбулась «урбаністична революція», яка змінила якість міського соціуму. У книзі з однойменною назвою (The Urban Revolution) [6], яка отримала великий суспільний резонанс і досі є взірцем соціально-політичного і філософського аналізу урбанізації, він проаналізував урбанізм як «ідеологію та інституцію, репрезентацію та волю, тиск і репресії».

Процес глобальної урбанізації викликав демографічні зміни, пов'язані із збільшенням населення у містах. У 2008 р. вперше в історії було зафіксовано проживання у містах більше половини населення світу. Очікується, що у 2030 р. ця кількість зросте майже до 5 млрд людей. Формування міст за рахунок тих, хто переїжджали в пошуках індивідуальної автономії, породжувало виклики у сфері соціальної згуртованості. Потрібен був дискурс, який об'єднує міських жителів і формує спільну систему орієнтирів, для суспільного існування. Міста мають унікальний потенціал для розширення можливостей людини, вирішення соціальних і екологічних проблем, які загострювалися в умовах глобалізації. У порівнянні з національним рівнем муніципальні органи влади, які також втілюють державну політику, набагато ближчі до людей і краще розуміються у проблемах мікро і середнього рівня. Неспроможність держави вирішувати нагальні життєві проблеми посилювала роль місцевих органів влади. Звідси поява тенденцій до суверенітету міст, ідея якого розповсюджувалась у свідомості населення [7]. З урбанізацією таким чином відбувалося утвердження автономії міст та міської ідентичності, коли мешканці відчували себе більш прив'язаними до свого міста, ніж до самої нації [8]. У книзі «Якби мери правили світом» Б. Барбер пояснював, що міста повинні бути уповноважені «забезпечувати стійкість людини, особливо коли нації цього не роблять» [9].

На користь розповсюдження правозахисних ідей і рухів у містах був і так званий «фактор реалій демографії мегаполісу». Спільне життя у місті об'єднує людей з різних соціальних верств і національностей, існує «надрізноманіття» - етнічне, мовне, релігійне, статеве, економічних можливостей. Об'єднуючим для них став гуманістичний зміст доктрини прав людини, на засадах якої почали базуватися людські стосунки у мегаполісах .

Ці процеси збіглися з глобальною тенденцією 80-х років стосовно децентралізації урядових повноважень (передавання їх місцевим органам влади). Багато з цих повноважень стосуються сфер, у яких права людини можуть бути реалізовані або порушені: безпека, освіта, охорона здоров'я, прайвесі. У таких умовах міжнародні правозахисні організації та місцеві органи влади все частіше звертаються один до одного, минаючи національну державу. Місцева влада починає чітко будувати свою політику на концептуальних засадах доктрини прав людини, визначених у міжнародних договорах.

Правозахисна діяльність міст формувалась в умовах конституціоналізації суспільних відносин, яка позначилась в розвитку багатьох країн світу. Тривалий час конституціоналізація як правова категорія пов'язувалась переважно з прямою дією конституції і особливими властивостями конституційних норм, або положень в широкому сенсі, які діють спільно з нормами галузевого законодавства і впливають на них. Зараз змістовні рамки процесу конституціоналізації розширилися, і йдеться про всеосяжний процес конституціоналізації правової системи в цілому. Так, провідний фахівець з конституційного права на Заході професор А. Петерс поєднує конституціоналізацію з функціонуванням правових систем [10]. Потреба в конституціоналізації обумовлена необхідністю забезпечення єдності правового регулювання і стабільності правової системи, тому вона має всеосяжний характер, а її учасниками виступають всі суб'єкти правотворчого, правозастосовного і правореалізаційного процесу [11]. Конституціоналізація означає спробу не тільки побудувати все управління суспільством на основі принципів і цінностей конституції, а й змінити сам характер державного управління – від бюрократичної системи до уряду, який не править, а надає управлінські послуги населенню [12]. З цієї точки зору переглядалися функції і завдання муніципального управління. Але парадокс ситуації полягав в тому, що у більшості конституцій зарубіжних країн існувала «конституційна тиша» (Р. Гіршль) стосовно статусу і повноважень міського самоврядування. За таких умов міжнародне право прав людини давало муніципалітетам методологічний базис і ідеологічні орієнтири для діяльності по управлінню мегаполісами. Звідси і наявність чисельних міжнародних

документів м'якого права щодо праволюдських основ муніципального управління (частина з них буде охарактеризована нижче), а також присутність такої проблематики у статутних і програмних документах окремих мегаполісів.

Одним з факторів, які сприяли появі і закріпленню прав людини в діяльності муніципальних органів, було прийняття на Всесвітній конференції з прав людини Віденської декларації та Програми дій, в яких міжнародне співтовариство звернуло свою увагу на реальну реалізацію прав людини. Віденська декларація 1993 року, прийнята наприкінці холодної війни, підкреслювала важливість освіти в галузі прав людини та моніторингу прав людини і заохочувала до створення національних правозахисних інституцій, залучення неурядових організацій та бізнесу до реалізації прав людини.

Залучення мегаполісів до правозахисної діяльності відбувалося на фоні двох процесів. По-перше, це поява концепції «міст прав людини» і формування відповідного суспільно-політичного руху, який швидко набув міжнародного характеру. По-друге, виникнення доктрини і глобального руху за право на місто.

Обидва явища спиралися на класичну працю А. Лефевра «Право на місто» *Droit à la Ville* (1968) [13].

Термін «міста прав людини» вперше ввела неурядова організація Народний рух за вивчення прав людини (*The People's Movement for Human Rights Learning – PDHRE*), у документах якої йшлося «про місто чи спільноту, де люди доброї волі у керівних органах, організаціях та інституціях намагаються дозволити структурі прав людини керувати розвитком життя громадян» [14]. За відправну точку було взято відоме твердження Елеонори Рузвельт про те, що права людини починаються близько до дому (*without concerted citizen action to uphold them close to home, we shall look in vain for progress in the larger world*) [15].

На сьогодні існують десятки міст прав людини, які дотримуються методології PDHRE, починаючи від Порт-Алегрі в Бразилії і закінчуючи містами в Гані, Кенії, Руанді, Малі, Індії, Канаді та на Філіппінах. Крім того, Вашингтон (столиця США) ухвалив резолюцію про те, щоб стати містом прав людини в 2008 р. і зробити місто «моделлю для громад у всьому світі, щоб стати свідками практичних способів, якими система прав людини може зробити кожного громадянина партнером сталих змін» [16].

Окрім міст, які чітко ідентифікують себе як міста з правами людини, є все більше мереж місцевих органів влади, які прагнуть включити права людини у свою діяльність. Одним із важливих рухів у цій сфері є Об'єднані міста та місцеве самоврядування (*United cities and local government – UCLG*). Це мережа, що складається з понад 1000 міст і 112 асоціацій місцевих органів влади в усьому світі. Місія UCLG зі штаб-квартирою в Барселоні – «бути єдиним голосом і всесвітнім прихильником демократичного місцевого самоврядування, пропагуючи його цінності, цілі та інтереси через співпрацю між місцевими органами влади та в межах ширшого міжнародного співтовариства» [17].

Окрім міст, які загалом приймають права людини як політичну основу, є також багато міст, які базують політику на основі одного конкретного договору про те чи інше право людини. Роблячи це, вони йдуть далі стандартів, встановлених на національному рівні. Прикладом може бути прийнята в Сан-Франциско Конвенція щодо жінок (*Women's Convention*)» [18].

На глобальному рівні діє Міжнародна коаліція інклюзивних і стійких міст (ICCAR): яка була заснована ЮНЕСКО в 2004 році для надання допомоги місцевим органам влади в боротьбі з дискримінацією в якості розробника політики та надання послуг у таких різноманітних сферах, як освіта, працевлаштування, забезпечення житлом і культурна діяльність [19]. З моменту заснування та відродження в 2014 році ICCAR став активним глобальним фронтом проти расизму та дискримінації з понад 500 членами по всьому світу. ICCAR став еталонним як унікальна платформа міського рівня в системі ООН і в міжнародному співтоваристві. Він здійснює широкий спектр ініціатив, включаючи діяльність з розробки політики, розбудови потенціалу та підвищення обізнаності, а також виступає за глобальну солідарність і співпрацю для сприяння інклюзивному розвитку міст без будь-яких форм дискримінації.

Розробка основоположних документів руху міст за права людини розпочалася після

проведення у 1998 році у Барселоні представницької міжнародної конференції «Міста за права людини». У підсумковому документі конференції Барселонське зобов'язання (Barcelona Engagement) містилася дорожня карта для розробки політичного документу, спрямованого на виховання поваги, захист і дотримання прав людини на місцевому рівні. У результаті був створений документ Європейська Хартія з охорони прав людини у місті, обговорений і прийнятий на конференції європейських міст у Сен-Дені (Франція) у 2000 році [20]. Кілька конференцій проводилися кожні два роки протягом багатьох років, щоб поділитися прогресом, досягнутим містами-підписантами у виконанні Хартії.

У 2006 році у Монреалі була прийнята місцева Хартія прав людини, яка стала новаторським документом з політичними ініціативами для північноамериканського регіону [21]. Хартія ґрунтується на цінностях людської гідності, справедливості, миру, рівності, прозорості та демократії. Права, обов'язки та зобов'язання визначені в семи сферах: демократія, економічне і соціальне життя, культурне життя, відпочинок, фізична та спортивна діяльність, навколишнє середовище та сталий розвиток, безпека, комунальне господарство.

Найбільш активні європейські міста-правозахисники прийняли рішення просувати принципи Європейської хартії на світовому рівні через Міжнародну організацію об'єднаних міст і місцевих урядів (UCLG). Новий документ Глобальна Хартія-порядку денного з прав людини у місті був схвалений на Всесвітній Раді UCLG у Флоренції представниками більш 400 муніципалітетів з усього світу [22].

Південнокорейське місто Кванджу організувало перший Всесвітній форум міст прав людини (World Human Rights Cities Forum – WHRCF). У 2014 році WHRCF прийняв Керівні принципи Кванджу для міста прав людини, які містять важливі методологічні настанови щодо створення і функціонування міст прав людини [23]. Зокрема місто прав людини визнається як «міське співтовариство, яке застосовує заснований на правах людини підхід до управління міським господарством», «відкритий і заснований на участі зацікавлених сторін процес прийняття та реалізації рішень», «основа для культивування інклюзивного та справедливого міста» і визначає «особову відповідальність за реалізацію заснованого на правах людини підходу до муніципального управління».

Демократичний потенціал руху міст прав людини був визнаний на інституційному рівні в ЄС, про що свідчить спеціальний звіт Агентства Європейського Союзу з фундаментальних прав людини (European Union Fundamental Rights Agency (FRA) «Міста прав людини в ЄС: рамки для зміцнення прав на місцевому рівні» [24].

У Звіті відмічається, що в ЄС більшість людей (70,9%) живуть у містах. Міста є ідеальною відправною точкою для зміцнення поваги до прав людини шляхом розробки політичних рамок для спрямування розвитку громад, заснованих на правах людини. Це дає людям можливість знати та відстоювати свої права, а також притягувати до відповідальності тих, хто порушує їх. Міста, що займаються правами людини, стали піонерами «локалізації» прав людини [25], оскільки вони створили структури та інструменти для просування прав людини, використовували підхід, що ґрунтується на правах людини, у плануванні та розвитку, застосовували методології участі та створювали механізми захисту прав людини.

Нідерландські дослідники ставлять питання про «децентралізацію» прав людини у зв'язку з діяльністю міст прав людини. Але використання терміну «децентралізація» замість «локалізація» вбачається нам сумнівним (Див. Esther van den Berg and Barbara Oomen. Towards a Decentralization of Human Rights: The Rise of Human Rights Cities. URL: https://www.researchgate.net/publication/313798720_Towards_a_Decentralization_of_Human_Rights_The_Rise_of_Human_Rights_Cities).

Дії місцевої влади дуже впливають на наше повсякденне життя. Надаючи послуги з забезпечення життєвих потреб людини, керуючи громадським простором або підтримуючи вразливі верстви населення, вони також часто роблять відчутними універсальні цінності та принципи, до яких зобов'язалися ЄС та його держави-члени. Тому для стимулювання правозахисної діяльності європейських міст у рамках Агентства Європейського Союзу з фундаментальних прав людини також було підготовлено спеціальне видання «Міста прав

людини в Європейському Союзі – Практичний посібник» [26]. Це керівництво може допомогти містам, які бажають покращити свої зусилля щодо дотримання прав людини.

Слід зазначити, що зарубіжні муніципалітети міст прав людини зосередилися не тільки на локалізації міжнародних стандартів в області прав людини, але і розширили порядок денний в області прав людини, позначивши так звані муніципальні права як особливу категорію прав локальної демократії [27].

Серед специфічних муніципальних прав [28] важливе значення має право на місто. Даний концепт був сформульований у Всесвітній хартії права на місто [29], закріплений у спеціальній Хартії міста Мехіко і цілому ряді інших міжнародних документів [30], зокрема у матеріалах Конференції ООН по житлу та сталому міському розвитку - Габітат-III [31].

Методологічною основою формування концепту права на місто, як вже зазначалося, є класична робота А. Лефевра. Її аналіз має бути предметом окремого дослідження.

Зараз активно працює Глобальна платформа за право на місто (The Global Platform for the Right to the City – GPR2C) як «відкрита, гнучка, різноманітна мережа організацій громадянського суспільства та місцевих органів влади, які віддані політичним діям і суспільним змінам шляхом просування, захисту та реалізації права на місто на всіх рівнях, приділяючи особливу увагу людям і спільнотам, які постраждали від ізоляції та маргіналізації» [32].

Висновки. Доктринальний аналіз права на місто деякими дослідниками визначає його як право третього покоління, яке носить колективний характер і складається із низки прав [33]. Але зазначимо, що досі немає однастайності у вчених-муніципалістів у визнанні його як нової категорії прав людини [34]. Це відкриває простір для нових теоретичних досліджень у цій сфері, як і у сфері вивчення доктринальних і практичних аспектів проблеми зв'язку урбанізації з правами людини в цілому.

Список використаних джерел

1. Urbanisation. Term. URL: <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/urbanisation>
2. Britannica. Urbanization. Modern growth. URL: <https://www.britannica.com/topic/urbanization/Impact-of-the-Industrial-Revolution#ref348016>
3. Two decades of human rights municipalism. URL: <https://www.uclgicisd.org/en/work-areas/human-rights/local-governments-and-human-rights>
4. Hirschl R. City, State: Constitutionalism and the Megacity. Oxford: Oxford University Press, 2020. 274 p.
5. Alexis de Tocqueville, Democracy in America: Historical-Critical Edition of De la démocratie en Amérique, ed. Eduardo Nolla, translated from the French by James T. Schleifer. A Bilingual French-English editions, (Indianapolis: Liberty Fund, 2010). Vol. 1. Chapter: Editor's Introduction. URL: <https://oll.libertyfund.org/page/tocqueville-s-democracy-in-america>
6. Lefebvre H. The Urban Revolution. Translated by Robert Bononno, Foreword by Neil Smith. Minneapolis; London: University of Minneapolis Press, 2003. 223 p. URL: https://books.google.com.tr/books/about/The_Urban_Revolution.html?id=5_dbeJX3EPsC&redir_esc=y
7. Shaw J. The People in Question: Citizens and Constitutions in Uncertain Times. Bristol: Bristol University Press, 2020. 160 p. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctv128fq98>
8. Cordes V.F. City Sovereignty: Urban Resistance and Rebel Cities Reconsidered. Published 23 June 2017. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/0a2a/b0a9838749edfd831379b9c790d89479e916.pdf?_gl=1*14ascu8*_ga*
9. Barber B.R. If Mayors Ruled the World: Dysfunctional Nations, Rising Cities. Published by: Yale University Press: 2013. 256 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5vksfr>
10. Peters A. Constitutionalisation. Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper. №. 2017-08. URL: <https://ssrn.com/abstract=2941412orhttp://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2941412>
11. Gardbaum S. The Place of Constitutional Law in the Legal System. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law / ed. by M. Rosenfeld and A. Sajó. Oxford; New York: Oxford University

Press, 2012.

12. Loughlin M. What is Constitutionalisation? The Twilight of Constitutionalism? /ed. by Petra Dobner and Martin Loughlin. Oxford; New York: Oxford University Press, 2010. P. 47-69.

13. Henri Lefebvre, *Le droit à la ville*, Paris: Éditions Anthropos, 1968, 164 p.

14. The People's Movement for Human Rights Learning (PDHRE). URL: <https://www.pdhre.org/about.html>

15. Eleanor Roosevelt >Quotes> Quotable Quote. URL: <https://www.goodreads.com/quotes/76455-where-after-all-do-universal-human-rights-begin-in-small>

16. To recognize December 10, 2008, as "Washington, DC Human Rights Day" in the 12 District of Columbia. Ceremonial Resolution. URL: <http://www.pdhre.org/DC-HRC-Resolution>

17. UCLG, as a global network of cities, local, regional, and metropolitan governments, and their associations. URL: <https://www.uclg.org/en/organisation/about>

18. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. New York, 18 December 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>

19. International Coalition of Inclusive and Sustainable Cities – ICCAR. URL: <https://en.unesco.org/themes/fostering-rights-inclusion/iccar>

20. The European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City. URL: <https://uclg-cisd.org/en/news/european-charter-safeguarding-human-rights-city>

21. Montréal Charter of Rights and Responsibilities. URL: <https://montreal.ca/en/topics/montreal-charter-rights-and-responsibilities>

22. Global Charter-Agenda for Human Rights in the City. URL: https://www.uclg-cisd.org/sites/default/files/UCLG_Global_Charter_Agenda_HR_City_0.pdf

23. World Human Rights Cities Forum 15-18 May 2014 / Gwangju, Republic of Korea. Gwangju Guiding Principles for a Human Rights City (Gwangju Principles) adopted on 17 May 2014. URL: <https://uclg-cisd.org/sites/default/files/documents/files/2021-06/Gwangju%20Guiding%20Principles%20for%20Human%20Rights%20City.pdf>

24. Баймуратов М., Кофман Б. Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального та конституційного права. *Право України*. 2020. № 10. С. 63-80.

25. Human rights cities in the EU: a framework for reinforcing rights locally. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2021-human-rights-cities-in-the-eu_en.pdf

26. Human rights cities in the European Union – Practical guidance. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-guide-human-rights-cities_en.pdf

27. Див. докладний аналіз: Сметана В.В. Муніципальні права і свободи людини як специфічна правова категорія та нормативно-правовий інститут локальної демократії. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. № 1. С. 49–56.

28. World Charter for the Right to the City. URL: https://www.right2city.org/wp-content/uploads/2019/09/A1.2_World-Charter-for-the-Right-to-the-City.pdf

29. Mexico City Charter for the Right to the City, July 2010. URL: https://www.uclg-cisd.org/sites/default/files/Mexico_Charter_R2C_2010.pdf (дата звернення: 16.05.23).

30. The geopolitics of cities: old challenges, new issues / editor: Renato Balbim. Brasília: Ipea, 2016. 346 p. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Fernando>

31. Right to the city in Habitat III. Official Statements. URL: <https://www.right2city.org/wp-content/uploads/2019/09/A5.1>

32. Global Platform for the Right to the City. URL: <https://me.linkedin.com/company/global-platform-for-the-right-to-the-city>

33. Батанов О.В. Муніципальні права людини в умовах глобалізації: тенденції становлення та особливості реалізації. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/116/1339/2995-1?inline=1>

34. Батанов О.В., Сметана В.В. Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: досвід компаративного аналізу: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 316 с.

HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF URBANIZATION

Natalia V. Bocharova, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Law Alfred Nobel University (Ukraine).

E-mail: olip@duan.edu.ua

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-4

Key words: *urbanization, human rights, constitutionalization, local self-government, city government, human rights activity.*

World practice proves that one of the important functions of city self-government in recent years has become the provision of management services that meet local needs and priorities related to the realization of human rights at the local level. Although the primary responsibility for the promotion and protection of human rights rests with national governments, the promotion of a culture of human rights at local level plays a vital role in promoting the respect and realization of human rights in society. The article analyzes the connection between the process of urbanization and the process of "municipalization of human rights", which refers to the transfer of human rights activities to the local level, mainly in cities. It is noted that the trends of socio-political and socio-economic development of the late 1980s and early 1990s of the 20th century, associated with the rapid development of large cities and the creation of urban agglomerations, led to the involvement of cities in the discourse and practice of international human rights, when the latter began to be taken into account in the formation of city policy. It is indicated that the involvement of megacities in human rights activities took place against the background of two phenomena, firstly, the emergence of the concept of "human rights cities" and the formation of a corresponding socio-political movement, which quickly acquired an international character, and secondly, the emergence of the doctrine and global movement for the right to the city. The article reveals their essence and significance. The author concludes the need for further theoretical research in the field of doctrinal and practical aspects of the problem of the connection between urbanization and human rights.

References

1. Urbanisation. Term. Available at: <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/urbanisation>
2. Britannica. Urbanization. Modern growth. Available at: <https://www.britannica.com/topic/urbanization/Impact-of-the-Industrial-Revolution#ref348016>
3. Two decades of human rights municipalism. Available at: <https://www.uclgicisd.org/en/work-areas/human-rights/local-governments-and-human-rights>
4. Hirschl R. City, State: Constitutionalism and the Megacity. Oxford: Oxford University Press, 2020. 274 p.
5. Alexis de Tocqueville, Democracy in America: Historical-Critical Edition of De la démocratie en Amérique, ed. Eduardo Nolla, translated from the French by James T. Schleifer. A Bilingual French-English editions, (Indianapolis: Liberty Fund, 2010). Vol. 1. Chapter: Editor's Introduction. Available at: <https://oll.libertyfund.org/page/tocqueville-s-democracy-in-america>
6. Lefebvre H. The Urban Revolution. Translated by Robert Bononno, Foreword by Neil Smith. Minneapolis; London: University of Minneapolis Press, 2003. 223p. Available at: https://books.google.com.tr/books/about/The_Urban_Revolution.html?id=5_dbeJX3EPsC&redir_esc=y
7. Shaw J. The People in Question: Citizens and Constitutions in Uncertain Times. Bristol: Bristol University Press, 2020. 160 p. Available at: <https://doi.org/10.2307/j.ctv128fq98>
8. Cordes V.F. City Sovereignty: Urban Resistance and Rebel Cities Reconsidered. Published 23 June 2017. Available at: https://pdfs.semanticscholar.org/0a2a/b0a9838749edfd831379b9c790d89479e916.pdf?_gl=1*14ascu8*_ga*
9. Barber B. R. If Mayors Ruled the World: Dysfunctional Nations, Rising Cities. Published by: Yale

University Press: 2013. 256 p. Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5vksfr>

10. Peters A. Constitutionalisation. Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper. №. 2017-08. Available at: <https://ssrn.com/abstract=2941412orhttp://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2941412>

11. Gardbaum S. The Place of Constitutional Law in the Legal System. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law / ed. by M. Rosenfeld and A. Sajó. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.

12. Loughlin M. What is Constitutionalisation? The Twilight of Constitutionalism? /ed. by Petra Dobner and Martin Loughlin. Oxford; New York: Oxford University Press, 2010. pp. 47-69.

13. Henri Lefebvre, *Le droit à la ville*, Paris: Éditions Anthropos, 1968, 164 p.

14. The People's Movement for Human Rights Learning (PDHRE). Available at: <https://www.pdhre.org/about.html>

15. Eleanor Roosevelt >Quotes> Quotable Quote. Available at: <https://www.goodreads.com/quotes/76455-where-after-all-do-universal-human-rights-begin-in-small>

16. To recognize December 10, 2008, as "Washington, DC Human Rights Day" in the 12 District of Columbia. Ceremonial Resolution. Available at: <http://www.pdhre.org/DC-HRC-Resolution>

17. UCLG, as a global network of cities, local, regional, and metropolitan governments, and their associations. Available at: <https://www.uclg.org/en/organisation/about>

18. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. New York, 18 December 1979. Available at: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>

19. International Coalition of Inclusive and Sustainable Cities – ICCAR. Available at: <https://en.unesco.org/themes/fostering-rights-inclusion/iccar>

20. The European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City. Available at: <https://uclg-cisd.org/en/news/european-charter-safeguarding-human-rights-city>

21. Montréal Charter of Rights and Responsibilities. Available at: <https://montreal.ca/en/topics/montreal-charter-rights-and-responsibilities>

22. Global Charter-Agenda for Human Rights in the City. Available at: https://www.uclg-cisd.org/sites/default/files/UCLG_Global_Charter_Agenda_HR_City_0.pdf

23. World Human Rights Cities Forum 15-18 May 2014 / Gwangju, Republic of Korea. Gwangju Guiding Principles for a Human Rights City (Gwangju Principles) adopted on 17 May 2014. Available at: <https://uclg-cisd.org/sites/default/files/documents/files/2021-06/Gwangju%20Guiding%20Principles%20for%20Human%20Rights%20City.pdf>

24. Baimuratov, M. (2020). *Munitsypalni prava liudyny yak nova konstanta natsionalnoho munitsypalnoho ta konstytutsiinoho prava* [Municipal human rights as a new constant of national municipal and constitutional law]. *Pravo Ukrainy* [Law of Ukraine], no. 10, pp. 63–80.

25. Human rights cities in the EU: a framework for reinforcing rights locally. Available at: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2021-human-rights-cities-in-the-eu_en.pdf

26. Human rights cities in the European Union – Practical guidance. Available at: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-guide-human-rights-cities_en.pdf

27. Smetana, V.V. (2019). *Munitsypalni prava i svobody liudyny yak spetsyfichna pravova katehoriia ta normatyvno-pravovyi instytut lokalnoi demokratii* [Municipal human rights and freedoms as a specific legal category and normative legal institution of local democracy]. *Konstytutsiino-pravovi akademichni studii* [Constitutional and legal academic studies], no. 1, pp. 49–56.

28. World Charter for the Right to the City. Available at: https://www.right2city.org/wp-content/uploads/2019/09/A1.2_World-Charter-for-the-Right-to-the-City.pdf

29. Mexico City Charter for the Right to the City, July 2010. Available at: https://www.uclg-cisd.org/sites/default/files/Mexico_Charter_R2C_2010.pdf (дата звернення: 16.05.23).

30. The geopolitics of cities: old challenges, new issues / editor: Renato Balbim. Brasília: Ipea, 2016. 346 p. Available at: <https://www.researchgate.net/profile/Fernando>

31. Right to the city in Habitat III. Official Statements. Available at: <https://www.right2city.org/wp-content/uploads/2019/09/A5.1>

32. Global Platform for the Right to the City. Available at: <https://me.linkedin.com/company/global-platform-for-the-right-to-the-city>

33. Batanov, O.V. *Munitsypalni prava liudyny v umovakh hlobalizatsii: tendentsii stanovlennia ta osoblyvosti realizatsii* [Municipal human rights in the conditions of globalization: development trends and peculiarities of implementation] Available at: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/116/1339/2995-1?inline=1>

34. Batanov, O.V., Smetena, V.V. (2021). *Konstytutsiino-pravove zabezpechennia pravozakhysnoi diialnosti u sferi mistsevoho samovriaduvannia: dosvid komparatyvnoho analizu* [Constitutional and legal provision of human rights activities in the field of local self-government: experience of comparative analysis]. Monograph. Odesa, Helvetica Publishing House, 316 p.

Одержано 18.04.2023.

УДК 342(477)+ 340.134+349.6
DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-5

Г.В. ПОТАПЧУК,
кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7963-035X>

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТНО- ПРЕДМЕТНОГО СКЛАДУ ЕКОЛОГІЧНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

У статті досліджуються теоретичні питання та проблематика визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму, як фактичного якісно нового явища міжнародно-правового життя і національної конституційно-правової реальності, системної та комплексної феноменології, що виступає результатом інтеграційного та синтетичного поєднання різних факторів-тенденцій національного конституційного та міжнародно-правового регулювання в умовах правової глобалізації. Такий підхід бачиться досить складною задачею в межах як сучасної теорії конституційного, так й сучасної теорії міжнародного права, що оперує низкою нових понять та дефініцій, що індикативно та ідентифікативно відображають новітні тенденції державного та міжнародного розвитку – «права людини в їх національному і міжнародному вимірюванні», «міжнародні правові стандарти прав і свобод людини», «глобальні правові тенденції-тренди державного і міжнародного розвитку», «м'яке право», «основоположні принципи міжнародного публічного права та розширення їх кількості», «дихотомія локального і глобального розвитку», на кінець, «конституціоналізація міжнародного права і інтернаціоналізація конституційного правопорядку держав». Зазначається, що це детерміновано, насамперед, могутніми горизонтально-вертикальними зв'язками управлінської природи, що виникають всередині держави та її соціуму, що функціонують в умовах глобального конституціоналізму, тобто, в умовах наявності загальних методологічних підходів, принципів і норм, управлінських парадигм, що визначають перспективи загального і подальшого розвитку основоположних суб'єктів загального міжнародного права, а також однакових функціонально-методологічних підходів до здійснення внутрішньодержавної та міжнародно-правової діяльності публічної влади відносно основоположних домінант розвитку державності – пріоритету прав людини перед правами держави, визнання прав людини як основоположних індикаторів демократичної діяльності держави та міжнародного співтовариства, принцип верховенства права як основоположна засада зв'язаності держави та її публічної влади правом тощо. Доведено, що вирішення питання про визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму характеризується низкою труднощів методологічної властивості. До них, насамперед, відноситься питання чіткого розуміння, тлумачення та ідентифікації саме категорій «об'єкт правового регулювання» і «предмет правового регулювання». Це також ускладнюється інноваційно-синтетичним характером екологічного конституціоналізму, який самостійно визначається міжнародно-правовими інституціями на основі відповідних ідентифікаційних ознак. Враховуючи системно-комплексний характер профільної феноменології, його об'єктом виступає сукупність суспільних відносин, що пов'язана з охороною і захистом довкілля, а також правами людини на довкілля, що має належний для її

життєдіяльності та безпечний стан. Предметом правового регулювання екологічного конституціоналізму виступають суспільні відносини, що напряду або опосередковано пов'язанні з довкіллям. Виходячи з того, що довкілля виступає основоположним природним простором життєдіяльності людини, то такі відносини можуть бути охарактеризованими як глобальні, але при обов'язковому їх локальному, локально-регіональному, регіональному, загальнодержавному, міждержавному, макрорегіональному, глобальному розумінні, вимірювані і реалізації.

Ключові слова: конституціоналізм, екологічний конституціоналізм, об'єктно-предметний склад екологічного конституціоналізму, конституційне право, міжнародне право, екологічне право, права людини, екологічні права людини, локальний вимір екологічного конституціоналізму, територіальна громада, місцеве самоврядування.

Постановка проблеми. Проблематика визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму (далі – ЕК), як фактичного якісно нового явища міжнародно-правового життя і національної конституційно-правової реальності, системної та комплексної феноменології, що виступає результатом інтеграційного та синтетичного поєднання різних факторів-тенденцій національного конституційного та міжнародно-правового регулювання в умовах правової глобалізації, – бачиться досить складною задачею в межах як сучасної теорії конституційного, так й сучасної теорії міжнародного права, що оперує низкою нових понять та дефініцій, що індикативно та ідентифікативно відображають новітні тенденції державного та міжнародного розвитку – «права людини в їх національному і міжнародному вимірюванні», «міжнародні правові стандарти прав і свобод людини», «глобальні правові тенденції-тренди державного і міжнародного розвитку», «м'яке право», «основоположні принципи міжнародного публічного права та розширення їх кількості», «дихотомія локального і глобального розвитку», на кінець, «конституціоналізація міжнародного права і інтернаціоналізація конституційного правопорядку держав».

Це детерміновано, насамперед, могутніми горизонтально-вертикальними зв'язками управлінської природи, що виникають всередині держави та її соціуму, що функціонують в умовах глобального конституціоналізму, тобто, в умовах наявності загальних методологічних підходів, принципів і норм, управлінських парадигм, що визначають перспективи загального і подальшого розвитку основоположних суб'єктів загального міжнародного права, а також однакових функціонально-методологічних підходів до здійснення внутрішньодержавної та міжнародно-правової діяльності публічної влади відносно основоположних доміант розвитку державності – пріоритету прав людини перед правами держави, визнання прав людини як основоположних індикаторів демократичної діяльності держави та міжнародного співтовариства, принцип верховенства права як основоположна засада зв'язаності держави та її публічної влади правом тощо.

Отже, враховуючи інноваційно-синтетичних характер ЕК, який самостійно визначається міжнародно-правовими інституціями на основі відповідних ідентифікаційних ознак, а саме:

– початком формування феноменології ЕК стала 23 нарада Робочої групи Сторін Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, що проходила під егідою Європейської економічної комісії ЕКОСОС ООН 26-28 червня 2019 року у Женеві (Швейцарія). Для становлення досліджуваної проблематики – її суб'єктно-об'єктного складу, це стало першим кроком у визначенні такого складу на офіційному міжнародному рівні (фактор первинної легалізації феноменології в стилі «м'якого права» (soft law) – авт.);

– при розгляді Пункту 3 с) попереднього порядку денного щодо доступу до правосуддя в процесі Суддівського колоквиуму по Цілі 16 в області сталого розвитку: роль судової системи в сприянні забезпеченню верховенства права в питаннях навколишнього середовища [1, с. 3], було вперше зроблено обґрунтування щодо формування ЕК через визначення низки ідентифікаційних факторів-тенденцій. Для досліджуваної проблематики це стало першою спробою визначення

суб'єктно-об'єктного складу ЕК серед інших факторів-тенденцій (фактор первинного міжнародного обґрунтування феноменології – авт.):

А) останнім часом все ширше усвідомлюється принцип верховенства права в питаннях, що стосуються навколишнього середовища, і права на здорове навколишнє середовище. Для досліджуваної проблематики це означає розуміння державами і міжнародною спільнотою основоположних засад суб'єктно-об'єктного складу ЕК (фактор інтенсифікації процесів формування принципу верховенства екологічного права – авт.);

Б) в цілому не менше 155 держав взяли на себе правові зобов'язання згідно з договорами, відповідно до конституцій і законодавства поважати, захищати і здійснювати це право, і серед них налічується не менше 20 країн, суди яких постановили, що право на здорове навколишнє середовище є найважливішим елементом конституційного права на життя і тому являє собою охороняється конституцією право, яке можна відстоювати в судах. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні не тільки вже сформований, а й встановлено його судовий захист через кореспондування на конституційне право людини на життя і конкретизацію судового захисту довілля (фактор активізації процесів конституційно-правової легалізації міжнародно-правових зобов'язань держав в сфері охорони довілля та зростання судового захисту екологічних прав людини в контексті розуміння її основоположних прав – авт.);

В) багато національних судів загальноєвропейського регіону прийняли рішення щодо права на здорове навколишнє середовище. Для досліджуваної проблематики це означає, що судовою владою держав Європи чітко розуміється, визначений та захищається у судовому порядку суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні (фактор судової легалізації права людини на довілля як основоположної константи профільної феноменології – авт.);

Г) визнано, що ЕК є відносно новим явищем, яке знаходиться на стику конституційного права, міжнародного права, права прав людини і права навколишнього середовища. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК є доволі складним та носить системно-комплексний характер (фактор визнання інтеграційної правової природи ЕК та його міждисциплінарного характеру – авт.);

Г') ЕК – це явище, яке відображає визнання того факту, що навколишнє середовище є належним предметом захисту в конституційних текстах і в судах в усьому світі. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні є визнаним через легітимацію права людини на довілля (фактор загальної конституційної і судової легалізації і легітимації довілля як об'єкта правової охорони – авт.);

Д) у ЕК також знайшли відображення інноваційні конституційні механізми забезпечення екологічних прав і прав людини або досягнення стійкого розвитку. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні, екологічні права і права людини, що складають його змістовно-функціональну і телеологічно-технологічну основу, – не тільки вже сформований, захищається в судовому порядку, а й супроводжується та забезпечується новими конституційними механізмами загального захисту (фактор використання в ЕК нових інноваційних конституційних механізмів і нормативних технологій забезпечення екологічних прав людини – авт.), – це з позицій системно-об'єктного і комплексно-предметного аналізу наведених положень дає змогу зробити наступні висновки методологічної властивості [2, с. 126–127], що торкаються ЕК, його конституційно-правового і міжнародно-правового супроводження і забезпечення, а саме:

– ЕК має своєю теоретико-ідеологічною основою принцип верховенства права в питаннях, що стосуються навколишнього середовища, і права на здорове навколишнє середовище. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК також спирається на принцип верховенства права, точніше, принцип верховенства екологічного права, що виступає основоположним у процесі інституціоналізації та конституювання ЕК (фактор нормативно-засадниче забезпечення ЕК – авт.);

– у своєму праксеологічно-функціональному аспекті ЕК витікає з діяльності національних судів, які постановили, що: а) право на здорове навколишнє середовище є найважливішим

елементом конституційного права на життя; б) тому воно є правом, що охороняється конституцією; в) звідси, воно є правом, яке можна відстоювати в судах. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні для національних судів повинен бути чітко визначеним нормативно та зрозумілим функціонально, бо він є пов'язаним з системним комплексом основоположних прав людини, що дасть їм можливість розуміти не тільки національне, а й міжнародно-правове значення ЕК та сутність його судового захисту (фактор багатостороннього судово-охоронювального забезпечення ЕК – авт.);

– у своєму ефективно-результативному вимірюванні ЕК базується на тому, що багато національних судів загальноєвропейського регіону прийняли рішення щодо права на здорове навколишнє середовище. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні судами вже визнаний як ординарний та такий, що є прийнятний для судового захисту (фактор телеологічно-захисного забезпечення існування ЕК – авт.);

– у своїй структурно-архітектонічній побудові ЕК є відносно новим явищем, яке знаходиться на стику конституційного права, міжнародного права, права прав людини і права навколишнього середовища. Для досліджуваної проблематики це означає, що національні суди розуміють не тільки складний елементний склад ЕК, включаючи й визначення його суб'єктно-об'єктного складу, а й повинні володіти відповідним комплексом знань у спеціальних і складних сферах правознавства (фактор міждисциплінарно-комплексного забезпечення існування ЕК – авт.);

– у своєму глобально-охоронювальному і глобально-захисному розумінні ЕК представляє собою явище, яке відображає визнання того факту, що навколишнє середовище є належним предметом захисту в конституційних текстах і в судах в усьому світі. Для досліджуваної проблематики це означає, що, по-перше, суб'єктно-об'єктний склад ЕК визнаний на конституційно-національному рівні через його належну конституційну формалізацію і легалізацію, а також, по-друге, він знаходиться під впливом та дією відповідних правозахисних механізмів (фактор глобально-захисного забезпечення існування ЕК. – авт.);

– у своєму інструментальному супроводженні і забезпеченні ЕК є явищем, в якому знайшли відображення інноваційні конституційні механізми забезпечення екологічних прав і прав людини або досягнення стійкого розвитку. Для досліджуваної проблематики це означає, що суб'єктно-об'єктний склад ЕК на національному рівні захищається відповідними інноваційними конституційно-правовими технологіями (включаючи й нові демократичні форми визначення і врахування суспільної думки – партисипаторна, деліберативна, агональна, агрегативна демократія), що кореспондують не тільки з захистом як екологічних, так й загальних прав людини, а й з супроводженням і забезпеченням складних процесів досягнення сталого розвитку доквілля в межах локального, регіонального, загальнодержавного, макрорегіонального, глобального соціуму (фактор інноваційно-конституційного забезпечення існування ЕК. – авт.) [2, с. 126–127].

Крім того, треба враховувати й той факт, що ЕК є одним з видових проявів загального конституціоналізму, причому як в його глобальному, так й в його національному розумінні та вимірюванні, а це, по-перше, надає йому всіх позитивно-фундаментальних рис цього явища, що ідентифікує конституційний розвиток (теорію, історію, практику) держави та міжнародної спільноти держав як політико-правових систем, і, по-друге, дає можливість використовувати ідентифікаційні риси, принципи, концепти, парадигми загального конституціоналізму для визначення об'єктно-предметного складу ЕК, що, своєю чергою, детермінують атитюди (поведінкові настанови) і габітуси (відповідні форми практичної діяльності) суб'єктів ЕК (фізичних і юридичних осіб, а серед останніх, – інституцій громадянського суспільства, органів публічної влади держав, самих держав, їх міжнародної спільноти, міжнародних організацій, причому як комерційних, так й некомерційних тощо. Треба зазначити, що враховуючи факт того, що численні зарубіжні вчені-конституціоналісти досить інтенсивно досліджували феноменологію конституціоналізму, особливо впродовж останніх двадцяти років, – а це було детерміноване і пов'язане зі становленням та розвитком феноменології демократичної правової державності, в якій загальний конституціоналізм виступає основоположним та стрижневим елементом, – такі

дослідження здійснювалось не тільки у межах загального конституціоналізму, – як опорної і основоположно-функціональної феноменології, а й у її різних нових контекстах-іпостасях конституціоналізму [3]. Серед сучасних трендів конституційного процесу можна виокремити політичний і правовий [4], популістський [5], деліберативний [6], практичний [7], соціологічний [8], авторитарний [9], національний і транснаціональний [10; 11], плюралістичний [12], космополітичний [13], соціетальний (соціологічний) [14], екологічний [15], цифровий [16], мілітарний [17], муніципальний конституціоналізм [18] тощо. Отже, по-перше, можна зазначити, що кожен з нових видів (подвидів) конституціоналізму номенологічно відображає його змістовне наповнення, що дає змогу вийти на відповідну дефініцію, що буде містити його основні характерологічно-ідентифікаційні ознаки. Крім того, по-друге, враховуючи основоположний характер відносин, що регламентуються і регулюються ЕК, його суб'єктно-об'єктний склад, можна зазначити первинний його характер по відношенню до всіх інших видів конституціоналізму, зазвичай в межах загального конституціоналізму. По-третє, враховуючи настанови «натуралістичної» юриспруденції, що базується на пріоритеті природних прав людини [19], ЕК фактично може бути охарактеризований як основоположний вид загального конституціоналізму, що регулює, демонструє, ілюструє та регламентує відношення держав-членів міжнародної спільноти і самої спільноти до проблематики повсякденного життя людини, її існування в довкіллі як частини природи, а також подальшого існування людської цивілізації на її різних рівнях функціонування, починаючи від локального, і закінчуючи глобальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика екологічного конституціоналізму вітчизняними вченими практично не досліджувалась. Вперше ця проблематика актуалізувалась у працях Professors Erin Daly (Widener University Delaware Law School), Louis Kotze (North-West University Law Faculty), James May (Widener University Delaware Law School), Caiphaz Soyapi (PhD candidate, North-West University Law Faculty), Arnold Kreilhuber (Law Division), Lara Ognibene (Law Division), and Angela Kariuki (Law Division), що у своїй колективній монографії «New Frontiers in Environmental Constitutionalism» [20], яка була виконана в межах United Nations Environment Programme (UN Environment), May 2017, дослідили проблематику формування ЕК на різних рівнях існування і функціонування соціуму і публічної влади. Наведені вище та інші дослідники звернули увагу як на особливу важливість, так й актуальність питань становлення і розвитку ЕК. Суттєвим внеском в дослідження профільної проблематики стала колективна монографія May, J. R. (Ed.). (2016). *Environmental Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. [15] (Edited by James R. May, Distinguished Professor of Law, Widener University Delaware, US and President, Dignity Rights International and Erin Daly, Professor of Law, Widener University Delaware Law School, US and Executive Director, Dignity Rights International), в якій вперше обґрунтовується феноменологія ЕК, але все ж не досліджується його об'єктно-предметна основа. Досить цікаве дослідження з актуальних проблем становлення ЕК та його впливу на розвиток людської цивілізації проведено Kotzé, L.J. (2016) у його дисертаційному дослідженні «Global environmental constitutionalism in the Anthropocene» [21] (антропоцен – неформальний геохронологічний термін, що позначає геологічну епоху, в якій рівень людської активності відіграє істотну роль в екосистемі Землі [22]). Отже, тут вперше було приділено увагу глобальній соціально-екологічній кризі антропоцену через призму дефіциту законодавчих регламентації та регулювання, а також можливостей конституціоналізму та його нової форми – ЕК, формулюванню його телеологічних домінант та дослідження його можливостей. Разом з тим, питання розуміння і визначення об'єктно-предметного складу ЕК в наведених роботах конкретно не здійснювалось.

Тому **метою статті** виступає визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Необхідно наголосити на тому, що вирішення питання про визначення об'єктно-предметного складу ЕК характеризується низкою труднощів методологічної властивості. До них, насамперед, відноситься питання чіткого розуміння, тлумачення та ідентифікації саме категорій «об'єкт правового регулювання» і «предмет правового регулювання».

У загальнотеоретичному розумінні об'єкт правового регулювання являє собою умовне виділення визначеного відособленого кола суспільних відносин, що мають єдину якість (сегрегаційний критерій. – авт.). Це дозволяє узагальнити норми права, що регулюють коло суспільних відносин, у таку нормативну спільність як галузь права [23] (інтеграційний критерій. – авт.). Наприклад, об'єктом екологічного права є відособлена група суспільних відносин з раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища; об'єкт аграрного права складається із суспільних відносин з організації та діяльності сільськогосподарських виробників; земельного права – суспільні відносини по раціональному використанню й охороні земель; адміністративного права – управлінські відносини; трудового права – трудові відносини тощо. Необхідно зауважити, що кожна галузь має свою, відносно відокремлену, сферу регулювання. Однак, враховуючи системно-комплексний характер ЕК, необхідно зазначити, що його об'єктом виступає сукупність суспільних відносин, що пов'язана з охороною і захистом довкілля, а також правами людини на довкілля, що має належний для її життєдіяльності та безпечний стан.

Предметом же правового регулювання називають сферу діяльності, у якій певна галузь права здійснює юридичне регулювання. Крім того, у формалізовано-функціональному розумінні дослідник І. Жил'яєв виділяє: а) предмет відносин – інформація у формі документа; б) відносини взаємопов'язаних суб'єктів із зазначеного предмету, які регулюються правовими нормами; в) предметна сфера права – механізм регулювання відносин суб'єктів стосовно предмету їх інтересу – документа з урахуванням сукупності прав та обов'язків усіх взаємопов'язаних суб'єктів [24].

Отже, можна констатувати, що до предмету правового регулювання входять стійкі однорідні суспільні відносини, які потребують упорядкування за допомогою спеціальних правових засобів та методів. Оскільки за допомогою права неможливо врегулювати практично всі соціальні зв'язки членів суспільства, законодавцем завжди досить точно визначається сфера такого регулювання та умовні межі (межі) правового втручання у соціальне життя суспільства. Відносно ЕК, знову ж враховуючи його системно-комплексний характер охоплення життя суспільства, його предметом правового регулювання виступають суспільні відносини, що напряму або опосередковано пов'язані з довкіллям. Виходячи з того, що довкілля виступає основоположним природним простором життєдіяльності людини, то такі відносини можуть бути охарактеризованими як глобальні, але при обов'язковому їх локальному, локально-регіональному, регіональному, загальнодержавному, міждержавному, макрорегіональному, глобальному розумінні, вимірювані і реалізації.

Тут важливу роль відіграє цілепокладання законодавця, що визначає телеологічну домінанту у виборі суспільних відносин, що мають однорідну специфіку. Треба наголосити, що при визначенні суб'єктно-об'єктного складу ЕК роль законодавця відіграють інституції міжнародної спільноти держав, але вони досить точно і однозначно визначають предмет правового регулювання основоположної феноменології за рахунок виокремлення суспільних відносин, що регулюють питання охорони і захисту довкілля, а також визнання та реалізації екологічних прав, свобод і обов'язків людини, – з метою їх наступної міжнародно-правової регламентації, метою якої є формування феноменології ЕК. Результатом такої діяльності є виникнення дуже складного багаторівневого, багатосуб'єктного і багатооб'єктного (особливо, враховуючи широкий перелік об'єктів екологічної охорони і захисту в екологічному праві) полісистемного комплексу суспільно-правових відносин, насамперед, таких, що знайшли свою конституційно-правову інтерпретацію, по-перше, через захист і охорону об'єктів екологічної охорони, по-друге, через відповідну належну поведінку суб'єктів екологічного права, а також, по-третє, через складний поведінково-діяльнісний синтез однорідних відносин у конституційному праві держав, міжнародному праві, праві прав людини і праві навколишнього середовища і, по-четверте, у їх синергічній взаємодії, що формує їх мультиплікативний ефект.

Інтерпретуючи у профільному контексті доктринальні нароби дослідниці Т.С. Подорожної [23] відносно визначення ролі категорій «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» можна зазначити наступне:

– по-перше, загальний конституціоналізм, включаючи й його варіативні форми, до яких

відноситься й ЕК, завжди має за мету встановлення конституційно-правового порядку у відповідній сфері конституційно-правових відносин (телеологічна ознака – авт.);

– по-друге, категорії «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» у вітчизняній правовій науці вивчено недостатньо всебічно (негативно-доктринальна ознака – авт.);

– по-третє, категорії «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» мають безпосередній взаємозв'язок з категорією правового порядку, що є кінцевим результатом втілення загального конституціоналізму, включаючи й ЕК (комунікативно-результативна ознака – авт.);

– по-четверте, у юридичній літературі склався підхід до визначення структури правопорядку, включаючи й конституційний правопорядок, як сукупності суспільних відносин регламентованих нормами права – хоча цей підхід аргументовано визначають як обмежений, однак він неминуче веде до ототожнення структури правопорядку та предмета правового регулювання (нормативно-регламентуюча ознака – авт.);

– по-п'яте, поліаспектність і полісемічність категорії «правопорядок» зумовлюють необхідність комплексного підходу до розуміння його структури, для аналізу якої категорії «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» мають не тільки важливе методологічне, а й інструментально-функціональне і телеологічне значення (багатофакторна ознака – авт.);

– по-шосте, категорії «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» через контекстуалізацію прояву порядку у конституційно-правовій сфері дозволяють розмежувати три відносно самостійні сторони єдиного поняття: правопорядок як «норма», «процес» та «результат» правового життя, включаючи й аналогічні характеристики для ЕК (ідентифікаційно-характерологічна ознака – авт.);

– по-сьоме, категорії «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» розглядаються як найважливіші компоненти структурної організації правопорядку, включаючи й конституційний порядок (основоположно-структурологічна ознака – авт.);

– по-восьме, використання категорій «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» дозволяє створити всебічну та цілісну картину структури правопорядку, конституційного правопорядку, як результату загального конституціоналізму, включаючи й суттєвий внесок до цього стану ЕК (визначально-структурологічна ознака – авт.);

– по-дев'яте, юридична наука повинна приділяти більшу увагу цим категоріям, бо: а) традиційні і догматичні уявлення, що склалися, потребують нового системного оновлення; б) розробка приватної теорії об'єкта правового регулювання та предмета правового регулювання дозволить досягти значних результатів в осмисленні інших фундаментальних категорій, зокрема правового порядку [23] (інноваційна ознака – авт.);

– по-десяте, враховуючи особливий і універсальний характер впливу ЕК на становлення, формування, існування і функціонування людства, його подальший розвиток і загальну історичну долю, – профільні категорії «об'єкт правового регулювання» та «предмет правового регулювання» саме в профільній феноменології не тільки набувають глобально-універсального значення, але спостерігаються стійкі тенденції їх інтегративної взаємодії та поєднання, коли суспільні відносини, що виникають з охорони і захисту довкілля, органічно поєднуються не тільки з екологічною, а й з іншими – практично всіма сферами життєдіяльності людини, її груп та асоціацій в межах локального, регіонального, загальнодержавного, міждержавного і глобального соціуму (універсально-інтеграційна ознака. – авт.). Яскравим підтвердженням наведених аргументів, особливо останнього, виступає роль і значення принципу верховенства екологічного права у формуванні та існуванні, а також у інструментальному застосуванні профільної феноменології ЕК.

Проте, треба наголосити на тому, що, на нашу думку, в умовах сьогодення одним із найбільш актуальних і перспективних напрямів розвитку конституціоналізму виступає екологічний конституціоналізм – насамперед через: а) глобальний негативний вплив людства на

довкілля, б) конкретні наслідки шкоди довкіллю, що проявляються, починаючи з локального, і закінчуючи глобальним рівнем, що в) супроводжуються тяжкими системними наслідками екологічних правопорушень для кожної людини, її груп і асоціацій, в тому числі г) її репродуктивного здоров'я, що ставить під питання існування людської цивілізації як біологічного виду, а також г') суттєвим зниженням результативної діяльності і ефективності управлінської діяльності економічними і соціальними процесами з боку публічної влади на різних рівнях її функціонування, особливо включаючи локальний.

Наразі в науковій літературі починає формуватися загальноприйнятий підхід, згідно з яким екологічний конституціоналізм розглядається як конкретний варіант соціетального (соціального) конституціоналізму – ширшої теоретичної бази, окресленої та поступово вдосконаленої вже понад десять років [13, 14]. Своєю чергою, становлення феноменології екологічного конституціоналізму (далі – ЕК) як нового конституційно-правового феномену та категорії національного конституційного права держав-членів міжнародного співтовариства та міжнародного публічного права, об'єктивує, актуалізує та контекстуалізує проблематику визначення та вивчення не тільки його предметно-елементного складу правовідносин, на яких він базується, а й локального характеру його виникнення, формування й застосування.

Разом з тим, необхідно наголосити на тому, що ЕК насамперед визначається саме в глобальному розумінні. Хоча при системному тлумаченні профільної феноменології, особливо в процесі визначення предметно-об'єктного складу ЕК виявляється, що саме вона виступає не тільки телеологічною домінантою цієї доволі великої сфери і профільного комплексу суспільно-правових відносин, що охоплює систему існування, користування, охорони, захисту, гарантування відтворення, забезпечення безпеки природних об'єктів довкілля, а й відповідною ідентифікацією багаторівневих і багатоаспектних соціально-нормативних відносин між людиною (особистістю), соціумом і державою, в особі її органів публічної влади, включаючи й органи місцевого самоврядування, а також фізичними і юридичними особами з питань використання, охорони і захисту довкілля. Тобто, йдеться саме про локальне вимірювання процесів, що протікають на рівні довкілля, але про інтерпретацію останніх на локальний, регіональний, загальнодержавний та міжнародно-глобальний рівні.

Так, Джоффри Гервер – член Комісії з екологічного співробітництва (Commission for environmental cooperation, Канада) – розмежовуючи поняття екологічного (ecological law) та природоохоронного права (environmental law) зазначає, що перший термін досить рідко використовують у англійській літературі, бо він не просто означає наявність системи норм, що регулюють певні суспільні відносини, а покликаний наголосити на пріоритеті екологічних обмежень над соціальними та економічними міркуваннями [25, р. 317], тобто йдеться про рівень розуміння проблематики на загальнодержавному рівні, що може бути застосовано на регіональному і локальному рівнях, тобто там, де існує і функціонує в умовах місцевого самоврядування (далі – МСВ) у стані повсякденності територіальна людська спільнота – територіальна громада (далі – ТГ), кожний з членів якої – людина-житель, здійснює свій життєвий цикл у відповідних і належних умовах оточуючого природного середовища.

Наведена аргументація фактично формує вітальну парадигму існування і функціонування людини в умовах соціуму і держави, в якій довкілля виступає як іманентна та екзистенційна умова існування і людини, і соціуму, і держави.

Звідси об'єктивується та актуалізується роль і значення принципу верховенства права (закону) саме в сфері охорони довкілля, який лежить в основі ЕК та розглядається вказаним автором у двох сенсах. Перший – означає, що правові норми та інститути на глобальному та локальному рівнях мають забезпечити узгоджений, надійний та справедливий порядок регулювання людської діяльності (фактор правового порядку – авт.). Другий – має на увазі необхідність обмеження існуючих правил об'єктивними науковими закономірностями (технологічний фактор – авт.)

Отже, принцип верховенства екологічного права має на увазі, що норми про охорону навколишнього середовища повинні ґрунтуватися не лише на правових принципах – наприклад, справедливості, – а й на існуючих екологічних можливостях планети Земля (фактор об'єктивних

можливостей – авт.), де й існують та функціонують в умовах МСВ ТГ. Саме для цього цей автор звертається до соціально-економічної концепції антиросту (degrowth), прихильники якої наполягають на скороченні розмірів економіки для забезпечення суспільного добробуту у довгостроковій перспективі [25, р. 318]. Треба зазначити, що ця концепція передбачає цілеспрямовану соціальну та економічну трансформацію, причому, основним її об'єктом й будуть виступати саме ТГ та їх муніципальне господарство, а також муніципальний простір, в межах якого функціонують суб'єкти економічної господарської діяльності різних форм власності. Бо антирост означає перехід до екологічно орієнтованої економіки. І хоча можливість такого переходу може здатися ілюзорною, рух у цьому напрямку все ж таки необхідний для того, щоб уникнути екологічної катастрофи і саме ТГ та інфраструктура, що обслуговує їх існування і функціонування, можуть стати джерелами і суб'єктами відповідної поведінки (фактор економічного самообмеження – авт.).

На думку багатьох зарубіжних вчених-екологів, включаючи й самого Дж. Гервера, ключовим недоліком сучасного природоохоронного права є розгляд існуючих проблем ізольовано один від одного, що не дозволяє розробити цілісний підхід до їх вирішення. Другий недолік полягає в тому, що природоохоронне право надмірно покладається на оцінку грошових витрат та вигід, що призводить до пріоритету економічних обмежень над екологічними [25, р. 319]. Останнє призводить до того, що системні природоохоронні механізми, що передбачені законами, зазвичай досить слабкі – а це завдає істотної шкоди інтересам та ареалу проживання територіальних громад. Наприклад, закони про оцінку впливу проектів на навколишнє середовище, що вимагають аналізу впливу економічної активності на екосистему (екосистемний фактор – авт.), здебільшого спрямовані на підвищення обізнаності населення (інформаційний фактор – авт.), містять переважно процедурні норми (процедурно-процесуальний фактор. – авт.) і рідко передбачають конкретні заходи щодо захисту природи (діяльнісно-захисний фактор. – авт.).

Як порівняно успішний приклад екосистемного підходу вченими-екологами називається Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар 1987 р. [26]. Визначаючи, що викиди у всесвітньому масштабі деяких озонових речовин можуть в значній мірі виснажити або іншим чином змінити озоновий шар, що загрожує неблагополучними наслідками для здоров'я людей та довкілля; пам'ятаючи, про потенціальний вплив цих речовин на клімат; усвідомлюючи, що в основі заходів, що приймаються з метою охорони озонового шару від руйнування повинні лежати наукові знання, що застосовуються з урахуванням технічних і економічних міркувань, – держави прийняли цей документ, акцентуючи тим самим, особливу увагу на локальному рівні існування людини та її груп і асоціацій в межах ТГ та в умовах МСВ.

Однак, необхідно наголосити на тому, що науковий консенсус, що лежить в основі Монреальського протоколу, є доволі сильним, але не абсолютним. Загалом він не зміг суттєво знизити застосування економічних та технологічних обмежень на користь екологічних – і тим самим підвищити рівень гарантованості від шкоди для людей та їх існування в процесі здійснення життєдіяльності. Звідси вчені вважають, що принцип верховенства екологічного права має бути посилено. Насамперед, слід визнати людей частиною життєвої системи Землі (а звідси й ТГ будуть виступати колективним елементом такої системи – авт.), куди входить безліч видів. Бо екологічне право спрямоване на забезпечення як виживання, а й процвітання цієї системи як єдиного цілого. Тобто, можна констатувати, що локальний рівень реалізації екологічного законодавства виступає як стратегічний, екзистенційний та такий, що потребує свого організаційного, нормативного, технологічного і ресурсного супроводження і забезпечення. А такі стратегічно-діяльнісні завдання для конкретної людини можуть бути вирішеними тільки на колективному рівні – в межах її територіальної спільноти – ТГ, органами МСВ, що діють від імені та в інтересах жителів-членів ТГ, за допомогою власних фінансових і матеріальних ресурсів, а також аналогічних ресурсів держави.

Принцип верховенства екологічного права, що лежить в основі ЕК, має універсальний характер та повинен пронизувати не тільки всі інші галузі національного права, зокрема конституційне, фінансове та підприємницьке право, а також міжнародне публічне право, де він

лежить в основі його відносно нової галузі – міжнародного екологічного права, що має своєю телеологічною домінантою співробітництво держав щодо забезпечення безпечного довкілля, в якому людина зможе не тільки існувати і функціонувати, здійснюючи свій життєвий цикл, а й реалізувати свою репродуктивну функцію з метою поповнення людських ресурсів саме ТГ (локальний рівень), а в глобальному вимірюванні – продовження існування і розвитку людської цивілізації.

Треба зазначити, що, по-перше, деякі держави вже на вищому законодавчому рівні закріпили особливе значення довкілля для вирішення наведених завдань. Так, конституції деяких з них, наприклад, Еквадору [27] та Болівії [28], вже визначають визнають право людини на навколишнє середовище (rights of nature), – і це може стати першим суттєвим кроком на шляху до активного і профільного реформування всього національного законодавства країни. По-друге, оскільки інтенсивна діяльність людини в довкіллі вже перевищила допустимі екологічні норми, необхідно сформувати і запровадити такий правовий режим, який радикально перебудує економіку у бік скорочення вироблення матеріалів та енергії. Це не тільки одна із центральних ідей концепції антиросту економіки, яка передбачає, що ринкові механізми не зможуть забезпечити досягнення подібної мети, а й відповідний дороговказ до формування поведінково-діяльнісних настанов кожної людини, що можуть бути сформовані тільки на рівні МСВ та в межах ТГ в результаті систематичної, ретельної та кропітливої роботи органів МСВ з кожною людиною-жителем. Звідси актуалізуються процеси формування муніципальної екологічної свідомості (правосвідомості) та муніципальної екологічної психології, що виступають своєрідним екзистенційно-нормативним каталізатором та організаційно-правовими гарантіями щодо втілення міжнародних стандартів екологічної поведінки людини – особливо в контексті її широкого розуміння і тлумачення, насамперед, як системи правовідносин людини з публічною владою і бізнесовими структурами щодо дотримання правил організації життєдіяльності людини і співробітництва всіх наведених суб'єктів в контексті охорони і захисту довкілля. Отже, саме таким чином бачиться формування й реалізація локального рівня існування ЕК.

В основі такого підходу лежить парадигмальний перехід до такої економіки, яка розумно бере і якісно використовує не більше ресурсів, ніж це необхідно для забезпечення гідного та безпечного життя кожної людини як члена людської спільноти. При цьому уряди держав мають втілювати і підтримувати такий рівень розвитку технологій, що дозволяє скоротити викиди парникових газів. При цьому, з допомогою інформаційних та виховних заходів, що використовуються в межах ТГ та за допомогою ОМСВ, що формують життєвий простір для кожної людини, необхідно здійснити формування такої поведінково-діялісної константи жителів-членів ТГ, щоб можна було уникнути зворотного ефекту, – при якому ефективніше застосування матеріалів та енергії призводить до збільшення загального обсягу їх використання. Це виступає основоположним напрямом в діяльності органів МСВ в умовах науково-технічної революції. Бо саме на рівні ТГ необхідно запровадити додаткові правові та політичні механізми, що тісно є пов'язаними з розподілом економічних вигід від впровадження нових технологій в повсякденному житті людини, в локальному муніципальному господарстві, в діяльності всіх суб'єктів підприємницької діяльності різних форм власності, що здійснюють її на рівні громади. Більш того, треба розуміти, що такі вигоди мають бути спрямовані, насамперед, на подальше скорочення енергоспоживання. Разом з тим, треба враховувати, що у тих галузях, в яких економічні вигоди не здатні призвести до достатнього зниження використання енергії та матеріалів, будуть потрібні культурні зміни, за рахунок посилення та інтенсифікації відповідної культурної функції МСВ, в тому числі й відповідного впливу на свідомість та правосвідомість жителів-членів ТГ та бізнесових структур за допомогою т. зв. «м'якої сили» суспільної свідомості на різних рівнях її існування, щоб забезпечити гарантоване зменшення обсягу виробництва та споживання. Отже ми бачимо, що основоположні проблемні завдання, що ставляться публічною владою держави, можуть знайти своє втілення та вирішення тільки на локальному рівні соціуму за допомогою інституту локальної демократії та в межах територіальної людської спільноти, що діє в умовах повсякденності. Отже, саме таким чином виникає, формується й функціонує локальне вимірювання ЕК.

Треба розуміти, що принцип верховенства екологічного права має стати не тільки глобальним с точки зору міжнародного нормопроекування, нормотворчості і послідовного втілення в міжнародному договірному праві, – він повинен набути свого локального вимірювання, тобто практичної реалізації саме на локальному рівні існування соціуму, в межах ТГ, бо саме цей рівень визначає і детермінує його існування (детермінація екзистенційних інтересів жителів-членів ТГ), формування (загальнодержавне та регіонально-локальне нормопроекування і нормотворчість), легалізацію (загальнодержавна і локально-регіональна), легітимацію (з боку жителів-членів ТГ та органів публічної влади, що ними сформовано), реалізацію (жителі + локальні органи публічної влади + бізнесові структури), гарантування (органи МСВ) та подальший розвиток і вдосконалення (соціальна практика + врахування державою локальних екзистенційних інтересів жителів-членів ТГ).

Треба зазначити, що цей принцип у своєму парадигмальному розумінні передбачає обмеження права власності та вибору з метою гарантувати функціонування економіки в екологічних рамках. При цьому, його основними завданнями є недопущення отримання несправедливих вигід окремими регіонами за рахунок глобальної спільноти, а також підтримання автономії місцевих спільнот та їхньої культурної ідентичності. Отже, бачимо, що на практиці втілення принципу верховенства екологічного права є неможливим без врахування його локального вимірювання, застосування і використання, – що є можливим лише за умови врахування екзистенційних інтересів і потреб територіальних людських спільнот – ТГ. Саме в цьому бачиться основоположний зміст діяльності органів МСВ що до реалізації вказаних інтересів і потреб ТГ, які вони очолюють з метою створення екологічно безпечного простору для їх існування, життєдіяльності та подальшого розвитку.

Отже, резюмуючи, можна зазначити, що суттєвим характерологічним елементом ЕК виступає його об'єктно-предметна основа, що має основоположне локальне вимірювання (саме тут може бути вдало застосована фраза Патріка Геддеса, яку ООН вибрала девізом XXI століття: «Думай глобально, дій локально!») [29], що робить його реально існуючим, таким, що оптимально відповідає потребам кожної людини і ефективно реалізується в умовах МСВ та в межах ТГ.

Висновки. Резюмуючи викладене вище, можна зазначити наступне:

– проблематика визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму, як фактичного якісно нового явища міжнародно-правового життя і національної конституційно-правової реальності, системної та комплексної феноменології, що виступає результатом інтеграційного та синтетичного поєднання різних факторів-тенденцій національного конституційного та міжнародно-правового регулювання в умовах правової глобалізації;

– такий підхід бачиться досить складною задачею в межах як сучасної теорії конституційного, так й сучасної теорії міжнародного права, що оперує низкою нових понять та дефініцій, що індикативно та ідентифікативно відображають новітні тенденції державного та міжнародного розвитку – «права людини в їх національному і міжнародному вимірюванні», «міжнародні правові стандарти прав і свобод людини», «глобальні правові тенденції-тренди державного і міжнародного розвитку», «м'яке право», «основоположні принципи міжнародного публічного права та розширення їх кількості», «дихотомія локального і глобального розвитку», на кінець, «конституціоналізація міжнародного права і інтернаціоналізація конституційного правопорядку держав»;

– проблематика визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму детерміновано, насамперед, могутніми горизонтально-вертикальними зв'язками управлінської природи, що виникають всередині держави та її соціуму, які функціонують в умовах глобального конституціоналізму, тобто, в умовах наявності загальних методологічних підходів, принципів і норм, управлінських парадигм, що визначають перспективи загального і подальшого розвитку основоположних суб'єктів загального міжнародного права, а також однакових функціонально-методологічних підходів до здійснення внутрішньодержавної та міжнародно-правової діяльності публічної влади відносно

основоположних доміант розвитку державності – пріоритету прав людини перед правами держави, визнання прав людини як основоположних індикаторів демократичної діяльності держави та міжнародного співтовариства, принцип верховенства права як основоположна засада зв'язаності держави та її публічної влади правом тощо;

– вирішення питання про визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму характеризується низкою труднощів методологічної властивості, – до них, насамперед, відносяться питання чіткого розуміння, тлумачення та ідентифікації саме категорій «об'єкт правового регулювання» і «предмет правового регулювання». Це також ускладнюється інноваційно-синтетичним характером екологічного конституціоналізму, який самостійно визначається міжнародно-правовими інституціями на основі відповідних ідентифікаційних ознак;

– враховуючи системно-комплексний характер профільної феноменології, його об'єктом виступає сукупність суспільних відносин, що пов'язана з охороною і захистом довкілля, а також правами людини на довкілля, що має належний для її життєдіяльності та безпечний стан;

– предметом правового регулювання екологічного конституціоналізму виступають суспільні відносини, що напряду або опосередковано пов'язанні з довкіллям. Виходячи з того, що довкілля виступає основоположним природним простором життєдіяльності людини, то такі відносини можуть бути охарактеризованими як глобальні, але при обов'язковому їх локальному, локально-регіональному, регіональному, загальнодержавному, міждержавному, макрорегіональному, глобальному розумінні, вимірювані і реалізації.

Список використаних джерел

1. The Judicial Colloquium on Objective 16 in the Field of Sustainable Development: The Role of the Judiciary in Promoting the Rule of Law in Environmental Matters. ECE / MP.PP / WG.1 / 2019/8 // UN ECOSOC. 2019. 5 p.

2. Потапчук Г.В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. №2. С. 116–130.

3. Law, D.S. (Ed.). (2022). *Constitutionalism in Context*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108699068>.

4. Bellamy, R. (2007). *Political Constitutionalism. A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490187>.

5. Belov, M. (Ed.). (2021). *Populist Constitutionalism and Illiberal Democracies*. Cambridge: Intersentia. xviii. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781839701399>.

6. Levy, R., Hoi, Kong, Orr, G., & King, J. (Ed.). (2018). *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108289474>.

7. Lang, A.F. Jr. (2022). *Practical Constitutionalism. Praxis as a Perspective on International Politics*. G. Hellmann, J. Steffek (Ed.). Bristol: Bristol University Press. doi: <https://doi.org/10.51952/9781529220490.ch007>.

8. Blokker, P., & Thornhill, Ch. (Ed.). (2017). *Sociological Constitutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316403808>.

9. Ginsburg, T. (2020). *Beyond Window Dressing: Constitutions in Authoritarian Regimes. Modern Constitutions*. R.M. Smith, R.R. Beeman (Ed.). Philadelphia: University of Pennsylvania Press. DOI: <https://doi.org/10.9783/9780812297256-007>.

10. Milewicz, K. M. (2020). *Constitutionalizing World Politics: The Logic of Democratic Power and the Unintended Consequences of International Treaty Making*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108891585>.

11. Thornhill, Ch. (2021). *Transnational Constitutional Law: Chapter 6. The Oxford Handbook of Transnational Law*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197547410.013.6>.

12. Galston, W. A. (2011). Pluralist constitutionalism. *Social Philosophy and Policy*, 28(1), 228-241. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0265052510000117>.
13. Núñez Donald, C. (2020). Legal Philosophy and Cosmopolitan Constitutionalism. *Debates on Morality, Unity, and Power. The Age of Human Rights Journal*, 14, 77-107. DOI: <https://doi.org/10.17561/tahrj.v14.5479>.
14. Golia, A. Jr., & Teubner, G. (2021). Societal Constitutionalism: Background, Theory, Debates. *Vienna Journal on International Constitutional Law*, 15(4), 357-411. DOI: <https://doi.org/10.1515/icl-2021-0023>.
15. May, J. R. (Ed.). (2016). *Environmental Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. 1072 p.
16. Golia, A. Jr. (2022). Redefining Digital Constitutionalism as Critique and Ideology: The Perspective of Societal Constitutionalism. *The Digital Constitutionalist*. Retrieved from <http://digi-con.org/redefining-digitalconstitutionalism-as-critique-and-ideology-the-perspective-of-societal-constitutionalism>.
17. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 3. С. 6–18; 2022. № 4. С. 6–18.
18. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародне муніципальне право як галузь міжнародного публічного права: до питання про формування галузі. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Право*. 2021. № 2(3) С. 7–31.
19. Костенко О. «Натуралістична» юриспруденція і правова реформа в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 4. С. 12-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2008_4_4
20. Daly, Erin (2015) *New Frontiers in Environmental Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. 332 p.
21. Kotzé, L.J. (2016) *Global environmental constitutionalism in the Anthropocene*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. 378 p.
22. Антропоцен. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD>
23. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
24. Жилияев І.Б., Семенченко А.І. Стратегія як інститут державного планування: оцінка стану законодавчого забезпечення. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. № 3 (46). С. 76 –88.
25. Garver G. The rule of ecological law: The legal complement to de-growth economics. *Sustainability*. Basel, 2013. Vol. 5, № 1. P. 316-337.
26. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар 1987 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215#Text
27. Конституція Республіки Еквадор от 28 сентября 2008 года. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/17138>
28. Bolivia (Plurinational State of)'s Constitution of 2009. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf
29. День Землі. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-z-temi-den-zemli-237644.html>

ON THE QUESTION OF DEFINING THE OBJECT-SUBJECT COMPOSITION OF ENVIRONMENTAL CONSTITUTIONALISM

Ann V. Potapchuk, Candidate of Legal Sciences, Doctoral Student, Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine (Ukraine).

E-mail: potapchukav@gmail.com

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-5

Key words: *constitutionalism, ecological constitutionalism, object-subject structure of ecological constitutionalism, constitutional law, international law, environmental law, human rights, ecological human rights, local dimension of ecological constitutionalism, territorial community, local self-government.*

The article examines the theoretical issues and problems of defining the object-subject composition of ecological constitutionalism, as an actual, qualitatively new phenomenon of international legal life and national constitutional-legal reality, systemic and complex phenomenology, which is the result of an integrative and synthetic combination of various factors-tendencies of national constitutional and international legal regulation in conditions of legal globalization. Such an approach is seen as a rather difficult task within the limits of both the modern theory of constitutional law and the modern theory of international law, which operates with a number of new concepts and definitions that indicatively and identifiably reflect the latest trends in state and international development - "human rights in their national and international measurement" , "international legal standards of human rights and freedoms", "global legal trends - trends of state and international development", "soft law", "fundamental principles of international public law and the expansion of their number", "dichotomy of local and global development", finally, "constitutionalization of international law and internationalization of the constitutional legal order of states." It is noted that this is determined, first of all, by powerful horizontal-vertical connections of a managerial nature that arise within the state and its society, functioning in the conditions of global constitutionalism, that is, in the conditions of the presence of general methodological approaches, principles and norms, management paradigms that determine the prospects for the general and further development of the fundamental subjects of general international law, as well as the same functional and methodological approaches to the implementation of domestic and international legal activities of public authorities in relation to the fundamental dominants of the development of statehood - the priority of human rights over the rights of the state, recognition of human rights as fundamental indicators democratic activity of the state and the international community, the principle of the rule of law as the fundamental basis of the connection of the state and its public authority by law, etc. It is proved that solving the question of determining the object-subject composition of ecological constitutionalism is characterized by a number of methodological difficulties. These include, first of all, the issue of clear understanding, interpretation and identification of the categories "object of legal regulation" and "subject of legal regulation". It is also complicated by the innovative and synthetic nature of environmental constitutionalism, which is independently determined by international legal institutions on the basis of relevant identification features. Taking into account the system-complex nature of profile phenomenology, its object is a set of social relations related to the protection and protection of the environment, as well as the rights of a person to the environment, which has an appropriate and safe condition for his life activities. The subject of legal regulation of environmental constitutionalism is social relations that are directly or indirectly related to the environment. Based on the fact that the environment is the fundamental natural space of human life, such relations can be characterized as global, but with the obligatory local, local-regional, regional, state-wide, interstate, macro-regional, global understanding, measured and implemented.

References

1. The Judicial Colloquium on Objective 16 in the Field of Sustainable Development: The Role of the Judiciary in Promoting the Rule of Law in Environmental Matters. ECE / MP. PP / WG.1 / 2019/8 // UN ECOSOC. 2019. 5 p.
2. Potapchuk, H.V. (2021). *Ekolohichnyy konstytutsionalizm: teoretyko-normatyvni pidkhody do rozuminnya ta stanovlennya* [Ecological constitutionalism: theoretical and normative approaches to understanding and becoming]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 2, pp. 116–130.

3. Law, D. S. (Ed.). (2022). *Constitutionalism in Context*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108699068>
4. Bellamy, R. (2007). *Political Constitutionalism. A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490187>.
5. Belov, M. (Ed.). (2021). *Populist Constitutionalism and Illiberal Democracies*. Cambridge: Intersentia. XVIII. doi: <https://doi.org/10.1017/9781839701399>
6. Levy, R., Hoi, Kong, Orr, G., & King, J. (Ed.). (2018). *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108289474>
7. Lang, A.F. Jr. (2022). *Practical Constitutionalism. Praxis as a Perspective on International Politics*. G. Hellmann, J. Steffek (Ed.). Bristol: Bristol University Press. doi: <https://doi.org/10.51952/9781529220490.ch007>
8. Blokker, P., & Thornhill, Ch. (Ed.). (2017). *Sociological Constitutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781316403808>
9. Ginsburg, T. (2020). *Beyond Window Dressing: Constitutions in Authoritarian Regimes. Modern Constitutions*. R.M. Smith, R.R. Beeman (Ed.). Philadelphia: University of Pennsylvania Press. doi: <https://doi.org/10.9783/9780812297256-007>
10. Milewicz, K. M. (2020). *Constitutionalizing World Politics: The Logic of Democratic Power and the Unintended Consequences of International Treaty Making*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/9781108891585>
11. Thornhill, Ch. (2021). *Transnational Constitutional Law: Chapter 6. The Oxford Handbook of Transnational Law*. Oxford: Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197547410.013.6>
12. Galston, W. A. (2011). *Pluralist constitutionalism*. *Social Philosophy and Policy*, 28(1), 228-241. doi: <https://doi.org/10.1017/S0265052510000117>
13. Núñez Donald, C. (2020). *Legal Philosophy and Cosmopolitan Constitutionalism. Debates on Morality, Unity, and Power*. *The Age of Human Rights Journal*, 14, 77-107. doi: <https://doi.org/10.17561/tahrj.v14.5479>
14. Golia, A. Jr., & Teubner, G. (2021). *Societal Constitutionalism: Background, Theory, Debates*. *Vienna Journal on International Constitutional Law*, 15(4), 357-411. doi: <https://doi.org/10.1515/icl-2021-0023>
15. May, J. R. (Ed.). (2016). *Environmental Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. 1072 p.
16. Golia, A. Jr. (2022). *Redefining Digital Constitutionalism as Critique and Ideology: The Perspective of Societal Constitutionalism*. *The Digital Constitutionalist*. Retrieved from <http://digital-con.org/redefining-digitalconstitutionalism-as-critique-and-ideology-the-perspective-of-societal-constitutionalism>
17. Baymuratov, M.O., Kofman, B.Ya. (2022). *Militarnyy konstytutsionalizm: do pytannya pro formuvannya, rozuminnya i oformlennya fenomenolohiyi* [Military constitutionalism: to the question of the formation, understanding and design of phenomenology]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 3, pp. 6–18, no. 4, pp. 6–18.
18. Baymuratov, M.O., Kofman, B.Ya. (2021). *Mizhnarodne munitsypalne pravo yak haluz mizhnarodnoho publichnoho prava: do pytannya pro formuvannya haluzi* [International municipal law as a branch of international public law: to the question of the formation of the branch]. *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya: Pravo* [Bulletin of Alfred Nobel University. Series: Law], no. 2(3), pp. 7–31.
19. Kostenko, O. (2008). *“Naturalistychna” yurysprudentsiya i pravova reforma v Ukraini* [“Naturalistic” jurisprudence and legal reform in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi prokuratury Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine], no. 4, pp. 12-19. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2008_4_4

20. Daly, Erin (2015) *New Frontiers in Environmental Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. 332 p.
21. Kotzé, L.J. (2016) *Global environmental constitutionalism in the Anthropocene*. Cheltenham: Edward Elgar Publ. 378 p.
22. Antropotsen. Vikipediya. Vilna entsyklopediya. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD>
23. Podorozhna, T.S. (2016). *Pravovyi poriadok: teoretyko-metodolohichni zasady konstytutsionalizatsii* [Legal order: theoretical and methodological principles of constitutionalization]. Monograph. Kyiv, Yurinkom Inter Publ., 536 p.
24. Zhylyayev, I.B., Semenchenko, A.I. (2020). *Stratehiya yak instytut derzhavnoho planuvannya: otsinka stanu zakonodavchoho zabezpechennya* [Strategy as an institution of state planning: assessment of the state of legislative support]. *Derzhavne upravlinnya ta mistseve samovryaduvannya* [State administration and local self-government], no. 3 (46), pp. 76–88.
25. Garver G. *The rule of ecological law: The legal complement to de-growth economics. Sustainability*. Basel, 2013. Vol. 5, no. 1. P. 316-337.
26. Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer (1987). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215#Text
27. Constitution of the Republic of Ecuador (2008). Available at: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/17138>
28. Bolívia (Plurinational State of)'s Constitution of 2009. Available at: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf
29. Den Zemli. Available at: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-z-temi-den-zemli-237644.html>

Одержано 07.05.2023.

УДК 342.731

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-6

І.Г. ПОСТОРОНКО,

аспірантка Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ)

ORCID: 0000-0002-3394-2235

НАДБАННЯ ТА ЦІННОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО (ЗАХІДНОГО) МУНІЦИПАЛІЗМУ ЯК КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ ЛЮДСТВА І ДЕРЖАВИ ТА ЇХ СПРИЙНЯТТЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

Становлення та розвиток в Україні системи місцевого самоврядування, проведення муніципальної реформи в контексті децентралізації повноважень публічної влади актуалізували інтерес до дослідження надбань та цінностей європейського (західного) муніципалізму як конституційних цінностей людства і держави та їх сприйняттю на пострадянському правовому просторі.

Проведений системний аналіз історичної ретроспективи становлення і розвитку європейського (західного) місцевого самоврядування, а по великому рахунку, європейських (західних) цінностей (базових принципів) муніципалізму, дає змогу стверджувати, що: а) останні виникали та формувались на основі міського самоврядування (об'єктно-ідентифікаційний критерій); б) їх поява стала результатом колективних дій, практики, рішень, що приймалися всіма членами громади, в їх інтересах, від їх імені та з метою вирішення найважливіших і актуальних питань міського життя (комунікативно-інтерсуб'єктивний критерій); в) їх результатом стало формування відповідних поведінково-діяльнісних настанов кожної людини, її груп та асоціацій, що існували, функціонували та розвивалися в умовах міського самоврядування (організаційно-формалізуючий критерій); г) такі поведінково-діяльнісні настанови не тільки запозичувались іншими членами та інституціями локального територіального соціуму, а й передавались у спадок іншим поколінням міських жителів та їх асоціацій, укореняючись у повсякденну поведінку і стаючи їх обов'язковими формами і нормами (проспективно-спадковий критерій; г') вони детермінували основоположні засади соціалізації людини і локальному соціуму – тобто, виникнення і формування відповідної системи інтересів, що в перспективі трансформувались у відповідні поведінкові настанови (атитюди), в тому числі й правові, а також відповідні практичні форми життєдіяльності (габітуси), що виникали на основі реалізації відповідних атитюдів, в тому числі й правові (критерій пристосування в локальному соціумі); д) вони розвивались по такій суб'єктно-предметній схемі: «первісна община у стародавньому світі (пріоритет екзистенційно-функціональних питань існування людської спільноти) – давньогрецькі міста-поліси (побудова локальної цивілізації, що суттєво вплинула на формування феноменології державності) – давньоримські міста-муніципії (побудова муніципального господарства та локального соціуму з демократичними засадами в межах єдиної держави /імперії/) – міста феодального періоду розвитку суспільства (церковні, лицарські, князівські /кюрфустерські/ тощо) (період осмислення та усвідомлення можливостей та переваг спільного проживання в рамках локального соціуму) – середньовічні міста, що керувались Магдебурзьким правом (магістрати + бургомістри)

(формування основоположних правових засад міського самоврядування) – міста-муніципалітети постреволуційної (Нові часи) та наполеонівської (постнаполеонівської) Європи (розцвіт муніципального будівництва та становлення прообразу системного масиву сучасних компетенційних повноважень муніципалітетів, що стало запорукою суттєвого зростання їх місця і ролі в державному будівництві) – міста-муніципалітети Новітніх часів (визначення важливої ролі та значення муніципалітетів в контексті муніципальної революції кінця XIX – початку XX ст. фактично засновані на підходах «муніципального соціалізму») – сучасні муніципалітети об'єднаної Європи (формування суттєвої ролі муніципалітетів в регіональному, державному, макрорегіональному і загальноєвропейському інтеграційному русі в контексті муніципальної революції другої половини XX ст. – початку XXI ст.) – запозичення європейського (західного) муніципалізму, його надбань і цінностей пострадянськими державами у їх стремлінні увійти до європейської родини народів і держав (останнє десятиліття XX ст. – початок XXI ст.)» (історико-ретроспективний критерій).

Стверджується, що модальність розвитку місцевого самоврядування представляє не тільки науково-доктринальний, а й праксеологічно-аксіологічний інтерес щодо визначення його властивостей на міському рівні, і особливо щодо виникнення, формування та застосування цінностей муніципалізму, що: а) є визначальними і для людини, її груп і асоціацій, і для держави (держав), міжнародної спільноти тощо, – причому не тільки європейських держав і європейської міжнародної регіональної спільноти, а враховуючи феноменологію рецепції правових традицій, цінностей, нормативного супроводження і забезпечення європейського самоврядування країнами Північної та Південної Америки, Азії, Африки (відношення сюзеренітету-васалітету, колоніальні відносини протекторату та колоній, використання інструментарію підмандатних територій тощо), – саме й для останніх, а звідси й для всієї міжнародної спільноти держав, причому як для запозичення, так й для вивчення та втілення в життя передового досвіду, б) завдяки чому саме інститут локальної демократії не тільки відіграє таку важливу роль на рівні держав та їх міжнародної спільноти, а й в) формує широку і суттєву базу муніципальних цінностей, що є г) великим та суттєвим надбанням людства в оптимальній організації повсякденної життєдіяльності кожної людини-члена громади і г') фактично, розповсюджуючись на більш нижчий – сільський, селищний, та більш вищий рівень самоврядування – асоційований (районний, регіональний) через запозичення цінностей муніципалізму, – детермінують існування, функціонування і розвиток сучасної людської цивілізації на всіх рівнях локального публічного управління та володіє прогностичними властивостями на перспективу такого існування і розвитку, д) визнаються і легалізуються державою через національне законодавство, а також шляхом підписання міжнародних багатосторонніх договорів та взяття відповідних міжнародно-правових зобов'язань щодо визнання та функціонування інституту локальної демократії на теренах конкретної держави, е) легітимізовані населенням кожної держави, що виступають членами відповідної територіальної громади, яка існує і функціонує на її теренах, є) більш того, напряду сприяє виникненню і формуванню муніципальної свідомості (правосвідомості) людини на її індивідуальному, груповому і колективному рівнях існування, а також ж) формуванню на засадах профільної свідомості (правосвідомості) муніципальної психології, що детермінує, формує та корегує відповідну муніципальну поведінку у відповідності до цінностей муніципалізму. Доводиться, що саме конституційні цінності закладають нормативні підвалини для формування, існування, легалізації, легітимації, вдосконалення та розширення кола цінностей муніципалізму, що є іманентною складовою частиною конституційних цінностей – саме цінності муніципалізму деталізують, конкретизують, сегрегують, сепарують, тлумачать і інтерпретують на локальний рівень, роблять можливими для повсякденного використання і застосування конституційні цінності.

Ключові слова: міське самоврядування, конституційні цінності, муніципальні цінності, європейські муніципальні цінності, публічні цінності, права людини, територіальна громада.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших досягнень людства і могутнім фактором розвитку людської цивілізації виступає місцеве самоврядування (далі – МСВ), що як самоорганізація, самоідентифікація, самодіяльність і саморозвиток людини, її груп та асоціацій сформувала феноменологію муніципалізму, як явище, форму екзистенції, повсякденну діяльність в локальному соціумі, відповідні її свідомість і психологію та соціальну цінність.

Системний аналіз історичної ретроспективи становлення і розвитку європейського (західного) місцевого самоврядування, а по великому рахунку, європейських (західних) цінностей (базових принципів) [1] муніципалізму (далі – ЦМ), дає змогу стверджувати, що:

– по-перше, останні виникали та формувались на основі міського самоврядування (об'єктно-ідентифікаційний критерій – авт.);

– по-друге, їх поява стала результатом колективної діяльності, практики, рішень, що приймалися всіма членами громади, в їх інтересах, від їх імені та з метою вирішення найважливіших і актуальних питань міського життя (комунікативно-інтерсуб'єктивний критерій – авт.);

– по-третє, їх результатом стало формування відповідних поведінково-діяльнісних настанов кожної людини, її груп та асоціацій, що існували, функціонували та розвивалися в умовах міського самоврядування (організаційно-формалізуючий критерій – авт.);

– по-четверте, ба більше – такі поведінково-діяльнісні настанови не тільки запозичувались іншими членами та інституціями локального територіального соціуму, а й передавались у спадок іншим поколінням міських жителів та їх асоціацій, укореняючись у повсякденну поведінку і стаючи їх обов'язковими формами і нормами (проспективно-спадковий критерій – авт.);

– по-п'яте, вони детермінували основоположні засади соціалізації людини і локальному соціуму – тобто, виникнення і формування відповідної системи інтересів, що в перспективі трансформувались у відповідні поведінкові настанови (атитюди), в тому числі й правові, а також відповідні практичні форми життєдіяльності (габітуси), що виникали на основі реалізації відповідних атитюдів, в тому числі й правові (критерій пристосування в локальному соціумі – авт.);

– по-шосте, ЦМ розвивались по такій суб'єктно-предметній схемі: «первісна община у стародавньому світі (пріоритет екзистенційно-функціональних питань існування людської спільноти) – давньогрецькі міста-поліси (побудова локальної цивілізації, що суттєво вплинула на формування феноменології державності) – давньоримські міста-муніципії (побудова муніципального господарства та локального соціуму з демократичними засадами в межах єдиної держави /імперії/) – міста феодального періоду розвитку суспільства (церковні, лицарські, князівські /кюрфустерські/ тощо) (період осмислення та усвідомлення можливостей та переваг спільного проживання в рамках локального соціуму) – середньовічні міста, що керувались Магдебурзьким правом (магістрати + бургомістри) (формування основоположних правових засад міського самоврядування) – міста-муніципалітети постреволюційної (Нові часи) та наполеонівської (постнаполеонівської) Європи (розцвіт муніципального будівництва та становлення прообразу системного масиву сучасних компетенційних повноважень муніципалітетів, що стало запорукою суттєвого зростання їх місця і ролі в державному будівництві) – міста-муніципалітети Новітніх часів (визначення важливої ролі та значення муніципалітетів в контексті муніципальної революції кінця XIX – початку XX ст. фактично заснованої на підходах «муніципального соціалізму») – сучасні муніципалітети об'єднаної Європи (формування суттєвої ролі муніципалітетів в регіональному, державному, макрорегіональному і загальноєвропейському інтеграційному русі в контексті муніципальної революції другої половини XX ст. – початку XXI ст.) – запозичення європейського (західного) муніципалізму, його надбань і цінностей пострадянськими державами у їх стремлінні увійти до європейської родини народів і держав (останнє десятиліття XX ст. – початок XXI ст.)» (історико-ретроспективний критерій – авт.).

В цьому контексті саме наведена модальність розвитку МСВ представляє не тільки науково-доктринальний, а й праксеологічно-аксіологічний інтерес щодо визначення його

властивостей на міському рівні, і особливо щодо виникнення, формування та застосування ЦМ, що:

а) є визначальними і для людини, її груп і асоціацій, і для держави (держав), міжнародної спільноти тощо, – причому не тільки європейських держав і європейської міжнародної регіональної спільноти, а враховуючи феноменологію рецепції правових традицій, цінностей, нормативного супроводження і забезпечення європейського самоврядування країнами Північної та Південної Америки, Азії, Африки (відношення сюзеренітету-васалітету, колоніальні відносини протекторату та колоній, використання інструментарію підмандатних територій тощо), – саме й для останніх, а звідси й для всієї міжнародної спільноти держав, причому як для запозичення, так й для вивчення та втілення в життя передового досвіду,

б) завдяки чому саме інститут локальної демократії не тільки відіграє таку важливу роль на рівні держав та їх міжнародної спільноти, а й

в) формує широку і суттєву базу муніципальних цінностей, що є

г) великим та суттєвим надбанням людства в оптимальній організації повсякденної життєдіяльності кожної людини-члена громади і

г') фактично, розповсюджуючись на більш нижчий – сільський, селищний, та більш вищий рівень самоврядування – асоційований (районний, регіональний) через запозичення ЦМ, – детермінують існування, функціонування і розвиток сучасної людської цивілізації на всіх рівнях локального публічного управління та володіє прогностичними властивостями на перспективу такого існування і розвитку,

д) визнаються і легалізуються державою через національне законодавство, а також шляхом підписання міжнародних багатосторонніх договорів та взяття відповідних міжнародно-правових зобов'язань щодо визнання та функціонування інституту локальної демократії на теренах конкретної держави,

е) легітимізовані населенням кожної держави, що виступають членами відповідної ТГ, яка існує і функціонує на її теренах,

є) більш того, напряду сприяє виникненню і формуванню муніципальної свідомості (правосвідомості) людини на її індивідуальному, груповому і колективному рівнях існування, а також

ж) формуванню на засадах профільної свідомості (правосвідомості) муніципальної психології, що детермінує, формує та корегує відповідну муніципальну поведінку у відповідності до ЦМ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Треба зазначити, що не дивлячись на досить активні процеси щодо дослідження місцевого самоврядування та системи його суб'єктів та органів, дослідження саме феноменології сучасного муніципалізму в його аксіологічному розумінні та прояву практично відсутні. Основні дослідження в цій сфері вітчизняних фахівців присвячено питанням застосування зарубіжного досвіду реформування МСВ, визначення його особливостей, проблем розподілу повноважень між інституціями державного, регіонального, місцевого рівнів у процесі децентралізації – саме вони знайшли своє висвітлення у працях таких вчених, як М. Баймуратов, О. Батанов, І. Бутко, І. Грицяк, О. Ігнатенко, В. Князев, В. Куйбіда, О. Лазор, О. Лебединська, В. Мамонова, Н. Нижник, М. Орзіх, М. Пухтинський, С. Телешун, А. Чемерис, Ю. Шаров, Ю. Шемшученко, О. Яцунська та інші.

Серед сучасних зарубіжних авторів, які аналізують проблеми місцевого самоврядування, можна назвати роботи А. Арата, Е. Аршамбо, А. Боднара, Дж. Буменділа, Е. Геллнера, Р. Дарендорфа, В. Детлінг, Д. Кола, Р. Патнема, А. Селигмана, Ю. Хабермаса, О. Шматова, Ф. Шміттєра, Т. Янсон та ін.

Суттєвий інтерес у дослідженні профільної проблематики викликає стаття вітчизняного дослідника О.В. Батанова «Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти» [2], в якій він вперше обґрунтовує можливість наявності та об'єктивізацію ЦМ, а також пропонує і досліджує їх класифікацію. Науковий інтерес викликає стаття норвезьких дослідників Катрин Сомаа та Арілда Ватнбе «Інституціоналізація ролі громадянина для представлення соціальних цінностей на муніципальному рівні» (Katrine Somaа and Arild Vatnb. Institutionalising a citizen's role

to represent social values at municipal level) [3], що фактично сприяє визначенню профільної проблематики цієї статті, враховуючи саме муніципальний рівень, тобто той рівень де існує та функціонує територіальна людська спільнота – територіальна громада (далі – ТГ).

Необхідно також наголосити на тому, що наукові розвідки сучасних вітчизняних вчених-муніципалістів М.О. Баймуратова, М.М. Баймуратова, О.В. Батанова, Д.О. Бобровника, Ю.В. Камардіної, Б.Я. Кофмана, В.С. Могілевського, Р.М. Хвана, Н.В. Шаповал, що присвячено деяким аспектам профільної проблематики, на нашу думку, тільки передують процесам глибокого та ґрунтовного її освоєння, тому феноменологія цінностей муніципалізму, в тому числі й сучасного, залишається актуальною і вельми привабливою, причому, як з позицій телеології сучасної демократичної правової державності, доктринальних позицій, так і з позицій її нормативно-правового супроводження, забезпечення і актуальних проблем практичного втілення.

Тому, **метою** даної статті є дослідження теоретико-доктринальних підходів до розуміння, визначення та легалізації надбань та цінностей європейського (західного) муніципалізму як конституційних цінностей людства і держави та їх сприйняття на пострадянському правовому просторі.

Викладення основного матеріалу. Для розкриття основної проблематики статті необхідно визначити і дослідити, по-перше, розуміння та оцінку термінологічного поняття «цінності»; по-друге, основні аксіологічні індикатори муніципалізму через відповідні ознаки його цінностей, і, по-третє, муніципальні цінності, їх змістовне наповнення, роль, значення, місце в системі соціальних і конституційних цінностей в контексті визначення їх відповідної градуїрованої системи, яка може бути визначена наступним чином: «соціальні цінності – публічні цінності – конституційні цінності – муніципальні цінності».

Згідно з Академічним тлумачним словником української мови (1970–1980), під цінністю розуміється те, що має певну матеріальну або духовну вартість [4] (вартісний підхід – авт.).

Вікіпедія – Вільна енциклопедія тлумачить цінність (цінності) – як будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе (свідомо-телеологічний підхід – авт.). Вивченню людських цінностей присвячений розділ філософії аксіологія, який підрозділяється на етичну й естетичну аксіологію. Сучасні емпіричні дослідження людських цінностей охоплює теорія цінності [5].

Філософський енциклопедичний словник, своєю чергою, визначає цінність – як властивість того чи іншого предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства) [6, с. 707] (біхевіористично-сенситивний підхід – авт.).

Зовні цінність постає як властивість предмета чи явища (зовнішньо-ідентифікаційний фактор – авт.). Проте значимість і корисність притаманні їм не надаються від природи, вони витікають не просто з внутрішньої структури об'єкта, а є суб'єктивними оцінками конкретних властивостей (внутрішньо-прагматичний фактор – авт.), що залучені у сферу життя людини (екзистенційний фактор – авт.), у яких людина є зацікавленою (конкретно-біхевіористичний фактор – авт.) чи відчуває у них потребу [7] (фактор енактивізму – авт.).

Отже, система цінностей, що складається у повсякденному житті людини, відіграє роль: а) повсякденних орієнтирів у предметній та соціальній дійсності людини (соціо-предметний фактор – авт.); б) позначень її різних практичних відносин до навколишніх предметів та явищ (праксеологічний фактор – авт.); в) сукупності загальних цілей, до реалізації яких прагне людина, що знаходиться в людському соціумі (інтерсуб'єктивний фактор – авт.); г) оцінок діяльності соціальних структур, що скеровані на досягнення таких цінностей (фактор інтеріоризації – авт.); г') провісників майбутніх дій людей, їх груп та асоціацій (включаючи й ТГ), бо саме ЦМ детермінують і визначають конкретну поведінку та засновані на ній дії наведених суб'єктів (діяльнісно-поведінковий фактор – авт.); д) нових форм життєдіяльності людини, її груп та асоціацій, що виникають, формалізуються і реалізуються в межах ТГ в умовах МСВ в стані повсякденності та спираються на ЦМ та відповідають ним (функціонально-реалізаційний фактор – авт.), – отже, зароджується в основному на локальному рівні існування, функціонування та

розвитку людської спільноти, а звідси можна констатувати локальний характер зародження, формування, розвитку і вдосконалення ЦМ, що вже існують; їх зміну та виникнення нових в контексті суспільного і державного розвитку; а також, їх іманентне локальне вимірювання.

Виникнення цінностей на рівні ТГ сприяє зростанню їх загальної кількості, а також формуванню відповідної їх якості в процесі використання через їх деталізацію і конкретизацію (кількісно-якісний фактор – авт.), – тому можна говорити про виникнення і формування системи цінностей. При цьому необхідно розуміти, що філософське поняття «система цінностей» розглядає під цінностями те, що індивід цінює в навколишньому йому соціумі, тобто в межах територіальної людської спільноти – ТГ та в умовах МСВ (локально-аксіологічний фактор – авт.). Саме тому з цим поняттям тісно і органічно пов'язується поняття «мотивація», бо між ними існує пряма залежність та наслідково-причинний зв'язок (мотиваційно-аксіологічний фактор – авт.).

Треба наголосити на тому, що термін «цінність» в залежності від використання у відповідній сфері людської діяльності тлумачиться у кількох сенсах, а саме:

А) цінність – як загальна характеристика предмета або явища означає визнання його значущості. Звідси всі цінності поділяють на «матеріальні цінності» та «духовні цінності». Крім того, відомим є поняття «вічні цінності», що, з одного боку, співпадають з його видовою характеристикою, що наведена вище; а з іншого, – характеризуються відповідною історичною ретроспективою існування і використання, тобто відповідною темпоральною характеристикою свого застосування та його ефективності;

Б) цінність – у філософії – містить відповідну вказівку на особистісну, групову або колективну соціально-культурну значущість певних об'єктів та явищ;

В) цінність – в економіці – зазвичай використовується як синонім поняття «споживча вартість», тобто значущість, корисність предмета для споживача;

Г) цінність – в праві – розуміється у вигляді системного комплексу «правових цінностей», що, по-перше, є «альфою і омегою» формування, становлення і розвитку права держави та її законодавства (свобода, справедливість, рівність тощо); по-друге, вони виступають у вигляді різноманітних матеріальних та нематеріальних благ, які забезпечуються правом; по-третє, вони сприяють ефективному правовому регулюванню суспільних відносин, що є найважливішими в суспільстві та державі; по-четверте, вони володіють екзистенційними характеристиками, бо є вкрай важливими для розвитку конкретної людини, її груп та асоціацій, а також інституційних засад суспільства і держави [8]; по-п'яте, вони володіють моделюючими характеристиками, бо напряму впливають на поведінково-діяльнісний дискурс як людини, так й органів публічної влади [9, с. 95]; по-шосте, вони детермінують внутрішню мотивацію у кожній людині для усвідомлення і досягнення таких цінностей через їх втілення у практичну діяльність; по-сьоме, вони володіють перспективними властивостями, бо можуть вдосконалюватися і розвиватися, а також виникати як нові цінності, – і це залежить від відповідних факторів соціального і державного розвитку (наприклад, європейська і євроатлантична інтеграція України); по-восьме, вони, на жаль, характеризуються відповідним рівнем конфліктогенності, бо спостерігається конкуренція та колізія правових цінностей, насамперед в сфері суперечностей радянських і сучасних, європейських правових цінностей та правового нігілізму [10]. В той же час, цінності в праві, і це їх філософська і управлінська характеристики, – по-дев'яте, мають об'єктивно-суб'єктивну природу (бо формуються поза свідомістю індивідууму /об'єктивний фактор – авт./, але реалізуються свідомо кожною людиною через свою поведінку /суб'єктивний фактор – авт./), а також, по-десяте, такі правові цінності характеризуються статично-функціональною складовою – з одного боку, у загальному плані вони на кожний конкретний темпоральний період є незмінними /статика/, але в процесі їх реалізації проявляють свій функціональний характер /динаміка/.

Відносно дослідження видової характеристики цінностей треба зазначити, що більшість дослідників – представників філософської, соціологічної та політичної наук сходяться на тому, що цінності поділяються на дві групи: духовні і матеріальні. Саме вони й складають систему цінностей, що є, по-перше, основоположним поняттям теорії цінностей; а, по-друге, в етимологічному розумінні означає сукупність складених людських думок про значення в їхньому

житті речей та явищ, що зустрічаються в природі і суспільстві («соціальна установка»). Отже, по-третє, людина, її групи та асоціації, що у своїй сукупності створюють локальне, тобто мікро- (наприклад, родина), мезо- (наприклад, трудовий колектив, первинна організація громадської організації тощо) і макросуспільство (уся ТГ в цілому), спираються на систему цінностей під час порівняння та вибору речей. Це є відображенням доктринальної позиції американських дослідників В. А. Брейтуєта та В. А. Скота, які відносять зародження поняття сукупності цінностей до досягнутого у 1950-ті та 1960-ті роки консенсусу про відношення поняття цінностей, – причому, і це є стратегічно важливим, – не до характеристики предметів, а до характеристики людей і їх бажань [11] – тобто, бажань саме людей, а не потреб до того, які бажання ніби мають бути в людей. Отже, суб'єктивне начало тут поступається об'єктивним засадам.

Така настанова володіє не тільки стратегічним, а й методологічним значенням для розуміння ролі і значення ЦМ, їх становлення, бо підтверджує тезис, що всі цінності людини та людського соціуму зароджуються: а) на локальному рівні соціуму, що б) функціонує на рівні МСВ та в) у вигляді ТГ, г) в умовах повсякденності.

На нашу думку, не дивлячись на існуючі між дослідниками глибоких розбіжностей щодо класифікації цінностей, можна констатувати, що саме ЦМ, по-перше, складають відповідну систему, що є пов'язаною з особливостями життєдіяльності в умовах МСВ та в межах територіальної людської спільноти; по-друге, виходячи саме з цього вони носять «універсальний» характер, бо базуються на екзистенційній ознаці; по-третє, враховуючи це, ЦМ й представляють собою базові цінності.

Наведені аргументи підтверджують основні аксіологічні індикатори муніципалізму, які, по великому рахунку, можна зрозуміти, уяснити та усвідомити саме через відповідні ознаки його цінностей. До останніх відносяться наступні:

– *урбанізм* – як онтологічне відображення саме міського самоврядування на якому й заснований, існує, функціонує, розвивається і вдосконалюється муніципалізм, поширюючись через свої теорії, ідентифікаційні ознаки, принципи, концепти тощо на інші рівні МСВ і, як основоположний результат, формуючи саме ЦМ;

– *біхевіористичні цінності* – як відображення можливостей людини, що існує та функціонує в умовах територіальної людської спільноти продукувати та ініціювати відповідні цінності, виходячи з рівня своєї муніципальної свідомості (правосвідомості), що є результатом загальної і правової соціалізації, через формування відповідних атитюдів і габітусів, включаючи й їх правові форми;

– *соціальні цінності* – як відображення набуття людиною відповідних знань, вмінь і навичок існування і функціонування у локальному суспільстві за рахунок створення і участі в системі комунікаційної взаємодії з іншими членами локального соціуму – ТГ, відповідних феноменологічних механізмів такої комунікації, що, по-перше, є суттєвим надбанням такого соціуму; по-друге, забезпечує полегшення і оптимальність підходів до створення системи зв'язків між його членами; по-третє, має за основну мету реалізацію ними свого життєвого циклу. Треба зазначити наявність різного підходу до розуміння таких цінностей. Так, дослідник О.В. Батанов, досліджуючи аксіосферу сучасного муніципалізму, на наш погляд, тлумачить їх досить широко, відносячи до європейських соціальних цінностей цілі системні комплекси, а саме: а) демократичні соціальні цінності (народовладдя, верховенство права, законності, гарантії соціальних прав особи, рівність усіх громадян перед законом, знання і користування своїми законними правами, виконання громадянських обов'язків, свобода особистості, її вільний, всебічний і постійний розвиток, самостійний вибір способів самореалізації, свобода вибору ідеологічних і релігійних переконань, свобода від втручання держави в приватне життя, вільний доступ до інформації, пріоритет індивідуального над колективним) та б) соціальні цінності, притаманні ринковій економіці (володіння приватною власністю, підприємницька діяльність, конкуренція, соціальна й трудова мобільність, диференціація прибутку, активна позиція щодо власного життя, рівність і багатоваріантність можливостей) [2].

На наш погляд, такий підхід не є продуктивним, бо фактично заснований на спробі об'єднати в собі різномірні соціальні фактори, багато з яких знаходяться у конкурентних або

колізійних відносинах – наприклад, відносини щодо демократичної реалізації публічної влади та інтереси в цій сфері муніципальної бюрократії, права і свободи людини та приватна власність, підприємницька діяльність та колективні інтереси жителів-членів ТГ. Виходячи саме з цього, пропонуємо, по-перше, демократичні принципи організації соціуму та здійснення публічної влади об'єднати у соціальні цінності муніципалізму; по-друге, механізми реалізації таких принципів – у технологічні цінності муніципалізму; по-третє, цінності, що притаманні ринковій економіці – у економічні цінності муніципалізму;

– *екзистенційні муніципальні цінності* – як відображення основоположної і стратегічної телеологічної домінанти муніципалізму – реалізація кожною людиною-жителем і одночасно членом ТГ свого життєвого циклу в її межах. Треба розуміти, що цій меті-домінанті фактично підкорюються всі інші ЦМ, виконуючи по відношенню до неї другорядну, обслуговуючу, супроводжуючу роль. Однак треба наголосити й на тому, що всі інші ЦМ виконують роль цінностей, що забезпечують основоположну мету-домінанту щодо створення умов для існування людини в локальному соціумі, виконання нею своїх життєвих потреб, реалізації нею системи своїх екзистенційних інтересів, насамкінець, реалізація нею своєї репродуктивної функції щодо продовження свого роду, а у глобальному вимірі – продовження існування людської цивілізації. До суб'єктів, що сприяють реалізації профільних ЦМ відноситься широке коло акторів, що володіють відповідною муніципальною правосуб'єктністю – жителі-члени ТГ, їх групи, асоціації, інституції громадянського суспільства, органи МСВ тощо;

– *технологічні муніципальні цінності* – їх виникнення напряму пов'язане з демократичними засадами формування і функціонування суспільства та держави, що об'єктивує формування великої кількості соціальних механізмів, технологій щодо визначення індивідуальної, індивідуально-групової, колективної суспільної думки членів локального соціуму. До кола таких технологій відносяться виборчі, референдумні, опитувальні процедури, а також нові форми організації МСВ, що суттєво наближують жителів-членів ТГ до процесу прийняття рішень в межах громади, на різницю від негативних характеристик представницької демократії / партисипаторна (демократія участі), деліберативна (дорадча демократія), агональна (демократія змагальності), агрегативна (демократія компромісу) демократії/. До кола технологічних можуть бути віднесені й ЦМ, що торкаються принципів, що визначають порядок здійснення органами МСВ своїх компетенційних повноважень всередині ТГ, взаємовідносин таких органів з іншими органами публічної влади своєї держави та інших держав, а також з суб'єктами різної форми власності як своєї, так й зарубіжних країн тощо (т. зв. процесуально-процедурні відносини – авт.);

– *нормативні муніципальні цінності* – вони базуються на нормативній основі, тобто на правових нормах, що приймаються органами законодавчої (закони, договори), виконавчої (постанови, положення, інструкції тощо), судової (рішення) влади, главою держави (укази тощо), і передбачають відповідні принципи реалізації муніципальної діяльності всіма суб'єктами, що входять до системи МСВ та органами державної публічної влади. Саме через такі нормативно-правові акти закріплюються та реалізуються принципи муніципалізму, формується муніципальна правосвідомість і муніципальне праворозуміння суб'єктів права, реалізуються настанови муніципальної психології, розробляється і реалізується державна муніципальна політика у вигляді системного комплексу організаційних та організаційно-правових заходів;

– *міжнародно-правові муніципальні цінності* – їх виникнення, по-перше, напряму пов'язане з феноменологією міжнародного нормопроекування і міжнародною нормотворчістю в сфері конституційного і муніципального права, що супроводжується розробкою норм міжнародного договірної права, які містяться у міжнародних міждержавних угодах у вигляді міжнародно-правових зобов'язань їх учасників-держав відносно становлення та розвитку на їх теренах інституту локальної демократії у вигляді МСВ та застосування інших механізмів такої демократії (вибори, референдуми, форми самодіяльності населення тощо). Треба зазначити, що завдяки наведеним міжнародно-правовим механізмам і процедурам європейські муніципальні цінності стали конституційними цінностями, причому не стільки міжнародної спільноти держав, скільки всього людства, трансформував такі надбання у повсякденну практику муніципальної

діяльності та муніципального життя на рівні конкретних ТГ конкретної держави. По-друге, суттєвий вклад до формування міжнародно-правових муніципальних цінностей вносять міжнародні неурядові організації місцевих влад, які на своєму рівні через розробку правових норм, що мають природу «м'якого права» та включаються у резолютивні документи таких організацій, фактично створюють фактично проспективні ЦМ, що здобув визнання на міждержавному рівні входять потім у масив міжнародних договірних норм, набуваючи обов'язкову юридичну силу. До таких цінностей відносяться й основоположні принципи організації та реалізації міжнародного співробітництва органів МСВ з зарубіжними партнерами – муніципальними і регіональними органами влади зарубіжних держав та іншими зарубіжними суб'єктами державної та недержавної форми власності. По-третє, суттєвий внесок до формування ЦМ вносять й сучасні інституції муніципальної спільноти – інтернет мережі місцевих (муніципальних) влад, наприклад, типу UCLG (United Cities and Local Governments (UCLG) [12] – глобальної мережі міст, місцевих, регіональних і столичних муніципалітетів та їхніх асоціацій, що прагне представляти, захищати та посилювати голоси місцевих і регіональних урядів, а також просувати нові ідеї, концепти і проекти у профільній діяльності;

– *муніципальні цінності повсякденного життя* – вважаємо за потрібне виокремити й такий вид ЦМ, що напряду пов'язаний з т. зв. «прозою життя», що об'єктивно і нагально потребує його систематичної організації для кожної людини, бо саме цим й вимірюються його оптимальність, реальні зручності, комфортність в процесі здійснення людиною свого життєвого циклу. Ба більше, саме з такими цінностями напряду пов'язано створення належних умов для продукування людиною своїх інтересів, проходження соціалізації, формування атитюдів і габітусів з наступним їх використанням, включаючи й їх правові форми і характеристики. Отже, мається на увазі принципи створення оптимальних умов користування комунальними послугами, інфраструктурою міста, об'єктами колективного призначення різних форм власності, проживання в населеному пункті декретованого контингенту – дітей, пенсіонерів, інвалідів тощо;

– *муніципальні ідеологічні цінності* – один з найскладніших видів профільних цінностей, особливо в контексті формування, існування, застосування та розвитку, бо виникає безпосередньо в ідеальній сфері муніципальної свідомості (правосвідомості) та муніципальної психології (людська гідність, свобода, рівність, права людини тощо). З одного боку, особливо враховуючи історичну ретроспективу існування і розвитку муніципалізму (МСВ), такі цінності повинні бути присутніми у самій ментальності міської людини та бути іманентною частиною її культури, формуючи специфічну муніципальну культуру; з іншого, – особливо враховуючи ідеологічний тиск тоталітарної держави на людину, її телеологічні домінанти щодо створення «радянської людини», «радянського народу, як єдиної історичної спільності», – заради чого фактично стиралися ознаки індивідуальності людини, роль і значимість її інтересів та потреб з метою створення єдиних підходів до виховання і створення ідеологічно «стерильних» особистостей, що є несвідомо відданими ідеалам комунізму, – вони витравлювалися. Тому саме сьогодні постає завдання повернення до західних цінностей муніципалізму, їх запозичення і використання, як могутньому засобу формування і муніципальної свідомості (правосвідомості) і муніципальної психології, що виступають запорукою належної і усвідомленої муніципальної поведінки людини.

Якщо користуватися класифікацією ЦМ на духовні та матеріальні, то треба відмітити, що застосування її до наведених видів муніципальних цінностей не завжди дає можливість вийти на конкретний результат. Безумовно, що муніципальні економічні цінності відносяться до матеріальних цінностей, а муніципальні ідеологічні цінності – до духовних цінностей. Але відповідні труднощі виникають при розгляді екзистенційних, нормативних, міжнародно-правових цінностей, цінностей повсякденного життя, що мають як відповідну духовну, так й суттєву матеріальну складову. Тому останні можуть бути ідентифіковані як змішані види цінностей.

На наш погляд, вельми актуальним як з науково-доктринальної, так й з праксеологічної позицій виступає проблематика визначення взаємовідносин публічних цінностей, конституційних цінностей та муніципальних цінностей.

Виходячи з номенологічних позицій, публічні цінності – це такі, що формуються і виникають в результаті існування і функціонування соціуму та його публічно-владної організації, та від існування яких залежить стабільне функціонування такої спільності людей.

Разом з тим, зарубіжні фахівці розуміють під профільною феноменологією не стільки основоположні цінності соціуму як такого, а скоріше адміністративно-правові засоби реалізації публічної влади та управління, а саме: а) як один із ключових елементів публічного управління, що дозволяє розвивати керованість і конкурентоспроможність публічних інститутів сучасної держави; б) як важливий чинник посилення легітимності та підтримки чинної політичної влади, підвищення ефективності адміністративного апарату держави та зміцнення суспільної єдності [13]. Тобто, стикаємось з сумішшю політичних, правових та ідеологічних настанов.

Але, обґрунтовано вважаємо, що саме тут повинні бути стати пріоритетними теоретичні міркування І. Канта, який писав про необхідність застосування людського розуму в публічній сфері з метою суспільного просвітництва, вдосконалення законодавства та знаходження суспільного блага [14], а також методологічні настанови Ю. Хабермаса, що дав одне з перших визначень поняття публічної сфери як сфери соціального життя, в якій на основі раціональних аргументів обговорюються значущі для суспільства питання, що становлять суспільне благо, а також формується громадська думка [15, с. 49] (зазначимо тут особливу роль локального соціуму та ТГ в цих процесах – авт.). Однак концепція громадських цінностей, що вперше стала розроблятися вже наприкінці ХХ ст. у межах двох взаємозалежних напрямів вивчення громадського простору – дослідження громадських цінностей та дослідження громадську оцінку, в основному скерувала її розуміння та тлумачення у бік управлінської діяльності.

Виходячи з нашої доктринальної позиції, саме публічні цінності, що формуються на основі соціальних, індивідуальних, групових, колективних, професійних, правових та інших цінностей, включаючи й муніципальні, – повинні стояти на чолі цінностей соціуму.

Конституційні цінності – це вже правові цінності, що знайшли своє оформлення і закріплення в конституції держави як в нормативно-правовому документі, що володіє вищою юридичною силою. Відповідно до нашої доктринальної позиції, вони, по-перше, повинні входити до публічних цінностей; а, по-друге, займати в системі правових цінностей, до кола яких входять й ЦМ, ведучу роль та пріоритетне місце.

Як зазначається у сучасних дослідженнях стосовно правових цінностей, представники зарубіжної конституційно-правової доктрини розглядають конституційні цінності як блага (предметно-об'єктний критерій – авт.), що втілені в різних юридичних формах (нормах-принципах, правах і свободах, інших нормах найбільш загального характеру) (джерелознавчий критерій – авт.), закріплені в конституції (критерій юридичної сили – авт.) і такі, що виводяться з її змісту шляхом офіційного тлумачення [16] (гносеологічно-ідентифікаційний критерій – авт.). Представники вітчизняної науки конституційного права, зокрема М.В. Савчин, розглядають конституційні цінності як універсалії (ідентифікаційно-застосовний критерій – авт.), які забезпечуються засобами правового захисту відповідно до конституції (інструментально-правозахисний критерій – авт.) та визначають зміст її принципів і норм (ідентифікаційно-визначальний критерій – авт.) [17, с. 31].

Вітчизняний конституціоналіст, суддя Конституційного Суду України О.Грищук, для розкриття змісту поняття «конституційні цінності» пропонує застосовувати поелементний підхід, що заснований на структуруванні профільного поняття на складові частини («конституційний» та «цінності») [18]. На її думку, це дало можливість більш глибоко проаналізувати його сутність, бо: а) поняття (терміно-система – авт.) «конституційні цінності» відображає велику частину правової реальності, яка наділена унікальними ознаками, якостями та змістом і складає певну цілісність, яка має самостійне значення; б) поелементний підхід володіє специфікою філософсько-правової рефлексії онтології таких цінностей, яка лежить в площині співвідношення природного і позитивного права; в) якщо відштовхнутися від позитивістської точки зору, тоді суть поняття розкривається як така, що встановлена законодавцем у конституції; г) якщо ж подивитися на проблему з природно-правового пункту бачення, то конституційними є положення, які відповідають *неписаним* конституційним цінностями та принципам, а також *легітимним цілям*

(телеологічним домінантам – авт.) конституційно-правового регулювання у суспільстві [18].

Треба зазначити, що наведена вище авторка конституційними цінностями, які впливають із людської гідності, називає справедливість, свободу, рівність та демократію [19, с. 4]. Отже, виходячи саме з наведених характеристик, абсолютна більшість яких відноситься до характеристики людини, а також антропний характер Конституції України 1996 року [20], можна констатувати, що саме конституційні цінності закладають нормативні підвалини для формування, існування, легалізації, легітимації, вдосконалення та розширення кола ЦМ, що є іманентною складовою частиною конституційних цінностей. Саме ЦМ деталізують, конкретизують, сегрегують, сепарують, тлумачать і інтерпретують на локальний рівень, роблять можливими для повсякденного використання і застосування конституційні цінності.

Це знаходить своє підтвердження в великій кількості сфер локального простору, що створюють ЦМ в межах ТГ та в умовах МСВ. На наш погляд, до таких найважливіших сфер існування і функціонування людини, що засновані на ЦМ, та фактично є їх праксеологічним втіленням, відносяться наступні:

- А) сфера життєдіяльності людини,
- Б) сфера створення стану повсякденності в житті людини,
- В) сфера підготовки людини до життєдіяльності в межах ТГ (соціалізація),
- Г) сфера формування у людини життєвих поведінкових настанов (атитюдів),
- Г') сфера формування і реалізації у людини форм життєдіяльності у вигляді праксеологічних діяльнісних настанов (габітусів),
- Д) сфера формування індивідуальної, міжособистісної, групової, колективної системи комунікацій людини,
- Е) сфера створення територіальної спільноти, що інтегрується на загальних засадах муніципальних цінностей,
- Є) сфера формування муніципальної свідомості (правосвідомості) та муніципальної психології людини,
- Ж) сфера загальної діяльності людини.
- З) сфера професійної діяльності людини,
- И) сфера формування, реалізації, охорони, захисту, гарантування прав і свобод людини, її обов'язків;
- І) сфера реалізації конституційно-правового статусу людини і громадянина
- І') сфера формування і реалізації прав людини в сфері МСВ
- Й) сфера особистісного, політичного, економічного і культурологічного дискурсу людини
- К) сфера реалізації репродуктивної функції людини тощо.

Отже, підсумовуючи, можна побудувати процесуальну «мотрійку» цінностей, що виникають на рівні суспільства і держави, та мають нормативно-управлінський потенціал, а саме: «публічні цінності – конституційні цінності – муніципальні цінності (конкретної людини – її груп та асоціацій – колективні /всієї ТГ/».

Розгляд процесів становлення і розвитку ЦМ на пряму пов'язаний з питаннями їх сприйняття пострадянськими державами, до яких відноситься й Україна. Треба зазначити, що це питання також корелюється з питаннями сприйняття ЦМ державами-членами європейської та міжнародної спільноти.

На наш погляд, в сучасному міжнародному публічному праві фактично склалась парадигма сприйняття державами міжнародних правових стандартів місцевого самоврядування, що є, з одного боку, основоположними принципами локальної демократії, в яких знайшов узагальнення західний (європейський) досвід муніципальної діяльності та муніципального будівництва, а з іншого – нічим іншим, як цінностями муніципалізму, що повинні бути запозичені пострадянськими державами, що після розвалу Союзу РСР набули державного суверенітету та увійшли в коло незалежних держав-членів їх європейської та міжнародної спільноти.

До наведеної парадигми входять наступні елементи:

- А) вступ до міжнародних міжурядових організацій європейського континенту, що

займаються питаннями міжнародного співробітництва в сфері локальної демократії (міжнародний регіональний рівень – авт.) (наприклад, Україна у 1995 році вступила до Ради Європи (далі – РЕ) в рамках якої здійснюється міжнародне нормопроекування і міжнародна нормотворчість відносно різних аспектів становлення в державах-членах інституту локальної демократії. Ба більше, усі колишні радянські республіки колишнього СРСР, включаючи й середньоазійські, вступили до РЕ та Організації з безпеки і співробітництва в Європі, що також опікується питаннями організації демократичних форм публічної влади);

Б) вступ до міжнародної універсальної організації міжнародної спільноти (Організації Об'єднаних Націй) та організацій, що діють під її егідою (крім України і Білорусі, що є державами-засновницями ООН, а також Росії, що стала правонаступницею СРСР /з порушеннями, без виконання обов'язкових процедур щодо набуття членства/) (міжнародний універсальний рівень – авт.);

В) участь у міжнародному нормопроекуванні та міжнародній нормотворчості в рамках наведених організацій на європейському та універсальному рівнях з метою розробки норм міжнародного договірної права профільної спрямованості (міжнародний регіонально-універсальний рівень – авт.) (в рамках РЕ розроблені та прийняті Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р. та Додаткові протоколи до неї; Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. та Додаткові протоколи до неї; Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 р.; Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті 2003 р. тощо; на універсальному рівні в рамках ООН розроблений проєкт Всесвітньої хартії місцевого самоврядування /1999 р./)

Г) запозичення профільних норм міжнародного права до національного законодавства (внутрішньодержавний рівень на рівні вищих органів законодавчої влади – авт.);

Г') виконання норм національного законодавства профільного характеру (внутрішньодержавний рівень на рівні визначених в національному законодавстві суб'єктів конституційного права – авт.);

Д) здійснення конвенційного контролю за виконанням міжнародно-правових зобов'язань держави в сфері місцевого самоврядування з боку міжнародних організацій, під егідою яких було укладено профільний міжнародний багатосторонній договір, або з боку держав-сторін такого міжнародного договору, – норми щодо реалізації такого контролю містяться безпосередньо в тексті кожного з профільних договорів (державно-міжнародний рівень – авт.).

Висновки. Резюмуючи викладене вище, можна дійти наступних висновків:

– системний аналіз історичної ретроспективи становлення і розвитку європейського (західного) місцевого самоврядування, а по великому рахунку, європейських (західних) цінностей (базових принципів) муніципалізму, дає змогу стверджувати, що: а) останні виникали та формувались на основі міського самоврядування (об'єктно-ідентифікаційний критерій – авт.); б) їх поява стала результатом колективних дій, практики, рішень, що приймались всіма членами громади, в їх інтересах, від їх імені та з метою вирішення найважливіших і актуальних питань міського життя (комунікативно-інтерсуб'єктивний критерій – авт.); в) їх результатом стало формування відповідних поведінково-діяльнісних настанов кожної людини, її груп та асоціацій, що існували, функціонували та розвивалися в умовах міського самоврядування (організаційно-формалізуючий критерій – авт.); г) такі поведінково-діяльнісні настанови не тільки запозичувались іншими членами та інституціями локального територіального соціуму, а й передавались у спадок іншим поколінням міських жителів та їх асоціацій, укореняючись у повсякденну поведінку і стаючи їх обов'язковими формами і нормами (проспективно-спадковий критерій – авт.); г') вони детермінували основоположні засади соціалізації людини і локальному соціуму – тобто, виникнення і формування відповідної системи інтересів, що в перспективі трансформувались у відповідні поведінкові настанови (атитюди), в тому числі й правові, а також відповідні практичні форми життєдіяльності (габітуси), що виникали на основі реалізації відповідних атитюдів, в тому числі й правові (критерій пристосування в локальному соціумі –

авт.); д) вони розвивались по такій суб'єктно-предметній схемі: «первісна община у стародавньому світі (пріоритет екзистенційно-функціональних питань існування людської спільноти) – давньогрецькі міста-поліси (побудова локальної цивілізації, що суттєво вплинула на формування феноменології державності) – давньоримські міста-муніципії (побудова муніципального господарства та локального соціуму з демократичними засадами в межах єдиної держави /імперії/) – міста феодального періоду розвитку суспільства (церковні, лицарські, князівські /кюрфюстерські/ тощо) (період осмислення та усвідомлення можливостей та переваг спільного проживання в рамках локального соціуму) – середньовічні міста, що керувались Магдебурзьким правом (магістрати + бургомістри) (формування основоположних правових засад міського самоврядування) – міста-муніципалітети постреволюційної (Нові часи) та наполеонівської (постнаполеонівської) Європи (розцвіт муніципального будівництва та становлення прообразу системного масиву сучасних компетенційних повноважень муніципалітетів, що стало запорукою суттєвого зростання їх місця і ролі в державному будівництві) – міста-муніципалітети Новітніх часів (визначення важливої ролі та значення муніципалітетів в контексті муніципальної революції кінця XIX – початку XX ст. фактично заснованої на підходах «муніципального соціалізму») – сучасні муніципалітети об'єднаної Європи (формування суттєвої ролі муніципалітетів в регіональному, державному, макрорегіональному і загальноєвропейському інтеграційному русі в контексті муніципальної революції другої половини XX ст. – початку XXI ст.) – запозичення європейського (західного) муніципалізму, його надбань і цінностей пострадянськими державами у їх стремлінні увійти до європейської родини народів і держав (останнє десятиліття XX ст. – початок XXI ст.)» (історико-ретроспективний критерій – авт.);

- наведена модальність розвитку МСВ представляє не тільки науково-доктринальний, а й праксеологічно-аксіологічний інтерес щодо визначення його властивостей на міському рівні, і особливо щодо виникнення, формування та застосування цінностей муніципалізму, що: а) є визначальними і для людини, її груп і асоціацій, і для держави (держав), міжнародної спільноти тощо, – причому не тільки європейських держав і європейської міжнародної регіональної спільноти, а враховуючи феноменологію рецепції правових традицій, цінностей, нормативного супроводження і забезпечення європейського самоврядування країнами Північної та Південної Америки, Азії, Африки (відношення сюзеренітету-васалітету, колоніальні відносини протекторату та колоній, використання інструментарію підмандатних територій тощо), – саме й для останніх, а звідси й для всієї міжнародної спільноти держав, причому як для запозичення, так й для вивчення та втілення в життя передового досвіду, б) завдяки чому саме інститут локальної демократії не тільки відіграє таку важливу роль на рівні держав та їх міжнародної спільноти, а й в) формує широку і суттєву базу муніципальних цінностей, що є г) великим та суттєвим надбанням людства в оптимальній організації повсякденної життєдіяльності кожної людини-члена громади і г') фактично, розповсюджуючись на більш нижчий – сільський, селищний, та більш вищий рівень самоврядування – асоційований (районний, регіональний) через запозичення ЦМ, – детермінують існування, функціонування і розвиток сучасної людської цивілізації на всіх рівнях локального публічного управління та володіє прогностичними властивостями на перспективу такого існування і розвитку, д) визнаються і легалізуються державою через національне законодавство, а також шляхом підписання міжнародних багатосторонніх договорів та взяття відповідних міжнародно-правових зобов'язань щодо визнання та функціонування інституту локальної демократії на теренах конкретної держави, е) легітимізовані населенням кожної держави, що виступають членами відповідної ТГ, яка існує і функціонує на її теренах, є) більш того, напряду сприяє виникненню і формуванню муніципальної свідомості (правосвідомості) людини на її індивідуальному, груповому і колективному рівнях існування, а також ж) формуванню на засадах профільної свідомості (правосвідомості) муніципальної психології, що детермінує, формує та корегує відповідну муніципальну поведінку у відповідності до цінностей муніципалізму;

– саме конституційні цінності закладають нормативні підвалини для формування, існування, легалізації, легітимації, вдосконалення та розширення кола цінностей муніципалізму,

що є іманентною складовою частиною конституційних цінностей – саме цінності муніципалізму деталізують, конкретизують, сегрегують, сепарують, тлумачать і інтерпретують на локальний рівень, роблять можливими для повсякденного використання і застосування конституційні цінності;

- в сучасному міжнародному публічному праві фактично склалась парадигма сприйняття державами міжнародних правових стандартів місцевого самоврядування, що є, з одного боку, основоположними принципами локальної демократії, в яких знайшов узагальнення західний (європейський) досвід муніципальної діяльності та муніципального будівництва, а з іншого – нічим іншим, як цінностями муніципалізму, що повинні бути запозичені пострадянськими державами, що після розвалу Союзу РСР набули державного суверенітету та увійшли в коло незалежних держав-членів їх європейської та міжнародної спільноти.

Список використаних джерел

1. Chataigné C. *Psychologie des valeurs*. De Boeck Supérieur, 2014. 208 p.
2. Батанов О.В. Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2016. № 1. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/3924>
3. Somaа Katrine, Vatnb Arild. Institutionalising a citizen's role to represent social values at municipal level. URL: https://www.academia.edu/73993092/Institutionalising_a_citizens_role_to_represent_social_values_at_municipal_level
4. Цінність. *Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/cinnistj#:~:text=%D0%BC%D0%BD,.%D0%BF%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D1%83%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%83%20%D0%B1%D0%BE%20%D0%B4%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%83%20%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
5. Цінність. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#:~:text=%D0%A6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%E2%80%94%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%87%D0%B8%20%D1%96%D0%BD%D1%88%D0%BE%D0%B3%D0%BE,%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%2C%20%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B8%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9%20%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0>.
6. Лісовий В. Цінність. *Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України*. Вид-во: Абрис, 2002. 742 с.
7. Value Theory. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. First published Tue Feb 5, 2008; substantive revision Thu Mar 4, 2021 URL: <https://plato.stanford.edu/entries/value-theory/>
8. Гладкий С.О. Правові цінності як практична проблема правового життя українського суспільства. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/9729/1/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1.%D0%9E..pdf>
9. Філософія права: навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
10. Бриндза Вікторія. Чи ми приречені? Що потрібно знати про цінності українців та їх зміну. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/10/23/227073/>
11. Braithwaite V.A., Scott, W.A. (2013). Values. In *Robinson J.P., Shaver P.R., Wrightsman L.S (Eds.), Measures of personality and social psychological attitudes*, (pp. 661-753). Cambridge, Massachusetts: Academic Press.
12. United Cities and Local Governments (UCLG). URL: <https://www.uclg.org/en/organisation/about>
13. Kiyanka I., Ilnytskyi S. Civic values in the context of public administration. *Public*

Administration and Local Government, 2020, № 2 (45). P. 25-33. URL: <https://doi.org/10.33287/102016>.

14. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? URL: <https://vpered.wordpress.com/2019/07/04/kant-erklarung/>

15. Habermas J. The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964). *New German Critique*. 1974. № 3. PP. 49-55.

16. Салей М.І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково практична парадигма. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2017. 243 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8025/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f%20%d0%a1%d0%b0%d0%bb%d0%b5%d0%b9%20%d0%9c.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

17. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія. Ужгород: Вид-во «Ліра», 2009. 372 с.

18. Гришук Оксана. Конституційні цінності та принципи: окремі аспекти застосування Конституційними Суди. URL: <https://constitutionalist.com.ua/oksanahryshchukkonstytutsijnitsinnosti-ta-pryntsyru-okremi-aspekty-zastosuvannia-konstytutsijnymy-sudamy/#:~:text=%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BC%D0%B8%2C%20%D1%8F%D0%BA%D1%96%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D1%96%D0%B7,%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8E%5B43%5D>.

19. Гришук О. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. 2-е видання. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2020. 530 с.

20. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 31. Ст. 140.

ACQUISITION AND VALUES OF EUROPEAN (WESTERN) MUNICIPALITY AS CONSTITUTIONAL VALUES OF HUMANITY AND THE STATE AND THEIR PERCEPTION IN THE POST-SOVIET LEGAL AREA

Inna G. Postoronko, Graduate Student of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine (Ukraine).

E-mail: innapostoronko@ukr.net

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-6

Key words: local self-government, constitutional values, municipal values, European municipal values, public values, human rights, territorial community.

The formation and development of the system of local self-government in Ukraine, the implementation of municipal reform in the context of the decentralization of the powers of public authorities, actualized the interest in researching the assets and values of European (Western) municipalism as constitutional values of humanity and the state and their perception in the post-Soviet legal space.

The conducted systematic analysis of the historical retrospective of the formation and development of European (Western) local self-government, and by and large, European (Western) values (basic principles) of municipalism, makes it possible to assert that: a) the latter arose and were formed on the basis of city self-government (about object identification criterion); b) their appearance was the result of collective actions, practice, decisions made by all members of the community, in their interests, on their behalf and for the purpose of solving the most important and urgent issues of urban life (communicative-intersubjective criterion); c) their result was the formation of appropriate behavioral and activity guidelines for each person, their groups and associations that existed, functioned and developed in the conditions of city self-government (organizational-formalizing

criterion); d) such behavioral and activity guidelines were not only borrowed by other members and institutions of the local territorial society, but also passed on to other generations of city residents and their associations, taking root in everyday behavior and becoming their mandatory forms and norms (prospective-hereditary criterion; d') they determined the fundamental principles of human socialization and local society - i.e., the emergence and formation of a corresponding system of interests, which in the future were transformed into corresponding behavioral guidelines (attitudes), including legal ones, as well as corresponding practical forms of life (habits), that arose on the basis of the implementation of relevant attitudes, including legal ones (criterion of adjustment in local society); e) they developed according to the following subject-subject scheme: "primitive community in the ancient world (priority of existential and functional issues of the existence of the human community) - ancient Greek polis cities (building a local civilization that significantly influenced the formation of the phenomenology of statehood) - ancient Roman cities - municipalities (building a municipal economy and local society with democratic foundations within the boundaries of a single state / empire) - cities of the feudal period of the development of society (ecclesiastical, knightly, princely / Kurfuster / etc.) (a period of understanding and awareness of the possibilities and advantages of living together within the framework of local of society) - medieval cities governed by Magdeburg law (magistrates + burgomasters) (formation of the fundamental legal foundations of city self-government) - city-municipalities of post-revolutionary (New Times) and Napoleonic (post-Napoleonic) Europe (flourishing of municipal construction and becoming a prototype of the system array of modern competences municipalities, which became a guarantee of significant growth of their place and role in state construction) - city-municipalities of Modern times (definition of the important role and meaning of municipalities in the context of the municipal revolution of the late 19th - early 20th centuries. actually based on the approaches of "municipal socialism") - modern municipalities of united Europe (formation of the essential role of municipalities in the regional, state, macro-regional and pan-European integration movement in the context of the municipal revolution of the second half of the 20th century - the beginning of the 21st century) - borrowing of European (western) municipalism, its assets and values by the post-Soviet states in their striving to join the European family of peoples and states (the last decade of the 20th century - the beginning of the 21st century)" (historical-retrospective criterion).

It is claimed that the modality of development of local self-government represents not only a scientific-doctrinal, but also a praxeological-axiological interest in determining its properties at the city level, and especially in relation to the emergence, formation and application of the values of municipalism, which: a) are decisive for a person, his groups and associations, and for the state (states), the international community, etc., and not only European states and the European international regional community, but taking into account the phenomenology of the reception of legal traditions, values, normative support and provision of European self-government by the countries of North and South America, Asia, of Africa (relationship of suzerainty-vassalage, colonial relations of the protectorate and colonies, use of tools of mandated territories, etc.), specifically for the latter, and hence for the entire international community of states, and both for borrowing and for studying and implementing best practices; b) thanks to which the institution of local democracy itself not only plays such an important role at the level of states and their international community, but also c) forms a broad and essential base of municipal values, which is d) a great and essential asset of humanity in the optimal organization of everyday life of every person - a member of the community and d') in fact, spreading to a lower level - rural, township, and a higher level of self-government - associated (district, regional) through borrowing the values of municipalism, - determine the existence, functioning and development of modern human civilization at all levels of local public management and has prognostic properties for the prospect of such existence and development, e) are recognized and legalized by the state through national legislation, as well as by signing international multilateral treaties and taking relevant international legal obligations regarding the recognition and functioning of the institution of local democracy on the territory of a specific state, e) legitimized by the population of each state acting as members of the relevant territorial community that exists and functions on its territory, g) moreover, directly contributes to the emergence and formation of the municipal consciousness (legal

consciousness) of a person at its individual, group and collective levels of existence, as well as g) formation on the basis of the profile awareness (legal awareness) of municipal psychology, which determines, forms and corrects the relevant municipal behavior in accordance with the values of municipalism.

It is proved that it is the constitutional values that lay the normative foundations for the formation, existence, legalization, legitimization, improvement and expansion of the range of values of municipalism, which is an immanent constituent part of the constitutional values - it is the values of municipalism that are detailed, concretized, segregated, separated, interpreted and interpreted at the local level, make constitutional values possible for everyday use and application.

References

1. Chataigné C. (2014). *Psychologie des valeurs*. De Boeck Supérieur, 208 p.
2. Batanov, O.V. (2016). *Aksiosfera suchasnoho munitsypalizmu: politychni ta pravovi aspekty* [Axiosphere of modern municipalism: political and legal aspects]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Serii politychni nauky* [Bulletin of the Donetsk National University named after Vasyl Stus. Political science series], no. 1. Available at: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/3924>
3. Somaa Katrine, Vatnb Arild. Institutionalising a citizen's role to represent social values na munitsipal'nom urovne. Available at: https://www.academia.edu/73993092/Institutionalising_a_citizens_role_to_represent_social_values_at_municipal_level
4. *Tsinnist* [Value]. *Akademichniy tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language] 1970-1980. Available at: <https://cutt.ly/kwqZydiC>
5. *Tsinnist* [Value]. *Vikipediia. Vilna entsyklopediia* [Wikipedia. Free encyclopedia]. Available at: <https://cutt.ly/NwqZyraQ>
6. Lisovyi, V. (2002). *Tsinnist. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Value. Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv, Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, "Abrys" Publ., 742 p.
7. Value Theory. Stanford Encyclopedia of Philosophy. First published Tue Feb 5, 2008; substantive revision Thu Mar 4, 2021 Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/value-theory/>
8. Hladkyi, S.O. *Pravovi tsinnosti yak praktychna problema pravovoho zhyttia ukrainskoho suspilstva* [Legal values as a practical problem of the legal life of Ukrainian society]. Available at: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/9729/1/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1%D0%9E.pdf>
9. Danilian, O.H., Bairachna, L.D., Maksymov, S.I. (2002). *Filosofii prava* [Philosophy of law]. Kyiv, Yurinkom Inter Publ., 272 p.
10. Bryndza Viktoriia. *Chy my pryrecheni? Shcho potribno znaty pro tsinnosti ukrainsiv ta yikh zminu* [Are we doomed? What you need to know about the values of Ukrainians and their change] Available at: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/10/23/227073/>
11. Braithwaite, V.A., Scott, W.A. (2013). Values. In Robinson J.P., Shaver P.R., Wrightsman L.S (Eds.), *Mekhanizmy lichnosti i sotsial'no-psikhologicheskikh interesov*, (pp. 661-753). Kembriidzh, Massachusetts: Akademicheskiiy press.
12. United Cities and Local Governments (UCLG). Available at: <https://www.uclg.org/en/organisation/about>
13. Kiyanka, I., Ilnytskyi, S. (2020). Civic values in the context of public administration. *Public Administration and Local Government*, no. 2 (45), pp. 25-33. Available at: <https://doi.org/10.33287/102016>
14. Kant, I. *Vidpovid na pytannia: shcho take prosvitnytstvo?* [The answer to the question: what is enlightenment] Available at: <https://vpered.wordpress.com/2019/07/04/kant-erklarung/>
15. Habermas J. *Public Sphere: An Encyclopedia Article* (1964). *New German Critique*. 1974. №3. pp. 49-55.
16. Salei, M.I. (2017). *Konstytutsiina aksiolohiia v suchasni Ukraini: naukovo praktychna paradyhma*. Diss. cand. yuryd. nauk [Constitutional axiology in modern Ukraine: scientific and practical

paradigm. Cand. of Legal sci. diss.]. Odesa, 243 p. Available at: <https://cutt.ly/Mwe7Y7GR>

17. Savchyn, M.V. (2009). *Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii* [Constitutionalism and the nature of the constitution]. Monograph. Uzhgorod, "Lira" Publishing House, 372 p.

18. Hryshchuk, O. *Konstytutsiini tsinnosti ta pryntsyipy: okremi aspekty zastosuvannia Konstytutsiinymu Sudamy* [Constitutional values and principles: certain aspects of application by Constitutional Courts]. Available at: <https://cutt.ly/WwqZycol>

19. Hryshchuk, O. (2020). *Konstytutsiini tsinnosti: filosofski ta sudovi aspekty* [Constitutional values: philosophical and judicial aspects]. Kyiv, VAITE Company, 530 p.

20. The Constitution of Ukraine (1996), Vidomosti Verkhovna Rada of Ukraine, no. 31, art. 140.

Одержано 23.05.2023.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 343.98

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-7

Т.А. ТОДРОШКО,

старший викладач кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)
ORCID: 000-0002-1890-8119

А.В. БІЛА,

*викладач кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля,
судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових
експертиз Міністерства юстиції України (м. Дніпро)*
ORCID: 000-0002-8271-8539

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ І ПРОВЕДЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ МОВЛЕННЯ (СЕМАНТИКО- ТЕКСТУАЛЬНА ТА АВТОРОЗНАВЧА): СУДОВА ПРАКТИКА

Стаття присвячена дослідженню особливостей проведення лінгвістичної експертизи у судовому процесі. У науковій роботі охарактеризовано поняття лінгвістичної експертизи, виділено види лінгвістичної експертизи, проаналізовано особливості та відмінності семантико-текстуальної та авторознавчого дослідження, з'ясовано об'єкти експертиз. Описано коло питань, що ставляться для лінгвістичної експертизи. Встановлено, що лінгвістична експертиза мовлення відіграє важливу роль під час розслідування кримінальних проваджень та розгляду судових справ та її висновки слугують підставою для захисту інтересів держави та її громадян. Зазначено, що проведення криміналістичного семантико-текстуального дослідження тексту в межах судового провадження здійснюють відповідно до норм, визначених Інструкцією про призначення й проведення судових експертиз та експертних досліджень і Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України. В свою чергу, правову природу лінгвістичної експертизи обумовлено наявністю спеціальних знань у сфері науки, які дозволяють встановити чи спростувати факти, що мають важливе значення при розгляді судової справи та вирішенні спору. Проаналізовано, безпосереднє теоретичне дослідження лінгвістичної експертизи не дозволяє сформулювати цілісне та об'єктивне уявлення про її природу, а також, значення у процесі правозастосування та встановлення істини по справі. Зокрема, з'ясовано процесуальний порядок призначення лінгвістичної експертизи, проаналізовано судову практику щодо розгляду справ, в яких була призначена лінгвістична експертиза.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, семантико-текстуальна експертиза, авторознавча експертиза, усне мовлення, писемне мовлення, судовий процес, судова практика, докази.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, лінгвістична експертиза писемного мовлення набуває стрімкого розвитку. Вона відіграє важливу роль під час розслідування кримінальних проваджень та розгляду судових справ та її висновки слугують підставою для захисту інтересів держави та її громадян.

Лінгвістична експертиза є важливим засобом доказування у цивільному, адміністративному, кримінальному процесах. Правова природа лінгвістичної експертизи обумовлює наявність спеціальних знань у сфері науки, які дозволяють встановити чи спростувати факти, що мають важливе значення при розгляді судової справи та вирішенні спору. Лінгвістичне дослідження писемного мовлення – це ефективний механізм доведення обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог чи заперечень. На наше переконання, актуальним напрямком дослідження є аналіз судової практики щодо розгляду справ, в яких призначалась лінгвістична експертиза з метою з'ясування механізму правозастосування під час призначення експертизи, оцінки та врахування її результатів судом.

Стан дослідження. Лінгвістична експертиза є предметом багатьох наукових досліджень, серед яких важливе місце займають наукові роботи Будко Т.В., Савельєвої І. В., Свиридової Л. В та інших. У науковій доктрині не приділено достатньо уваги науковому дослідженню правозастосування під час призначення та проведення лінгвістичної експертизи.

Метою статті є дослідження особливостей лінгвістичної експертизи, аналіз судової практики щодо розгляду справ, в яких призначається та застосовувалось лінгвістичне дослідження писемного мовлення.

Виклад основного матеріалу. Експертиза є важливим засобом доказування та ефективним способом з'ясування обставин, що мають значення для справи у цивільному, адміністративному, кримінальному та господарському процесах.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про судову експертизу» визначено, що судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [1].

В системі судово-експертної діяльності Міністерства юстиції України лінгвістична експертиза «1.2 Лінгвістичне дослідження писемного мовлення», як новий рід, виникла на початку минулого століття у зв'язку з появою нових видів досліджень, при проведенні яких застосовуються мовознавчі методи, що також використовуються давно започаткованою авторознавчою експертизою, основною метою якої є ідентифікація автора тексту документа [2, с. 290].

Відповідно до розділу 2 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 року №53/5, лінгвістична експертиза мовлення поділяється на підвиди: лінгвістична експертиза писемного мовлення та лінгвістична експертиза усного мовлення.

Об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи писемного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений у писемній формі. У свою чергу, об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи усного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений в усній формі і зафіксований у (відео) фонограмі – стенограмі [3].

Виокремлення лінгвістичної експертизи усного та писемного мовлення є цілком обґрунтованим, оскільки засоби реалізації усного та писемного мовлення різні, а відповідно, і методи досліджень будуть відрізнятися. Лінгвістична експертиза усного мовлення досліджує продукт мовленнєвої діяльності людини, який фіксується у фонограмі. Такий продукт виражається в усній формі [4, с. 218].

У межах лінгвістичної експертизи писемного мовлення проводяться семантико-текстуальні та авторознавчі дослідження. Семантико-текстуальною експертизою вирішуються завдання зі встановлення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, використаних у наданих на дослідження текстах або усних повідомленнях (за їх текстовими відтвореннями), їх стилістичної забарвленості, смислового навантаження, характеру інформації, що міститься в них (чи може така інформація розглядатися як образлива, чи містить вона загрозу конкретній особі (особам) тощо), тобто вирішення питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних зі встановленням фактичних даних про автора.

Об'єктом семантико-текстуальної експертизи може бути як текст (промова), так і його фрагменти, окремі висловлювання, слова, написи, текстові відтворення усного мовлення тощо. Встановлення текстового змісту розмов, що зафіксовані у відео-, звукозаписі, не є окремим експертним завданням, оскільки не потребує застосування спеціальних знань [3].

Експерт відповідає на питання про наявність чи відсутність висловлювань, які містять: заклики до певних дій (вказується, яких саме дій), погрозу, пропозицію, обіцянку або надання, прийняття, спонукання до надання будь-якої вигоди (вказується, яких саме дій) тощо.

Висновок експерта за результатами таких досліджень не є правовою кваліфікацією, а є констатацією об'єктивного змісту тексту з позиції спеціальних знань у галузі семантико-текстуальних експертних досліджень [3].

Авторознавчою експертизою вирішуються ідентифікаційні завдання (щодо ототожнення особи автора тексту), а також діагностичні завдання (щодо умов, особливостей складання тексту, факту викривлення ознак писемного мовлення, місця формування мовленнєвих навичок, рідної мови, освіти автора документа тощо). В результаті проведення авторознавчої експертизи встановлюється чи є певна особа автором наданого на дослідження тексту (декількох різних текстів), чи є автор та виконавець тексту однією або різними особами, чи даний текст складений кількома авторами.

Експерт з'ясує які риси соціально-біографічного портрета автора можна встановити за даним текстом, якою є основна мова спілкування певної особи –автора даного тексту, яким є місце формування мовленнєвих навичок (рідна мова) певної особи - автора даного тексту, чи спостерігаються в тексті ознаки, які свідчать про складання тексту автором під впливом будь-яких збиваючих факторів, чи складено текст документа особою самостійно або під диктування чи його виконано шляхом переписування, чи складений текст документа з перекручуванням ознак писемного мовлення. Вирішення питань, поставлених перед авторознавчою експертизою, можливе за наявності обсягу досліджуваного тексту орієнтовно не менше ніж 100 слів.

Під час підготовки матеріалів для проведення авторознавчої експертизи необхідно зібрати вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки писемного мовлення особи, яка підлягає ідентифікації. Кожний зразок має бути позначений (зокрема, слід вказати який саме зразок: вільний або умовно-вільний, особу, якій він належить, та підпис уповноваженої посадової особи).

До документа про призначення експертизи (залучення експерта) бажано додавати соціально-біографічну характеристику ймовірного автора тексту. Експерту обов'язково надаються протокол огляду та прослуховування відео-, звукозаписів досліджуваних розмов із текстовим відтворенням їх змісту стенограмою, оформлений відповідно до процесуальних вимог чинного законодавства України [3].

У науковій доктрині поширені дискусії щодо розмежування між судово-лінгвістичною експертизою та несудовою (науковою) лінгвістичною експертизою. Лінія розмежування між цими двома експертизами прокладена наявністю або ж відсутністю спеціальної підготовки в експерта, яка надає знання в галузі судової експертології, криміналістики, теорії судово-авторознавчої експертизи, основ кримінального права, кримінально-процесуальної науки, теорії оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності (наприклад, в діяльності Служби безпеки України) тощо, в результаті чого майбутній судовий експерт набуває практичних навичок експертного дослідження мовлення.

Спеціальна підготовка має на меті спрямувати роботу судового експерта на вирішення

завдань оперативно-розшукової діяльності, дізнання, досудового розслідування, судового провадження. Чітка спрямованість спеціальної підготовки сприяє тому, що судовий експерт усвідомлює судову перспективу своїх висновків, може оцінити процесуальне оформлення наданих на дослідження матеріалів, їх змістовну складову у ракурсі вирішення завдань щодо ймовірної можливості притягнення об'єкта до кримінальної відповідальності в частині, що стосується, наприклад, висловлювань останнього, може виявити в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання (наприклад, в тексті немає закликів до повалення конституційного ладу, але міститься погроза вбивством Президенту України) [5, с. 75].

Як зазначають експерти-лінгвісти, мета будь-якої судової лінгвістичної експертизи - перевірка істинності чи хибності (категоричні висновки), можливості чи неможливості (модальні позитивні та негативні висновки) висловлювань про предмет дослідження, які випливають із питань, поставлених перед експертом. Так, при дослідженні спірного тексту щодо наявності або відсутності у ньому негативної інформації про особу перевіряється істинність чи хибність твердження «У тексті є негативна інформація про особу». Для того, щоб досягти описаної вище мети, судовий експерт-лінгвіст змушений вирішувати конкретні дослідні завдання, які так чи інакше пов'язані з вирішенням проблеми тотожності.

Процесуальним порядком призначення лінгвістичної експертизи передбачає, що підставою її проведення є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою - якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб. Судова експертиза призначається за бажанням осіб, які беруть участь у справі. Призначення експертизи є обов'язковим у разі заявлення клопотання про її призначення обома сторонами.

Експертиза проводиться компетентною особою, яка має спеціальні знання у сфері науки – експертом, відомості про якого мають бути внесені до Державного реєстру атестованих судових експертів. Судовими експертами можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [1].

На нашу думку, лінгвістична експертиза за своєю природою є доволі суб'єктивним видом експертних досліджень, а результати експертизи дуже залежать від самого експерта, його переконань та світоглядних особливостей. Саме цим лінгвістична експертиза відрізняється від інших видів судових експертиз, в яких основна увага зосереджується саме на спеціальних знаннях експерта у різних галузях.

Вважаємо за доцільне зазначити, що теоретичне дослідження лінгвістичної експертизи не дозволяє сформулювати цілісне та об'єктивне уявлення про її природу, а також, значення у процесі правозастосування та встановлення істини по справі. Тому, звернемося до аналізу судової практики у сфері призначення і проведення семантико-текстуальної та авторознавчої експертиз.

Ухвалою Фрунзенського районного суду м. Харкова від 13 січня 2022 року у справі № 645/5567/21 про захист честі та гідності та відшкодування моральної шкоди позивачу відмовлено у проведенні семантико-текстуальної експертизи усного мовлення (наданих відео- та аудіофайлів на DVD-диску) [6]. Позивач вказував на необхідності призначення судово-лінгвістичної експертизи спірного висловлювання з метою віднесення цієї статті до такої, що порушує честь та гідність позивача. Відмову у проведенні експертизи суд мотивував тим, що у клопотанні позивача йде мова про оцінку доказу, який судомне був досліджений (відео- та аудіо файли на доданому DVD-диску).

Згідно положень статті 89 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) визначено, суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Відповідач у судовому засіданні не з'явилася, що не дає суду можливості ідентифікувати, що саме вона зображена на відеофайлах, а також, що саме її голос записаний на аудіофайлах. Питання оцінки доказів, покладається на суд і не потребує залучення експерта, тому правові підстави для

призначення лінгвістично семантико-текстуальної експертизи відсутні.

До того ж, суд наголосив, що призначення експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б однієї із сторін, якщо у справі необхідно встановити: характер і ступінь ушкодження здоров'я; психічний стан особи; вік особи, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Ухвалою від 11 липня 2022 року у справі № 521/7849/21 Малиновський районний суд м. Одеси не задовольнив клопотання відповідача про проведення семантико-текстуальної (лінгвістичної) експертизи, на вирішення якої були поставлені наступні питання: чи є на відеозаписі прес-конференції згадування відносно позивача, із змістом висловлювань образливого характеру, ознак наклепу; чи є на відеозаписі прес-конференції, висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій [7]. Перед експертом стояло завдання ототожнити осіб за лінгвістичними ознаками усного мовлення, ідентифікувати спікера, зазначити час його мовлення, а також, дослідити та оцінити висловлювання, що загалом містяться на відеозаписі прес-конференції.

Суд зазначив, що судова експертиза призначається лише у разі дійсної потреби у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, що входять до предмету доказування, тобто у разі, коли висновок експерта не можуть замінити інші засоби доказування. Якщо наявні у справі докази є взаємно суперечливими, їх оцінку в разі необхідності може бути здійснено судом з призначенням відповідної судової експертизи. Питання про призначення судової експертизи повинно вирішуватися лише після ґрунтовного вивчення обставин справи і доводів сторін щодо необхідності такого призначення.

Аналогічні висновки містяться у постановках Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 27.04.2021 р. у справі № 927/685/20, від 12.05.2021 у справі № 922/1791/20, від 25.05.2021 р. у справі № 912/2735/19. Аналогічний висновок містить також п. 2. Постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» № 4 від 23.03.2012 р.

Своє рішення суд мотивував тим, що подане відповідачем та його представником клопотання не містить жодного обґрунтування щодо необхідності призначення експертизи та неможливості встановити наявність підстав для задоволення позову або відмови у задоволенні позову без проведення експертизи. Крім того, суд наголосив, що питання, які зазначені в клопотанні про призначення експертизи, виражені в такому контексті що експерту необхідно оцінити та надати оцінку доказу, що є прерогативою суду.

Зважаючи на викладене, суд приходять до висновку, що подання представником відповідача клопотання про призначення семантико-текстуальної (лінгвістичної) експертизи мовлення та його задоволення свідчатиме про ухилення судом від свого обов'язку здійснювати оцінку наявних у справі доказів та спробу перекласти даний обов'язок на експертну установу. Поставлення таких питань на вирішення експерта є перекладанням функцій судового органу на експертну установу, що в свою чергу є неприпустимим.

На основі аналізу вище запропонованих судових рішень, ми приходимо до висновку, що суди відмовляють у задоволенні клопотання про призначення лінгвістичної експертизи вважаючи, що така експертиза заперечує роль судді у судовому процесі, яка полягає у всебічному, повному, об'єктивному, безпосередньому дослідженні та оцінці доказів по справі. Позиції судів зводяться до того, що проведення лінгвістичної експертизи свідчатиме про ухилення судом від свого обов'язку здійснювати оцінку наявних у справі доказів та спробу перекласти даний обов'язок на експертну установу.

Висновки. На основі проведеного аналізу вважаємо за необхідне зробити наступні висновки:

- призначення лінгвістичної експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами;
- перш ніж клопотати про проведення експертизи сторони повинні надати об'єкт (доказ по справі) суду для всебічного, повного, об'єктивного, безпосереднього дослідження та оцінки;

– клопотання повинне містити обґрунтування щодо необхідності призначення експертизи та неможливості встановити наявність підстав для задоволення позову або відмови у задоволенні позову без проведення експертизи;

– в процесі здійснення правосуддя суд стикається з необхідністю встановлення таких фактів і обставин, які виходять за межі юридичних професійних знань судді і потребують спеціальних досліджень;

– клопотання має бути максимально деталізоване, містити перелік всіх доказів, які доцільно дослідити в межах експертизи;

– у клопотанні має бути зазначено експерта, якого необхідно залучити, або експертну установу, якій необхідно доручити проведення експертизи;

– для призначення лінгвістичної експертизи мають бути такі підстави, які передбачають наявність спеціальних знань, тобто необхідність залучити такого спеціаліста, який безпосередньо, зможе профільно та скрупульозно дослідити докази.

Аналіз судової практики дає підстави стверджувати, що подання клопотання про проведення лінгвістичної експертизи має місце як у цивільному та адміністративному, так і в кримінальному процесах. Крім цього, аналіз судових рішень показав, що в більшості випадків судді не задовольняють клопотання сторін про призначення лінгвістичної експертизи.

Найпоширенішою причиною таких судових рішень є недостатнє обґрунтування доцільності залучення експерта у галузі лінгвістики для проведення експертного дослідження. До того ж позиції суддів часто зводяться до того, що залучення експерта нівелює роль суду у процесі розгляду справи, адже фактично функція суду щодо оцінки доказів та встановлення фактичних обставин справи транслюється на експерта-лінгвіста. Тому грань між оцінкою об'єкта судом за своїм внутрішнім переконанням та дослідження в межах лінгвістичної експертизи писемного мовлення є дуже тонкою. Експертне дослідження має бути виключно в межах спеціальних знань спеціаліста, а також, стосуватися лінгвістики, як наукової сфери, відмінної від права.

Список використаних джерел

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (Дата звернення 10.04.2023).

2. Свиридова Л. В. Судово-експертна практика проведення лінгвістичної експертизи писемного мовлення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 288-294.

3. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України; Інструкція, Форма типового документа, Картка, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#top> (Дата звернення 15.04.2023).

4. Савельєва І. В. Проблемні питання дослідження усного мовлення особи при проведенні лінгвістичної експертизи та експертизи відеозвукозаписів. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2020. №5. С. 217-219.

5. Будко Т.В. Проблемні питання судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи мовлення та рекомендації щодо їх вирішення (на матеріалах кримінальних проваджень): монографія. Київ: НА СБ України, 2016. 91 с.

6. Ухвала Фрунзенського районного суду м. Харкова від 13 січня 2022 року у справі № 645/5567/21. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102716702> (Дата звернення 05.04.2023).

7. Ухвала Малиновського районного суду м. Одеси від 11 липня 2022 року у справі № 521/7849/21. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105319515> (Дата звернення 05.04.2023).

FEATURES OF APPOINTMENT AND CONDUCT OF SPEECH LINGUISTIC EXPERTISE (SEMANTIC-TEXTUAL AND AUTHORIAL EXPERTISE): JUDICIAL PRACTICE

Tatiana A. Todoroshko, Senior Lecturer, Department of Law, Alfred Nobel University (Ukraine).
E-mail: ttodoroshko@duan.edu.ua

Alona V. Bila, Lecturer, Department of Law, Alfred Nobel University, Forensic expert of the Dnipropetrovsk Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine (Ukraine).
E-mail: bila.a@duan.edu.ua
DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-7

Key words: *linguistic expertise, semantic-textual expertise, authorial expertise, oral speech, written speech, court process, court practice, evidence.*

The article is devoted to the study of the peculiarities of linguistic expertise in the judicial process. The scientific work characterizes the concept of linguistic expertise, highlights the types of linguistic expertise, analyzes the features and differences of semantic-textual and author expertise, identifies the objects of expertise, describes the range of questions posed for linguistic expertise. It has been established that the linguistic expertise of speech plays an important role during the investigation of criminal proceedings and the consideration of court cases, and its conclusions serve as a basis for protecting the interests of the state and its citizens. It is noted that the forensic semantic-textual expertise of the text within the framework of court proceedings is carried out in accordance with the norms defined by the Instructions on the appointment and conduct of forensic expertises and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic expertises and expert studies, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine. In turn, the legal nature of linguistic expertise is due to the availability of special knowledge in the field of science, which allows establishing or refuting facts that are of great importance in the consideration of a court case and the resolution of a dispute. It has been analyzed that the direct theoretical study of linguistic expertise does not allow to form a holistic and objective idea about its nature, as well as its importance in the process of law enforcement and establishing the truth in the case. In particular, the procedural procedure for the appointment of a linguistic expertise was clarified, and the judicial practice regarding the consideration of cases in which a linguistic expertise was appointed was analyzed.

References

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (1994), Law of Ukraine "On forensic expertise". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (Accessed 10 April 2023).
2. Sviridova, L. V. (2018). *Sudovo-ekspertna praktyka provedennya linhvistychnoyi ekspertyzy pysemnoho movlennya* [Forensic expert practice of linguistic expertise of written communication]. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyzy i kryminalistyky* [Theory and practice of forensic expertise and criminology], no. 18, pp. 288-294.
3. The Ministry of Justice of Ukraine (1998), Order "On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic expertise and expert research and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic expertise and expert research". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#top> (Accessed 15 April 2023)
4. Savelieva, I. V. (2020). *Problemni pytannya doslidzhennya usnoho movlennya osoby pry provedenni linhvistychnoyi ekspertyzy ta ekspertyzy videozvukozapysiv* [Problematic issues of the study of a person's oral speech during linguistic expertise and expertise of audio and video recordings]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal* [Legal scientific electronic journal], Zaporizhzhia, no. 5, pp. 217-219.
5. Budko, T.V. (2016). *Problemni pytannya sudovo-linhvistychnoyi semantyko-tekstual'noyi ekspertyzy movlennya ta rekomendatsiyi shchodo yikh vyrishennya (na materialakh kryminal'nykh provadzen')*: monohrafiya [Problematic questions of the forensic-linguistic semantic-textual expertise

of speech and recommendations for their solution (based on the materials of criminal proceedings): monograph]. Kyiv, NA SB of Ukraine, 91 p.

6. Unified state register of court decisions (2023). The decision of the Frunzensky District Court of Kharkiv of January 13, 2022 in case No. 645/5567/21. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102716702> (Accessed 05 April 2023).

7. Unified state register of court decisions (2023), The decision of Decision of the Malinovsky District Court of Odesa of July 11, 2022 in case No. 521/7849/21. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105319515> (Accessed 05 April 2023).

Одержано 17.04.2023.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 338

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-8

А.Б. ТОЛСТИХ,

*аспірант кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки
Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кропивницький)
ORCID ID: 0000-0001-6550-4152*

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО БАНКРУТСТВО

Стаття присвячена дослідженню особливостей судового захисту прав суб'єктів господарювання при розгляді справ про банкрутство. Вибір теми обумовлений актуальністю проблеми неплатоспроможності боржників в світлі сучасних поглядів на економічний розвиток країни в умовах світової та внутрішньодержавної економічної кризи. Крім того, не так давно було запроваджено новий нормативно-правовий акт, - Кодекс України з процедур банкрутства, основною метою прийняття якого було анонсовано прискорення судових проваджень в справах про банкрутство, підвищення їх ефективності, імплементація нових захисних механізмів для бізнесу, тож видається доцільним проаналізувати відповідний правовий інститут в умовах модернізації законодавства. В статті досліджується визначення та сутність поняття «банкрутство», його економічна та юридична природа. Вивчається актуальна на сьогоднішній день процедура розгляду справ про неплатоспроможність боржників з урахуванням її специфіки та відмінностей від загального позовного провадження в господарському процесі. Приділено увагу принципу «концентрації» всіх спорів у межах справи про банкрутство. Проведено аналіз національного законодавства про банкрутство з урахуванням прийняття Кодексу України з процедур банкрутства. Розкрито окремі елементи такої процедури: порядок відкриття, розгляду та закриття справ про неплатоспроможність, визначення кола основних учасників таких справ. Проаналізовано способи захисту прав боржників та кредиторів, які можуть застосовуватися судом в процесі розгляду справ про банкрутство, наприклад, досліджено можливість введення судом мораторію на задоволення вимог кредиторів, а також запропоновано розглядати в якості одного із способів захисту прав суб'єктів господарювання безпосередньо звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Ключові слова: неплатоспроможність, банкрутство, боржник, кредитор, судовий захист.

Постановка проблеми. Тема, яка стосується функціонування підприємництва, завжди є актуальною з тієї причини, що вона безпосередньо пов'язана з розвитком економіки країни. Одним з показників стану економіки є кількість проваджень про банкрутство. На сьогоднішній день, після пандемії та під час військового вторгнення в Україну кредитори все частіше вимушені стикатися з неплатоспроможністю боржників, і, як наслідок, - необхідністю ініціювати процедуру банкрутства, тож наразі питання ефективного функціонування системи відновлення платоспроможності є принципіально важливим в ракурсі захисту економіки країни.

Хоча банкрутство і є правовим інститутом, який асоціюється з проблемами в господарській діяльності, конфліктом, рейдерським захопленням або іншими протизаконними посяганнями на бізнес, є й інша сторона банкрутства, не менш цікава в якості предмета наукового дослідження – забезпечення належного функціонування механізмів відновлення платоспроможності, судовий захист прав та інтересів суб'єктів господарювання, які опинились на межі припинення, та їх кредиторів.

Стан дослідження. Оцінюючи сучасний стан наукової розробки та нормативного регулювання проблеми функціонування інституту банкрутства можна звернутись до таких джерел, як Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Господарсько-процесуальний кодекс України, Кодекс України з процедур банкрутства, Закони України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», ряд постанов Пленуму Верховного Суду України, а також робіт таких науковців, як: О. А. Беянович, І. А. Бутирська, А. А. Бутирський, Ю. В. Кабенюк, О. П. Подцерковний, Б. М. Поляков, та інші. Тим не менш, враховуючи істотні зміни, яких зазнало законодавство, що регламентує процедуру банкрутства, а також умови, в яких наразі реалізується дана процедура, залишається та виникає ряд нерозв'язаних задач і питань, які потребують дослідження, в тому числі – вивчення банкрутства як складової частини інституту захисту прав суб'єктів господарювання.

Метою статті є дослідження основних теоретичних питань інституту банкрутства в розрізі захисту прав суб'єктів господарювання господарським судом, вивчення провадження у справах про банкрутство: порядку розгляду справ даної категорії, учасників справи, аналіз нововведень в процедурах банкрутства.

Виклад основного матеріалу. 21.04.2019 р. вступив в дію Кодекс України з процедур банкрутства, який майже всі спеціалісти галузі вважають «прокредиторським». Даний кодекс передбачає цілий ряд змін, спрямованих на захист прав кредиторів, вдосконалення процедур банкрутства, зменшення строків провадження у справах про банкрутство, забезпечення покращення умов ведення бізнесу в Україні. За чотири роки застосування Кодексу на практиці можна зробити висновок, що законодавцями було враховано минулий досвід та істотно поліпшено механізм державного регулювання відновлення платоспроможності суб'єктів господарювання, однак процес подальшого вдосконалення триває, оскільки з моменту набрання Кодексом чинності в нього вже налічується двадцять редакцій.

Відповідно до статті 209 Господарського кодексу України нездатність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів інакше як через застосування визначеної судом ліквідаційної процедури вважається банкрутством [1].

Кодекс України з процедур банкрутства визначає банкрутство як визнану господарським судом нездатність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника [2].

По суті, банкрутство поєднує економічну та юридичну складові. З економічної точки зору банкрутство є неспроможністю продовження суб'єктом своєї підприємницької діяльності внаслідок її економічної нерентабельності, безприбутковості. Суб'єкт підприємства має стільки боргів перед кредиторами і зобов'язань перед бюджетом, що коли їх вимоги будуть пред'явлені у визначені для цього строки, то майна суб'єкта — активів у ліквідній формі — не вистачить для їх задоволення. Юридичний аспект банкрутства полягає насамперед у тому, що в суб'єкта є кредитори, тобто особи, що мають документовані майнові вимоги до нього як до

боржника. Це майнові правовідносини банкрутства, здійснення яких у встановленому законом порядку може призвести до ліквідації суб'єкта підприємництва. Таким чином, інститут банкрутства вступає в дію, якщо інші інститути цивільного права припиняють свою дію стосовно боржника [3].

Так, у випадку невиконання грошового зобов'язання боржником кредитор реалізує право на судовий захист власних майнових прав шляхом звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство. Таким чином, таке звернення може розглядатись в якості одного із способів захисту прав суб'єктів господарювання.

Функцію реалізації даного способу захисту наразі в повній мірі покладено на господарський суд, оскільки Кодекс України з процедур банкрутства було впроваджено так званий принцип «концентрації» всіх спорів у межах справи про банкрутство. Даний принцип полягає в тому, що після відкриття провадження у справі про банкрутство, подальший розгляд усіх майнових спорів з вимогами щодо відповідного боржника здійснюється в межах справи про банкрутство. Таким чином забезпечується судовий контроль за діяльністю боржника та вживаються всі заходи, необхідні для максимального задоволення вимог кредиторів та дотримання при цьому прав усіх сторін, що стали учасниками справи.

Ефективність та доцільність застосування такого принципу знаходить відображення в судовій практиці, наприклад, Велика Палата Верховного Суду в постанові від 21.09.2021 р. у справі № 905/2030/19 зазначила, що з прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства законодавець змінив правила визначення юрисдикції таких спорів, сконцентрувавши розгляд усіх майнових та низки немайнових вимог у межах однієї судової процедури банкрутства в судах господарської юрисдикції. Це зроблено задля повного та комплексного вирішення усіх правових проблем неплатоспроможної особи (як фізичної, так і юридичної), яка може бути визнана банкрутом (ліквідована) унаслідок такої процедури, що в підсумку призведе до закриття (припинення) провадження з розгляду спорів у всіх інших юрисдикційних органах з вимогами до неї [4]. Також Велика Палата Верховного Суду у постанові від 15.01.2020 р. у справі № 607/6254/15-ц зробила висновок, що розгляд усіх майнових спорів, стороною в яких є боржник у справі про банкрутство, повинен відбуватися саме і виключно господарським судом, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, в межах цієї справи [5].

На думку Верховного Суду, процедура банкрутства щодо боржника переслідує публічний та приватний інтерес. Захист публічного інтересу, зокрема, знаходить свій вияв у недопущенні фіктивного банкрутства, а також недопущення доведення боржника до банкрутства. Захист приватного інтересу, в свою чергу, полягає в максимальному задоволенні вимог кредиторів, відновленні платоспроможності боржника або його ліквідації та продажу його майна у ліквідаційній процедурі з метою погашення вимог кредиторів. Отже, однією з основних функцій господарського суду під час провадження у справі про банкрутство є дотримання балансу захисту публічного та приватного інтересів [5].

Аналізуючи провадження у справах про банкрутство, стає очевидним, що воно відрізняється від звичайного позовного провадження особливим процесуальним порядком розгляду справ, цілями і завданнями, суб'єктним складом, тривалістю судового провадження. Крім процедурних відмінностей, є й більш масштабні – розглядаючи справи в позовному провадженні суд керується принципами диспозитивності та змагальності сторін, а у справах про банкрутство на перший план виходить судовий контроль, тож можна вважати його більш жорстким та рамковим.

Так, процесуальний порядок розгляду справ про банкрутство визначений нормами спеціального кодексу. Згідно з частиною 2 статті 8 Кодексу України з процедур банкрутства право на звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство мають боржник, кредитор [2].

Боржник визначається Кодексом України з процедур банкрутства як юридична особа або фізична особа, у тому числі фізична особа - підприємець, неспроможна виконати свої грошові зобов'язання, строк виконання яких настав; кредитор – як юридична або фізична особа, а також контролюючий орган, уповноважений відповідно до Податкового кодексу України здійснювати

заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу та недоїмки зі сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у межах своїх повноважень, та інші державні органи, які мають вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, які мають підтверджені у встановленому порядку документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника; забезпечені кредитори - кредитори, вимоги яких до боржника або іншої особи забезпечені заставою майна боржника; конкурсні кредитори - кредитори за вимогами до боржника, що виникли до відкриття провадження у справі про банкрутство і виконання яких не забезпечено заставою майна боржника; поточні кредитори - кредитори за вимогами до боржника, що виникли після відкриття провадження у справі про банкрутств [2].

Від самого початку провадження судом здійснюється ряд заходів, який дозволяє гарантувати дотримання прав учасників справи. Так, під час надходження заяви ініціюючого кредитора господарський суд зобов'язаний перевірити обґрунтованість його вимог та з'ясувати наявність підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство і відсутність спору про право, який підлягає вирішенню у порядку позовного провадження, а також обставин задоволення таких вимог до проведення підготовчого засідання у справі.

Однією зі специфічних можливостей процедури розгляду справи про банкрутство є те, що окрім вжиття заходів до забезпечення вимог кредиторів, суд має право введення мораторію на задоволення вимог кредиторів, про яке суд повинен відповідно до частини 8 статті 39 Кодексу України з процедур банкрутства зазначити в ухвалі про відкриття провадження у справі про банкрутство. Згідно з частиною 3 статті 41 Кодексу України з процедур банкрутства мораторій на задоволення вимог кредиторів - це зупинення виконання боржником грошових зобов'язань і зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), строк виконання яких настав до дня введення мораторію, і припинення заходів, спрямованих на забезпечення виконання цих зобов'язань та зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), застосованих до дня введення мораторію. Протягом дії мораторію на задоволення вимог кредиторів: забороняється стягнення на підставі виконавчих та інших документів, що містять майнові вимоги, у тому числі на предмет застави, за якими стягнення здійснюється в судовому або в позасудовому порядку відповідно до законодавства, крім випадків перебування виконавчого провадження на стадії розподілу стягнутих з боржника грошових сум (у тому числі одержаних від продажу майна боржника), перебування майна на стадії продажу з моменту оприлюднення інформації про продаж, а також у разі виконання рішень у немайнових спорах; забороняється виконання вимог, на які поширюється мораторій; не нараховується неустойка (штраф, пеня), не застосовуються інші фінансові санкції за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань із задоволення всіх вимог, на які поширюється мораторій; зупиняється перебіг позовної давності на період дії мораторію; не застосовується індекс інфляції за весь час прострочення виконання грошового зобов'язання, три проценти річних від простроченої суми тощо [2].

Отже, на стадії відкриття провадження у справі про банкрутство вживаються не лише заходи процесуального характеру, а й майнового. При цьому, внаслідок введення мораторію на задоволення вимог кредиторів, ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство поширюється на майнові відносини між боржником та невизначеним на момент винесення ухвали підготовчого засідання колом осіб - конкурсних кредиторів. З моменту відкриття провадження у справі банкрутство боржник перебуває в особливому правовому режимі, який змінює весь комплекс юридичних правовідносин боржника [6].

При розгляді справи про банкрутство суд вводить процедуру розпорядження майном боржника, застосовуючи систему заходів щодо нагляду та контролю за управлінням і розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження, ефективного використання майнових активів боржника, здійснення аналізу його фінансового стану, а також визначення наступної процедури (санації чи ліквідації).

У зв'язку з цим Кодекс України з процедур банкрутства виділяє такого учасника справи про поновлення платоспроможності боржника, як розпорядник майна – це арбітражний керуючий,

призначений господарським судом для здійснення процедури розпорядження майном [2].

Наступною стадією провадження у справах про банкрутство є попереднє засідання, коли господарський суд розглядає всі вимоги кредиторів та постановляє ухвали про їх визнання чи відхилення. В ухвалі за результатами попереднього засідання суд визначає розмір та перелік усіх визнаних судом вимог кредиторів, що вносяться розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів, розмір та перелік не визнаних судом вимог кредиторів, дату проведення зборів кредиторів та комітету кредиторів, дату підсумкового засідання суду, на якому буде постановлено ухвалу про санацію боржника чи постанову про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури, чи ухвалу про закриття провадження у справі про банкрутство, чи ухвалу про продовження строку процедури розпорядження майном та відкладення підсумкового засідання суду.

Цікавою особливістю судового розгляду таких справ є те, що провадження у справі про банкрутство юридичної особи, на відміну від усіх інших господарських справ, не підлягає зупиненню.

Крім того, в рамках розгляду справи про банкрутство суд може застосувати певні способи захисту прав суб'єктів господарювання, наприклад - визнати недійсними правочини або спростувати майнові дії, вчинені боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредиторів. Підстави та порядок визнання недійсними правочинів, укладених боржником, також встановлені нормами статті 42 Кодексу України з процедур банкрутства [2].

Нерідко боржники вчиняють правочини, які зменшують їх активи з метою приховати певне майно, та в подальшому позбавляють кредиторів можливості задовольнити вимоги за рахунок коштів боржників, тож можливість застосування вказаних заходів спрямована на захист прав та інтересів кредиторів. Визначений законом трирічний строк, що передував відкриттю провадження у справі про банкрутство, складає період, впродовж якого боржник міг цілеспрямовано вчинити зазначені правочини, припускаючи або прорахувавши, що в майбутньому виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стане неможливим.

Провадження у справах про банкрутство також вирізняється тим, що Господарський суд, який розглядає таку справу, має процесуальні повноваження скасовувати арешт або інші обмеження щодо розпорядження майном боржника, накладені судами інших юрисдикцій, у випадку, коли такі арешти чи обмеження перешкоджають господарській діяльності боржника та відновленню його платоспроможності а також для забезпечення приватноправових інтересів третіх осіб.

У підсумковому засіданні суду у процесі розпорядження майном боржника здійснюється перехід до наступної судової процедури (процедури санації, ліквідації) або закривається провадження у справі.

Функція господарського суду в процедурі банкрутства далі проявляється здебільшого коли суд виносить постанову про визнання боржника банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру. В даній постанові суд призначає ліквідатора банкрута (ліквідатор - арбітражний керуючий, призначений господарським судом для здійснення ліквідаційної процедури). В ході ліквідаційної процедури суд розглядає скарги на дії ліквідатора, заяви з вимогами кредиторів, визнає їх чи відхиляє.

Завершальною стадією судового розгляду є закриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність). Так, Кодекс України з процедур банкрутства спрямований на спрощення відкриття провадження у справі про банкрутство, але регулювання стадії закриття провадження, яке з багатьох підстав допускається здійснити на будь-якому етапі розгляду справи про банкрутство, є досить обмеженим, лише одна стаття Кодексу присвячена підставам такого закриття. Тим не менш, законодавець передбачив, що у випадку закриття провадження у справі про банкрутство за рядом підстав вимоги конкурсних кредиторів, які не були заявлені в установленний строк або були відхилені господарським судом, вважаються погашеними, а

виконавчі документи за відповідними вимогами визнаються такими, що не підлягають виконанню, встановивши таким чином чергову гарантію захисту прав боржника.

Також необхідно зазначити, що з впровадженням Кодексу України з процедур банкрутства було зменшено строки підготовки та обмежено строки процедури ліквідації боржника, яка тепер не може перевищувати один рік. В свою чергу, процедура санації наразі взагалі не обмежена будь-якими строками.

В цілому, як теоретичні положення Кодексу України з процедур банкрутства, так і аналіз його практичного застосування вказує на істотне збільшення повноважень суду в процедурі банкрутства та обмеження прав та можливостей керівництва боржника, більше того, було впроваджено солідарну відповідальність керівництва боржника за незадоволення вимог кредиторів, яка ініціюється в разі невчасно поданої заяви про відкриття провадження в справі про банкрутство з моменту виникнення загрози неплатоспроможності. З метою прискорення судового розгляду справ про банкрутство звужений перелік судових рішень, які підлягають касаційному оскарженню.

Висновки. В рамках даної статті було досліджено основні теоретичні питання інституту банкрутства, вивчено провадження у справах про банкрутство: порядок розгляду справ даної категорії, учасників справи, аналіз нововведень в процедурах банкрутства, виділено ряд особливостей, які характеризують провадження у справах про банкрутство та відрізняють його від звичайного позовного провадження, а також приділено увагу певним засобам, які може застосовувати господарський суд з метою захисту прав суб'єктів господарювання. Наразі в науковій літературі відсутні інші дослідження, які б комплексно охоплювали розгляд вказаних проблем в розрізі захисту прав суб'єктів господарювання господарським судом, що вказує на наукову новизну роботи.

Аналізуючи інститут банкрутства, можна прийти до висновку, що в теперішніх реаліях банкрутство часто використовується недобросовісно, для незаконного збагачення, рейдерського захоплення, ухилення від повернення боргів кредиторам, приховування розкрадань, шахрайства, тощо. Однак за умови якісного правового регулювання, ефективної роботи суду, а також добросовісності учасників провадження, банкрутство може бути дієвим механізмом, який дозволить забезпечити захист прав як кредиторів, так і боржників: боржникам він надає можливість зберегти та акумулювати активи для відновлення платоспроможності, а кредиторам гарантує повернення заборгованості. Кодекс України з процедур банкрутства, хоча і має ряд спірних дискусійних положень, все ж наділяє господарський суд певним обсягом додаткових функцій та повноважень, які сприяють якісній реалізації такого механізму.

Список використаних джерел

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 03.05.2023).
2. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 19.10.2018 № 2597-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 03.05.2023).
3. Телін С.В. Банкрутство як радикальний засіб оздоровлення економіки. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. № 1. С. 111–113.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 вересня 2021 р. у справі № 905/2030/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100359355> (дата звернення 03.05.2023).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 січня 2020 р. у справі № 607/6254/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87115553> (дата звернення 03.05.2023).
6. Постанова Верховного Суду від 22 вересня 2021 р. у справі № 911/2043/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456027#> (дата звернення 03.05.2023).

FEATURES OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF BUSINESS ENTITIES DURING THE CONSIDERATION OF BANKRUPTCY CASES

Anna B. Tolstykh, Postgraduate Student of the Department of Economic and Legal Disciplines and Economic Security of the Donetsk State University of Internal Affairs, (Ukraine).

E-mail: lawyertolstykh@gmail.com

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-8

Key words: *insolvency, bankruptcy, debtor, creditor, legal protection.*

The article is devoted to the study of the peculiarities of judicial protection of the rights of economic entities during the consideration of bankruptcy cases. The choice of the topic is due to the relevance of the problem of insolvency of debtors in the light of modern views on the economic development of the country in the conditions of the global and national economic crisis. In addition, not so long ago a new legal act was introduced - the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, the main purpose of which was announced to speed up court proceedings in bankruptcy cases, increase their efficiency, implement new protective mechanisms for business, so it seems appropriate to analyze the relevant legal institution in the conditions of modernization of the legislation. The article examines the definition and essence of the concept of "bankruptcy", its economic and legal nature. The currently relevant procedure for consideration of debtors' insolvency cases is studied, taking into its specifics and differences from general legal proceedings in the economic process. Attention is paid to the principle of "concentration" of all disputes within the bankruptcy case. An analysis of the national legislation on bankruptcy was carried out, taking into the adoption of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures. Separate elements of such a procedure are revealed: the procedure for opening, considering and closing insolvency cases, determining the circle of main participants in such cases. The methods of protecting the rights of debtors and creditors, which can be applied by the court in the process of considering bankruptcy cases, are analyzed, for example, the possibility of introducing a moratorium by the court on the satisfaction of creditors' demands, and appeal to the court with a statement on the opening of bankruptcy proceedings was considered as one of the ways of protecting the rights of business entities.

References

1. The Decision of the Great Chamber of the Supreme Court, no 607/6254/15-c (2020), available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87115553> [in Ukrainian]. (Accessed 03 May 2023).
2. The Decision of the Great Chamber of the Supreme Court, no 905/2030/19. (2021), available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100359355> [in Ukrainian]. (Accessed 03 May 2023).
3. The Decision of the Supreme Court. No 911/2043/20 (2021), available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456027#> [in Ukrainian]. (Accessed 03 May 2023).
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003), The Economic Code of Ukraine, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (Accessed 03 May 2023).
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2018), The Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (Accessed 03 May 2023).
6. Telin, S.V. (2013). *Bankrutstvo yak radykalnyi zasib ozdorovlennia ekonomiky* [Bankruptcy as a radical means of improving the economy]. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti* [Theoretical and practical aspects of economics and intellectual property], no 1, pp. 111-113.

Одержано 11.05.2023.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-9

О.С. ЛУНІНА,

кандидат юридичних наук, суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду, доцент кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0002-1739-6748

В.М. ШКАБАРО,

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0002-7105-6170

ЕКСПЕРТИЗА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей та підстав призначення і проведення експертизи в адміністративному судочинстві під час розгляду публічно-правових спорів. Визначено значення судової експертизи в адміністративному процесі як засобу доказування. Проаналізовано правові норми чинного законодавства України, якими висновок експерта віднесено до засобів, які є доказами в адміністративному судочинстві, тобто такими засобами, за допомогою яких суд встановлює дані про наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Досліджено поняття «експертиза» та «судова експертиза» в судовому процесі, проведено їх розмежування. Авторами наголошено, що можливість використання висновку експертизи як доказу забезпечує виконання завдань адміністративного судочинства. Проведено аналіз процесуального значення та особливостей порядку призначення та проведення таких видів судових експертиз, які передбачені Кодексом адміністративного судочинства України: комісійна експертиза, комплексна експертиза, додаткова експертиза і повторна експертиза (процесуальний критерій поділу). Вивчено існуючі види судових експертиз, які передбачені чинним законодавством України, та проаналізовано судову практику щодо підстав їх призначення (галузевий критерій поділу). Наголошено на важливості оцінки судом експертного висновку на предмет його належності, допустимості, достовірності та достатності. Зроблено висновок, що в Україні спостерігається збільшення ролі судових експертів та значення висновків експертів під час розгляду адміністративних справ. В системі доказів висновки експертів виправдано займають важливе та особливе місце. Зазначено, що залучення експертів дає можливість всебічно і повно з'ясувати обставини справи та вирішити питання по суті, а широке використання спеціальних знань із різних галузей є однією з умов всебічного та справедливого розгляду адміністративних справ під час збирання та аналізу доказів.

Ключові слова: експертиза, судова експертиза, публічно-правовий спір, судовий процес, докази, доказування, адміністративне судочинство.

Постановка проблеми. Останнім часом у судовому процесі широкого застосування набуває судова експертиза, яка має важливе значення та відіграє значну роль під час розгляду справи в суді. Висновок експерта є засобом доказування у судовому процесі та сприяє захисту прав і законних інтересів сторін у справі.

В адміністративному процесі судова експертиза застосовується під час розгляду публічно-правових спорів. Висновки експертів Кодексом адміністративного судочинства України віднесено до засобів, за допомогою яких встановлюються дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, тобто є доказами в адміністративному судочинстві. Тому з метою повного, об'єктивного, всебічного дослідження обставин справи та винесення судом законного і обґрунтованого рішення під час розгляду та вирішення публічно-правового спору може поставати питання про необхідність залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями.

Можливість використання висновку експертизи як доказу в адміністративному судочинстві забезпечує виконання завдань адміністративного судочинства щодо справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Стан дослідження. Проблематика правозастосування під час призначення та проведення експертизи в адміністративному судочинстві не є достатньо дослідженою та не знайшла належного висвітлення у науковій юридичній літературі незважаючи на досить значну увагу правознавців до експертизи у судовому процесі як такої. Деякі питання правової природи судової експертизи в адміністративному судочинстві були предметом наукових досліджень таких науковців, як Джафарова М.В., Ключев О.М., Комзюк А.Т., Пчелін В.Б., Угровецький О.П. та інших.

Метою статті є дослідження особливостей та підстав призначення і проведення експертизи в адміністративному судочинстві та визначення її значення як засобу доказування.

Виклад основного матеріалу. Важливим засобом доказування та ефективним способом з'ясування усіх обставин, що мають значення для вирішення справи у адміністративному процесі, є експертиза. Залучення фахівців у певній галузі спеціальних знань істотно розширює можливості судового розгляду, дозволяючи застосувати весь набір засобів у встановленні обставин, що мають значення для вирішення справи судом.

За аналізом чинного процесуального законодавства України можна зазначити, що відсутнє чітке нормативно-правове розмежування понять «експертиза» та «судова експертиза» в судовому процесі.

Звертаючись до енциклопедичних джерел, під поняттям «експертиза» розуміється вивчення, перевірка, аналітичне дослідження, кількісна чи якісна оцінка висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності. Результати експертизи оформляються у вигляді експертного висновку. До основних різновидів експертизи належать: судова (криміналістична, бухгалтерська, товарознавча, психологічна, інженерно-технічна, медична, психіатрична та ін.), екологічна, наукова і науково-технічна, будівельна, з питань енергозбереження, патентна, мистецтвознавча, архітектурна та інші [1, с. 333].

Поняття «експертиза судова» у правовій доктрині визначається як дослідження спеціалістом-експертом матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що знаходяться у провадженні органів дізнання, попереднього слідства або суду. Основна відмінність експертизи судової від експертиз, проведення яких практикується за межами судочинства, полягає у тому, що факти, існування яких стверджується або заперечується судовим експертом, є засобом доказування. Підставою для призначення експертизи судової є

потреба у застосуванні спеціальних знань для дослідження питань, що виникають під час провадження у справах. Експертизи судові класифікуються за різними підставами. Залежно від галузі знань, що використовується при проведенні досліджень, експертизи бувають: судово-медичним, криміналістичними, судово-бухгалтерськими тощо. Експертизи поділяються також на: первинні, додаткові і повторні; одноособові і комісійні; однопрофільні (провадять експерти однієї спеціальності) і комплексні (провадять експерти різних спеціальностей) [1, с. 338].

За наведеним можна дійти висновку, що судові експертизи призначаються у процесі розгляду справ судом, а експертизи поза меж судочинства підлягають призначенню органом або посадовою особою.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [2].

Як вже зазначалося вище, Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України) висновки експертів, поряд з письмовими, речовими і електронними доказами, показаннями свідків, визначено засобами, які встановлюють будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (стаття 72). Статтями 101-111 КАС України визначено вимоги до висновку експерта, порядок призначення експертизи судом, проведення експертизи, наслідки ухилення учасника справи від участі в експертизі, а також оцінка висновку експерта, види експертиз та інше [3].

Незважаючи на те, що в КАС України законодавець не надав визначення терміну «судова експертиза», на думку Джафарової М.В., під судовою експертизою в адміністративному процесі варто розуміти спеціальне дослідження певних фактичних обставин адміністративної справи, яке проводиться на підставі ухвали адміністративного суду спеціальним суб'єктом (особою), що володіє спеціальними знаннями в галузі науки, техніки, ремесла тощо, у результаті чого утворюється новий засіб доказування – висновок експерта [4, с. 58].

Нормативно-правова основа призначення та проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві передбачає свої особливості та потребує, на нашу думку, особливого наукового дослідження.

На думку Ключева О.М., регламентація самого порядку проведення судової експертизи в КАС України прописана доволі лаконічно, оскільки методика проведення експертного дослідження не є предметом правового регулювання. Зокрема, процедура та послідовність здійснення операцій, відносно дослідження об'єктів судової експертизи, визначаються специфікою предмета експертизи та методами, які застосовуються судовим експертом. Особливості виконання окремих процедур містять методичні та інструктивні матеріали інформативного характеру, а природа таких процедур залишається специфічною та належить до сфери професійних знань та досвіду судового експерта [5, с. 109].

За процесуальним критерієм КАС України виділяє чотири види судових експертиз – комісійну, комплексну, додаткову і повторну (статті 109-111) [3]. Ці види експертиз мають своє процесуальне значення та особливості щодо їх порядку призначення та проведення.

Відповідно до ст. 109 КАС України комісійна експертиза проводиться не менш як двома експертами одного напрямку знань. Якщо за результатами проведених досліджень думки експертів збігаються, вони підписують єдиний висновок. Експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності.

Потреба в призначенні такої експертизи може бути викликана, зокрема особливою складністю досліджень або неповнотою, неясністю необґрунтованістю, сумнівністю або суперечністю іншим матеріалам справи, попереднього висновку експерта з даних питань. Особливість комісійної експертизи також обумовлена участю в дослідженні одного об'єкта (однієї групи об'єктів) кількома експертами одного профілю [6].

За приписом ст. 110 КАС України комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. У висновку

експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність.

Комплексна експертиза, як правило, застосовується тоді, коли у висновках потрібні результати дослідження з різних спеціальностей. При проведенні комплексної експертизи кожний експерт самостійно досліджує тільки ті об'єкти, які входять до його компетенції, і застосовує ті методи, якими володіє. Під час проведення комплексних експертиз ставляться загальні питання, що робить їх тривалими та складними. Нерідко дослідження одного експерта залежить від результатів дослідження іншого. Тому покладаючись на досвід у сферах знань інших експертів їм потрібно взаємодіяти для прийняття правильного рішення [6].

Підстави для призначення додаткової та повторної експертизи визначені статтею 111 КАС України. Якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним, за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити додаткову експертизу, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам). Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити повторну експертизу, яка доручається іншому експерту (експертам).

Повторною є експертиза, під час проведення якої досліджуються ті самі об'єкти, що й при проведенні попередньої експертизи. Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам), та поставлені ті ж питання, які були в первинній експертизі. Повторна експертиза може проводитись комісією експертів, коли кожен окремо проводить дослідження, після чого формуються загальні висновки. Якщо за результатом повторного дослідження виявляється, що висновки первинної експертизи є некоректними, то первинна експертиза не приймається судом до уваги при винесенні рішення. Коли повторне дослідження підтверджує висновки первинного, то воно вважається об'єктивним. У випадку, якщо висновки обох досліджень суперечать одне одному, можуть бути відібрані додаткові пояснення від експертів, які проводили первинну та повторну експертизу.

Додаткова експертиза має доповнювати первинну експертизу та може бути призначена, якщо суд визнав висновок експерта неясним або неповним, у зв'язку з чим суд повинен винести ухвалу про призначення додаткової експертизи для роз'яснення додаткових питань, пов'язаних з попереднім експертним дослідженням. Здебільшого роботу здійснює той експерт, який проводив первинне дослідження. Однак законодавство не забороняє призначити додаткову експертизу іншому експерту, чи іншій експертній установі. Додаткова експертиза може також призначатись при неповних висновках первинної експертизи. При призначенні судової експертизи суд може поставити не всі хвилюючі питання, або ж на момент проведення первинного дослідження можуть бути відомі не всі обставини справи, що унеможлиблює надання відповіді на усі поставлені судом питання [6].

Нормативно-правовими актами передбачено доволі широкий перелік видів судових експертиз та експертних досліджень за галуззю знань (почеркознавча, лінгвістична, товарознавча, психологічна, біологічна, економічна, пожежно-технічна, оціночно-будівельна, інженерно-транспортна, земельно-технічна, оціночно-земельна, технічна експертиза документів, експертиза зброї, експертиза у сфері інтелектуальної власності тощо) [7-8]. Вони можуть призначатись адміністративними судами в справах.

За проведенням нами аналізом судової практики в адміністративних справах можна зазначити, що підставою для призначення судової експертизи за галузевим критерієм слугує необхідність з'ясування обставин, які потребують спеціальних знань, тобто тих, що виходять за межі знань осіб, які беруть участь у справі, та судді, котрий розглядає справу. Поширеними видами судових експертиз в адміністративному процесі є будівельно-технічні експертизи, експертизи з питань землеустрою, судово-економічні (бухгалтерські) експертизи, почеркознавчі експертизи та інші [9-14].

Важливість та значення певного доказу в адміністративному процесі обумовлене специфікою справи та предметом спору. У разі наявності у справі суперечливих доказів, їх оцінку в разі необхідності може бути здійснено судом з призначенням відповідної судової експертизи. Суд оцінює кожен експертний висновок на предмет його належності, допустимості, достовірності, достатності.

Висновки. Визначення поняття судової експертизи, її сутності, мети і завдань, особливостей порядку призначення та проведення в адміністративному судочинстві має теоретичне і практичне значення. Необхідність призначення судової експертизи обумовлена дійсною потребою у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, що входять до предмета доказування. В Україні спостерігається збільшення ролі судових експертів та значення висновків експертів під час розгляду адміністративних справ. В системі доказів висновки експертів виправдано займають важливе та особливе місце. Залучення експертів дає можливість всебічно і повно з'ясувати обставини справи та вирішити питання по суті, а широке використання спеціальних знань із різних галузей є однією з умов всебічного та справедливого розгляду адміністративних справ під час збирання та аналізу доказів.

Список використаних джерел

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. Енцикл. Т. 2: Д – Й. 1999. 744 с.
2. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (Дата звернення 10.05.2023).
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (Дата звернення 10.05.2023).
4. Джафарова М.В. Окремі види експертиз в адміністративному судочинстві України. *Право і безпека*. 2013. № 1 (48). С. 57-61.
5. Ключев О.М. Процесуальні питання судової експертизи в адміністративного судочинстві. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України*. 2018. № 3. С. 109-113.
6. Види експертиз у адміністративному судочинстві України. Хмельницький окружний адміністративний суд: веб-сайт. URL: <https://adm.km.court.gov.ua/sud2270/pres-centr/nov/871617/> (Дата звернення 10.05.2023).
7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України; Інструкція, Форма типового документа, Картка, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#top> (Дата звернення 10.05.2023).
8. Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України: Додаток 5 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2015р. № 301/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 04.03.2015р. за № 249/26694. Дата оновлення 18.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (Дата звернення 10.05.2023).
9. Ухвала Першого апеляційного адміністративного суду у справі № 200/3904/21 від 16 лютого 2022 року. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103357661> (Дата звернення 10.05.2023).
10. Ухвала Третього апеляційного адміністративного суду у справі № 160/12705/19 від 07 жовтня 2021 року. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100248020> (Дата звернення 10.05.2023).
11. Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду у справі № 160/12225/19 від 03 липня 2020 року. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90206173> (Дата звернення 10.05.2023).

12. Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду у справі № 160/7816/21 від 10 лютого 2022 року. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103380290> (Дата звернення 10.05.2023).

13. Ухвала Полтавського окружного адміністративного суду у справі № 440/10433/21 від 08 лютого 2022 року. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103172004> (Дата звернення 10.05.2023).

14. Ухвала П'ятого апеляційного адміністративного суду у справі № 420/5416/19 від 16 лютого 2022 року. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103399048> (Дата звернення 10.05.2023).

EXPERTISE IN THE ADMINISTRATIVE JUDICIARY OF UKRAINE

Olena S. Lunina, PhD in Legal Sciences, Judge of the Dnipropetrovsk District Administrative Court, Associate Professor of the Department of Law, Alfred Nobel University (Dnipro).

E-mail: lunina.olenaolena@gmail.com

Veronika N. Shkabarova, PhD in Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law, Alfred Nobel University (Ukraine).

E-mail: vshkabarova@duan.edu.ua

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-9

Key words: *expertise, court expertise, public legal dispute, court process, evidence, proving, administrative judiciary.*

The article is devoted to the study of features and grounds of appointment and conduct of expertise in administrative proceedings when considering public-legal disputes. The significance of forensic expertise in the administrative process as a means of proof has been determined. The legal norms of the current legislation of Ukraine have been analyzed, and the expert's opinion has been assigned to means that are evidence in administrative court proceedings, that is, such means, by means of which the court establishes whether or not there are circumstances (facts) justifying the claims and objections of the parties to the case and other circumstances relevant to the correct resolution of the case. The concepts of «expertise» and «forensic expertise» in the judicial process have been studied, their delineation has been conducted. The authors emphasize that the possibility of using the expert opinion as evidence ensures the fulfillment of the tasks of administrative proceedings. The analysis of the procedural significance and peculiarities of the procedure for appointment and conduct of such types of forensic expertise, provided for in the Code of Administrative Procedure of Ukraine: commission expertise, complex expertise, additional expertise and re-expertise (procedural criterion of separation). The existing types of forensic expertise, which are provided for by the current legislation of Ukraine, have been studied, and the court practice on the grounds of their appointment (sectoral division criterion) has been analyzed. It was noted that it was important for the court to assess the expert opinion on its ownership, admissibility, credibility and sufficiency. It has been concluded that in Ukraine there has been an increase in the role of forensic experts and the importance of expert findings in administrative cases. In the system of evidence, the conclusions of experts rightly occupy an important and special place. It was noted that the involvement of experts allows to comprehensively and fully clarify the facts of the case and to resolve the issue on the merits, and wide use of expertise from different sectors is a prerequisite for comprehensive and fair handling of administrative cases in the collection and analysis of evidence.

References

1. Shemshuchenko, Yu.S. (1999). *Yurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia]. Kyiv. Vol. 2, 744 p.
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (1994), Law of Ukraine "On forensic expertise". Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (Accessed 10 May 2023).

3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2005), Administrative Judicial Code of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (Accessed 10 May 2023).

4. Dzhafarova, M.V. (2013). *Okremi vydy ekspertyz v administratyvnomu sudochnystvi Ukrainy* [Certain types of examinations in the administrative court of Ukraine]. *Pravo i bezpeka* [Law and security], no. 1 (48), pp. 57-61.

5. Kliuiev, O.M. (2018). *Protsesualni pytannia sudovoi ekspertyzy v administratyvnoho sudochnystvi* [Procedural issues of forensic examination in administrative proceedings]. *Visnyk Odeskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytysii Ukrainy* [Bulletin of the Odesa Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine], no. 3, pp. 109-113.

6. *Vydy ekspertyz u administratyvnomu sudochnystvi Ukrainy. Khmelnytskyi okruzhnyi administratyvnyi sud* [Types of examinations in the administrative judiciary of Ukraine. Khmelnytskyi District Administrative Court] Available at: <https://adm.km.court.gov.ua/sud2270/pres-centr/nov/871617/> (Accessed 15 May 2023).

7. The Ministry of Justice of Ukraine (1998), Order “On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic expertise and expert research and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic expertise and expert research”. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#top> (Accessed 15 May 2023).

8. The list of types of forensic examinations and expert specialties, according to which the qualification of a forensic expert is assigned to specialists of scientific research institutions of forensic examinations of the Ministry of Justice of Ukraine: Addition 5 to the Regulation on the Central Expert Qualification Commission under the Ministry of Justice of Ukraine and the certification of forensic experts, approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine (2015). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (Accessed 15 May 2023).

9. The Decision of the First Administrative Court of Appeal in case no. 200/3904/21 (2022). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103357661> (Accessed 15 May 2023).

10. The Decision of the Third Administrative Court of Appeal in case no. 160/12705/19 (2021). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100248020> (Accessed 15 May 2023).

11. The Decision of the Dnipropetrovsk District Administrative Court in case no. 160/12225/19 (2020). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90206173> (Accessed 15 May 2023).

12. The Decision of the Dnipropetrovsk District Administrative Court in case no. 160/7816/21 (2022). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103380290> (Accessed 15 May 2023).

13. The Decision of the Poltava District Administrative Court in case no. 440/10433/21 (2022). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103172004> (Accessed 15 May 2023).

14. The Decision of the Fifth Administrative Court of Appeal in case no. 420/5416/19 (2022). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103399048> (Accessed 15 May 2023).

Одержано 20.05.2023.

ОГЛЯД НОВІТНЬОЇ ЮРИДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 342.4

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-10

Н.В. БОЧАРОВА,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри права Університету імені
Альфреда Нобеля (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0002-9256-9493*

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ З КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА У ВИДАВНИЦТВІ ОКСФОРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (Монографічні видання)

Інтеграція України у світовий і європейський дослідницький простір у сфері юриспруденції передбачає ґрунтовне знайомство з новітніми методологічними підходами та теоретико-доктринальними напрацюваннями провідних світових фахівців. Важливу роль в цьому плані грає знайомство з публікаційною активністю зарубіжних вчених-правознавців і роботою академічних видавництв. Представлений аналітичний огляд висвітлює діяльність з публікації конституційно-правових досліджень видавництва Оксфордського університету, яке є найбільшим університетським видавництвом у сучасному світі. Характеристика конституційних публікацій будується за тематичними розділами: джерела конституційного права та довідникові видання, дослідження з конституційного права окремих країн та регіонів, а також проблем і явищ, пов'язаних з конституційним розвитком (свободи, делегативної демократії, прав людини, місцевого самоврядування). Якщо відійти, так би мовити, від територіального принципу, то стосовно проблематики видань Оксфордського університету з конституційного права можна виділити такі тематичні блоки: а) порівняльно-правові конституційні дослідження; б) аналіз конституціоналізму в рамках класичного доктринального дискурсу (складові елементи конституціоналізму, конституціоналізм у філософському вимірі, проблеми соціального контексту сучасного конституціоналізму); в) глобалізація права і явища глобального (транснаціонального, наднаціонального) конституціоналізму. Це розмежування в достатній мірі умовно, бо в конкретному виданні можуть бути висвітлені дві або більше проблем. Видання Оксфордського університету акумулюють основні досягнення світової правничої науки в галузі конституційного права. Багато з охарактеризованих видань доступні на спеціальному он-лайн ресурсі «Oxford Scholarship Online».

Ключові слова: конституційне право, конституціоналізм, порівняльно-правові конституційні дослідження, видавництво Оксфордського університету.

Постановка проблеми. Видавництво Оксфордського університету (Oxford University Press) визнано найбільшим університетським видавництвом у сучасному світі. Воно входить до складу Оксфордського університету Великої Британії, а керівництво здійснює представницький орган (Delegates of the Press) із членів університету.

Заснований у 1117 році, Оксфордський університет належить до найстаріших і найбільш авторитетних вишів світу. Право друкувати книги було визнано за ним у 1586 р. постановою Зоряної палати. В наш час видавництво університету має представництва у 50 країнах, публікує щороку майже 6000 найменувань на більш ніж 40 мовах в різних форматах – друківаних і цифрових. Щорічний продаж складає майже 110 млн. одиниць видань, багато з яких отримують нагороди на національному і міжнародному рівнях. Видавнича програма охоплює надзвичайно широкий академічний і освітянський спектр, а основними критеріями для публікацій є якість, наукова і практична значимість творів. Публікуватися у видавництві Оксфордського університету престижно і є показником високого наукового рівня робіт. Сам факт публікації засвідчує міжнародне визнання наукових здобутків авторів і забезпечує їм широку світову аудиторію розповсюдження.

Важливим напрямком діяльності університетського видавництва є випуск правничої літератури практично з усіх галузей права. Видання з конституційного права входять в окремий тематичний розділ *Constitutional & Administrative Law*, який, своєю чергою, поділяється на декілька серій. Серед них прямо пов'язані з конституційною проблематикою серії «Оксфордська конституційна теорія» (Oxford Constitutional Theory), «Оксфордський компаративний конституціоналізм» (Oxford Comparative Constitutionalism), «Повний американський конституціоналізм» (The Complete American Constitutionalism). Сюжети з конституційною тематикою містяться у виданнях із серій «Оксфордські довідники з права» (Oxford Handbooks in Law), «Оксфордські дослідження з новітньої правової історії» (Oxford Studies in Modern Legal History), «Оксфордський вступ до права США» (Oxford Introductions to US Law), «Філософські основи права» (Philosophical Foundations of Law), «Оксфордська філософія права» (Oxford Legal Philosophy), «Глобальні перспективи» (Global Perspectives), у так званих європейських серіях («Collected Courses of the Academy of European Law», «Oxford European Union Law Library», «Oxford Studies in European Law») та деяких інших.

Виклад основного матеріалу. Досвідчені і кваліфіковані редактори видавництва Оксфордського університету добре розуміють значення джерельної бази для вивчення і дослідження конституційних проблем. Це відобразилося в редакційній політиці видавництва по виданню конституційних текстів та інших джерел конституційного права. В цьому плані привертає увагу перш за все створена унікальна електронна платформа під загальною назвою «Oxford Constitutional Law»¹, яка містить бази даних по трьом напрямкам: 1) Оксфордські конституції світу (Oxford Constitutions of the World – OCW), 2) конституційне законодавство Сполучених Штатів (US Constitutional Law – UCL), 3) Енциклопедія порівняльного конституційного права Макса Планка (Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law). Ця платформа дозволяє користувачам виконувати один пошук з конституційного законодавства країн світу, забезпечуючи швидкі, інклюзивні результати.

База даних «Оксфордські конституції світу» (OCW) містить англійські переклади конституцій для кожної юрисдикції у всьому світі, включаючи національні конституції, конституції суб'єктів федерацій та визнаних автономних регіонів². До кожного конституційного тексту додаються спеціальні коментарі (деталізація конституційного устрою юрисдикції) та інші довідникові матеріали (відповідний акт / закон, який регулює конституційний суд (або подібний орган); установчі документи; окремі акти та закони про поправки; історичні версії конституційного тексту). Редактори видання ретельно відстежують поточні зміни у конституціях

¹ Характеристика і умови доступу містяться за посиланням: Oxford Constitutional Law. URL: <https://oxcon.oup.com/page/subscriber-services-oxcon/subscriber-services>

² Oxford Constitutions of the World. URL: <https://global.oup.com/academic/product/oxford-constitutions-of-the-world-9780199799848?prevSortField=1&sortField=1&start=340&resultsPerPage=20&type=listing&prevNumResPerPage=20&lang=en&cc=fr>

і оперативно вносять нову інформацію до відповідних текстів, а також розміщують її в окремих довідках³, які присутні у відкритому доступі.

Слід зазначити, що ще до створення електронного варіанту, з 1971 р. видавництво Оксфордського університету публікувало у друкованому вигляді збірник «Конституції держав світу». Він існує і зараз і містить кваліфіковані переклади на англійську мову текстів 187 конституцій держав світу з науковими коментарями і довідниковими матеріалами⁴. Якість видання значно поліпшилася з приходом до редакції відомих вчених з Інституту порівняльного публічного права та міжнародного права ім. Макса Планка (Гейдельберг, Німеччина) докторів Райнера Гроته та Рюдигера Вольфрума. Нова редколегія сприяла розширенню коментарів і порівняльних нотаток, доданий аналіз історичних, політичних та економічних факторів, які впливають на конституційні процеси. До кожної конституції додається докладна бібліографія для подальшого читання і дослідження. Постійно обновлюваний⁵ і чітко організований збірник вважається зразковим для видань цього роду і є ідеальною базою для порівняльного вивчення конституційного права.

Новелою останніх років є публікація джерельного дослідження «Constitutions of Dependencies and Territories» з коментованими текстами 144 конституцій державних утворень у складі федеративних держав та залежних територій⁶. Автором коментарів є П. Раворт – почесний професор Школи бізнесу, економіки та права Університету Альберти (Канада)⁷. Видання характеризується високим науковим та організаційним рівнем та органічно вписалось у оксфордську систему джерельних юридичних публікацій⁸.

Окремим блоком конституційного законодавства, яке публікує видавництво Оксфордського університету, виокремлено базу даних «Конституційне законодавство США» (UCL). В ній розміщені історичні і сучасні версії федеральної Конституції США та конституцій окремих штатів. Докладні коментарі та історичні довідки надають цінний контекст конституційним документам і створюють комплексний дослідницький ресурс для вивчення змісту, історії та сучасних тенденцій конституціоналізму у США⁹. Цей ресурс постійно оновлюється з урахуванням внесених до конституцій змін, щодо яких ведеться спеціальний реєстр – USC Update¹⁰. Електронна база «Конституційне законодавство США» тісно пов'язана з друкованою серією досліджень «Оксфордські коментарі конституцій Штатів Сполучених Штатів» (Oxford Commentaries on the State Constitutions of the United States)¹¹.

Отже, можна констатувати, що велика копітка робота видавництва Оксфордського університету по публікації конституційних джерел забезпечує правникам першокласні можливості для професійного дослідження проблем конституційного права.

У електронній платформі «Oxford Constitutional Law» третім складовим елементом визначена «Енциклопедія порівняльного конституційного права Макса Планка» (Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law)¹². Але це видання за характером суттєво

³ Наприклад: Constitution of the Canton of Basel-City: March 23, 2005 (as Amended to March 22, 2019) (Switzerland [ch]). URL: <https://oxcon.oup.com/view/10.1093/law-ocw/law-ocw-cd1245.regGroup.1/law-ocw-cd1245>

⁴ Constitutions of the Countries of the World. Editor Emeritus Gisbert Flanz, Dr Rainer Grote, and Dr Rüdiger Wolfrum. Баратотомне видання друкується лише по індивідуальним замовленням. Можна замовити друк окремої конституції. Загальна вартість всієї серії складає 2513 ф.ст. URL: <https://global.oup.com/academic/product/constitutions-of-the-countries-of-the-world-9780379004670?lang=en&cc=ua#>

⁵ Щорічно виходить 9 випусків релізів оновлень.

⁶ Raworth P. Constitutions of Dependencies and Territories. URL: <https://global.oup.com/academic/product/constitutions-of-dependencies-and-territories-9780379002782?lang=en&cc=ua#>

⁷ Первісно книга була опублікована у видавництві Oceana Publications Inc. (США), акції якого видавництво Оксфордського університету придбало у 2005 році.

⁸ Oxford Constitutional Law. From the Editor. URL: <https://oxcon.oup.com/page/editor-letter-ocw>

⁹ Welcome to US Constitutional Law. URL: <https://oxcon.oup.com/>

¹⁰ Останні зміни див.: USC Update. *September 6, 2019. For August 2019, US Constitutional Law adds 3 new documents. Constitution of the State of Maryland: September 18, 1867 (as Amended to November 6, 2018); Constitution of the State of New Hampshire: October 31, 1783 (as Amended to December 5, 2018); Constitution of the State of New Mexico: January 21, 1911 (as Amended to November 6, 2018).* URL: <https://oxcon.oup.com/oxlaw/newsitem/854/oxconusc-update>

¹¹ Серед новітніх публікацій серії див.: Miller S., Stark J. The Wisconsin State Constitution. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press: 2019. 328 p. URL: <https://oxcon.oup.com/view/10.1093/law/9780190927714.001.0001/law-9780190927714>

¹² Welcome to the Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law. URL: <https://oxcon.oup.com/home/MPECCOL>

відрізняється від двох попередніх елементів, охарактеризованих вище. Тут не має оригінальних конституційних текстів, тобто першоджерел у класичному їх розумінні. Енциклопедія розкриває основні поняття конституційного права, містить статті аналітичного і просвітницького характеру, які пропонують викладення основних тем і проблем сучасного конституційного права в порівняльному контексті¹³. Перший випуск *Енциклопедії* відбувся 27 квітня 2017 р. з публікацією 70 тематичних статей. Заплановано, що щорічно буде додаватися 80-100 статей, а повний комплект має налічувати біля 600 статей. На жовтень 2019 р. опубліковано 207 статей¹⁴, йде постійна робота над створенням, рецензуванням та редагуванням наступних. Видання базується на участі дослідників з Інституту порівняльного публічного права та міжнародного права ім. Макса Планка¹⁵ (звідти і назва *Енциклопедії*). Але до редакційної колегії і написання статей залучені вчені-конституціоналісти інших країн¹⁶, що забезпечує високий рівень наукового висвітлення тем і сприяє глибокому розкриттю сутності, характеру, історії і сучасного розвитку конституційного права з глобальної точки зору.

Близькими до *Енциклопедії порівняльного конституційного права* за змістом і спрямованістю є так звані *Оксфордські довідники* (Oxford Handbooks)¹⁷. Як визначено у редакційних поясненнях, вони пропонують сучасні огляди оригінальних досліджень у певній предметній сфері, написані провідними вченими, аналізують різні точки зору і надають науковцям нові перспективи для майбутніх досліджень. Саме так побудований «*Оксфордський довідник з порівняльного конституційного права*»¹⁸, виданий за редакцією двох провідних західних конституціоналістів М. Розенфельда та А. Шайо. Змістовний і великий за обсягом (1423 сторінки), *Довідник* є першим всебічним виданням у галузі порівняльного конституційного права, забезпечує дорожню карту до сучасного стану досліджень конституційних прав і прав людини, представляє глобальну картину концепцій, інституцій та процесів конституційного розвитку. Серед авторів видання вчені зі світовою популярністю – Р. Алексі, А. фон Богданді, Д.Грімм, М. Тушнет, Р. Гаргарела, А. Барак, Е. Барендт, С. Чоудрі, Г. Халмаї та інші.

До такого ж типу фундаментальних академічних видань належить «*Оксфордський довідник Конституції США*»¹⁹. Він містить наукову характеристику Конституції США з історичної, політичної та юридичної точки зору, визначає її роль у політичній системі та культурі країни. Увага зосереджена також на висвітленні актуальних тем конституційної науки США, надається критичне осмислення наукової літератури, пов'язаної з конституційним розвитком і перспективами конституціоналізму у Сполучених Штатах. Тематика даного видання розширена у *Довіднику*, присвяченому Конгресу США²⁰.

Аналогічні видання є щодо Конституцій Канади²¹, Індії²², права Європейського Союзу²³, а також проблем і явищ, пов'язаних з конституційним розвитком (свободи²⁴, деліберативної

¹³ Про зміст і сутність видання див.: Frequently Asked Questions for *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*. URL: <https://oxcon.ouplaw.com/page/faqs-mpeccol/faqs>

¹⁴ Див. перелік: Articles on *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*. URL: <https://oxcon.ouplaw.com/page/mpeccol-articles>

¹⁵ Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law. URL: https://ru.qwertyu.wiki/wiki/Max_Planck_Institute_for_Comparative_Public_Law_and_International_Law

¹⁶ Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law. General Editors & Advisory Board. URL: <https://oxcon.ouplaw.com/page/about-the-editors>

¹⁷ Слово «handbook» в перекладі з англійської має декілька значень – довідник, керівництво, посібник, збірник.

¹⁸ The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law /ed. by Michel Rosenfeld and András Sajó. Oxford: Oxford University Press, 2013. 1424 p.

¹⁹ The Oxford Handbook of the U.S. Constitution / ed. by Mark Tushnet, Sanford Levinson, and Mark A. Graber. Oxford: Oxford University Press, 2015. 1112 p.

²⁰ The Oxford Handbook of the American Congress / ed. by George C. Edwards III, Frances E. Lee, and Eric Schickler. Oxford: Oxford University Press, 2011. 929 p.

²¹ The Oxford Handbook of the Canadian Constitution /ed. by Peter Oliver, Patrick Macklem, and Nathalie Des Rosiers. Oxford: Oxford University Press, 2017. 1168 p.

²² The Oxford Handbook of the Indian Constitution /ed. by Sujit Choudhry, Madhav Khosla, and Pratap Bhanu Mehta. Oxford: Oxford University Press, 2016. 1120 p.

²³ The Oxford Handbook of European Union Law / ed. by Anthony Arnall and Damian Chalmers. Oxford: Oxford University Press, 2015. 1072p.

²⁴ The Oxford Handbook of Freedom / ed. by David Schmidtz, Carmen E. Pavel. Oxford: Oxford University Press, 2018. 533 p.

демократії²⁵, прав людини²⁶, місцевого самоврядування²⁷).

Новим явищем у практиці видавництва Оксфордського університету стала публікація серії «*Стелленбошські довідники з конституційного права Африки*»²⁸. Конституційний розвиток Африканського континенту довгий час залишався поза зоною дослідницького інтересу світової конституціоналістики. В останні роки завдяки активної діяльності вчених Стелленбошського університету (ПАР) були підготовлені три томи серії – «Конституційні судові рішення у Африці»²⁹, «Розподіл влад у африканському конституціоналізмі»³⁰, «Децентралізація і конституціоналізм у Африці»³¹.

Слід відмітити, що видавництво у визначені номенклатури видань з конституційного права все активніше виходить за межі Європи і англо-саксонського світу і друкує дослідження щодо інших регіонів – Південної Америки³², Арабського Сходу³³, Південно-Східної Азії³⁴.

Однак в цілому, як і раніше, переважають дослідження і учбові матеріали стосовно конституційних процесів у Англії, США, європейських країнах та Європейському Союзі. Американський напрямок при цьому є провідним. Він представлений у декількох серіях, налічує публікації узагальнюючого характеру³⁵ і монографії з окремих питань, часом вельми критичної спрямованості³⁶. Центральною темою досліджень американських конституціоналістів залишаються питання тлумачення³⁷ конституції та діяльність Верховного Суду³⁸.

Якщо відійти, так би мовити, від територіального принципу, то стосовно проблематики видань Оксфордського університету з конституційного права можна виділити такі тематичні блоки: а) порівняльно-правові конституційні дослідження; б) аналіз конституціоналізму в рамках класичного доктринального дискурсу (складові елементи конституціоналізму, конституціоналізм у філософському вимірі, проблеми соціального контексту сучасного конституціоналізму); в) глобалізація права і явища глобального (транснаціонального, наднаціонального) конституціоналізму. Це розмежування в достатній мірі умовно, бо в конкретному виданні можуть бути висвітлені дві або більше проблем. В нашому подальшому аналізі ми торкнемося перших двох блоків, зважаючи на те, що проблеми глобального конституціоналізму тісно пов'язані з проблематикою міжнародного права і потребують окремого ґрунтовного підходу.

²⁵ The Oxford Handbook of Deliberative Democracy / ed. by André Bächtiger, John S. Dryzek, Jane Mansbridge, and Mark E. Warren. Oxford: Oxford University Press, 2018. 976 p.

²⁶ The Oxford Handbook of International Human Rights Law / ed. by Dinah Shelton. Oxford: Oxford University Press, 2013. 1078 p.

²⁷ The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe / ed. by John Loughlin, Frank Hendriks, and Anders Lidström. Oxford: Oxford University Press, 2010. 812 p.

²⁸ Stellenbosch Handbooks in African Constitutional Law. URL: <https://global.oup.com/academic/content/series/s/stellenbosch-handbooks-in-african-constitutional-law-shacl/?cc=ua&lang=en>

²⁹ Constitutional Adjudication in Africa / ed. by Charles M. Fombad. Oxford: Oxford University Press, 2017. 416 p.

³⁰ Separation of Powers in African Constitutionalism / ed. by Charles M. Fombad. Oxford: Oxford University Press, 2016. 448p.

³¹ Decentralization and Constitutionalism in Africa / ed. by Charles M. Fombad and Nico Steytler. Oxford: Oxford University Press, 2019. 648p.

³² Transformative Constitutionalism in Latin America. The Emergence of a New *Ius Commune* / ed. by Armin von Bogdandy, Eduardo Ferrer Mac-Gregor, Mariela Morales Antoniazzi, Flávia Piovesan, and Ximena Soley. Oxford: Oxford University Press, 2017. 446 p.; Roberto Gargarella. Latin American Constitutionalism, 1810-2010. The Engine Room of the Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2013. 298 p.; Colombian Constitutional Law. Leading Cases / ed. by Manuel José Cepeda Espinosa and David Landau. Oxford: Oxford University Press, 2017. 448 p.

³³ Rainer Grote and Tilmann J. Röder. Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring. Oxford: Oxford University Press, 2016. 992 p.

³⁴ Khilnani S., Raghavan V., Thiruvengadam A. Comparative Constitutionalism in South Asia. Oxford: Oxford University Press, 2016. 416 p. Дане дослідження вважається інноваційним і отримало високу оцінку в академічних колах.

³⁵ Epps G. American Epic. Reading the US Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2015. 304 p.; Strauss D.A. The Living Constitution. Inalienable Rights. Oxford: Oxford University Press, 2010. 176 p.; Bodenhamer D.J. The Revolutionary Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2012. 296 p.

³⁶ Wilkinson H.J. Cosmic Constitutional Theory. Why Americans are Losing Their Inalienable Rights to Self-Governance. Oxford: Oxford University Press, 2012. 176 p.; Schwartz D.S. The Spirit of the Constitution. John Marshall and the 200-year Odyssey of McCulloch v. Maryland. Oxford: Oxford University Press, 2019. 344 p.

³⁷ Fleming J.E. Fidelity to Our Imperfect Constitution. For Moral Reading and against Originalism. Oxford: Oxford University Press, 2015. 264 p.; Greenawalt K. Interpreting the Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2015. 512 p.; Lackland H. Bloom Jr Methods of Interpretation. How the Supreme Court Reads the Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2009. 592 p.

³⁸ В цьому плані відмітимо цікавий інсайдерський погляд на роботу Суду С. Брейєра: Breyer S. America's Supreme Court. Making Democracy Work. Oxford: Oxford University Press, 2010. 288 p.

В редакційному коментарі серії «Оксфордський компаративний конституціоналізм» вказується на загальновизнану в юридичному середовищі актуальність порівняльного конституційного права, до якого останнім часом спостерігається все більший науковий інтерес. Він викликаний через значну практичну актуальність напрямку: зустрічаючись з питаннями щодо розробки та тлумачення конституцій, урядовці і судді вищих судових інстанцій «все частіше шукають допомоги та натхнення за кордоном».

Саме про таку суттєву актуальність порівняльного права йдеться у монографії професора університету Торонто Рана Гіршля (Ran Hirschl) «Порівняльні питання. Відродження порівняльного конституційного права»³⁹. Книга отримала спеціальну премію Американської асоціації політичних наук (Winner of the 2015 APSA C. Herman Pritchett Award for the best book on law & courts).

Серед монографічних робіт з цієї тематики звертає увагу унікальне видання класика юридичної думки – англійського правознавця А. Дайсі «Компаративний конституціоналізм»⁴⁰, яке включило значну частину раніше не опублікованих лекцій вченого⁴¹. Новим виданням вишла також класична робота С.Е. Файнера «П'ять конституцій» з новими матеріалами його послідовників⁴².

Теоретичний порівняльний аналіз конституційних змін в різних країнах пропонується в монографії відомого німецького вченого проф. А. Бенца⁴³. Порівняльний аналіз діяльності федеральних конституційних судів федеративних держав (Австралія, Канада, Німеччина, Індія, Південна Африка, США) міститься у збірнику статей провідних західних юристів під редакцією Д.Голдсфорсі⁴⁴.

Порівняльний підхід все частіше використовується при аналізі суто національних конституційних явищ або інституцій, наприклад, при визначенні конституційних підвалин управління економікою Великобританії⁴⁵ або діяльності Конституційного суду Італії⁴⁶. Є і протилежні приклади, коли простежується вплив конституціоналізму окремої держави на конституційні системи інших країн. Про це йде мова у монографії Мікаели Хейлброннер⁴⁷ відносно глобального впливу німецького конституціоналізму, особливо на правові системи США, Південної Африки і Японії.

Серія «Оксфордська конституційна теорія» налічує більше 40 найменувань видань. Редакторами серії є відомі правознавці проф. М. Лафлін (Лондонська школа економіки), проф. Д.П. МакКормік (Чиказький університет), проф. Н. Уокер (Едінбурзький університет). Завдяки їх зусиллям серія зарекомендувала себе як важливий орієнтир для теоретичних роздумів про сутність і майбутнє конституційного права. Більшість монографій цієї серії носять новаторський характер і покликані стимулювати подальші інновації в цій області знання. Публікації знайомлять з різними точками зору, пропонують різні методологічні підходи до дослідження. Селективна робота редакторів дозволяє шляхом перекладу на англійську мову публікувати кращі дослідження, які первісно були написані на інших мовах. Їх кількість і якість є свідомством зростаючого інтересу до конституцій, конституційних методів правового регулювання і конституційного права.

Як своєрідну сучасну енциклопедію теорії конституційного права можна визначити роботу німецького конституціоналіста Д. Грімма «Конституціоналізм. Минуле, сьогодення і майбутнє»⁴⁸. У ній знайшли відображення теоретичні та історико-правові аспекти сучасного

³⁹ Hirschl R. Comparative Matters. The Renaissance of Comparative Constitutional Law. Oxford: Oxford University Press, 2016. 304 p.

⁴⁰ Dicey A.V. Comparative Constitutionalism / ed. by J.W.F. Allison. Oxford: Oxford University Press, 2013. 402 p.

⁴¹ Ще одне видання Дайсі: Dicey A.V. The Law of the Constitution / ed. by J.W.F. Allison. Oxford: Oxford University Press, 2013. 572 p.

⁴² Finer S. E., Bogdanor V., Rudden B. Comparing Constitutions. Oxford: Clarendon Press, 1995. 408 p.

⁴³ Benz A. Constitutional Policy in Multilevel Government. The Art of Keeping the Balance. Oxford: Oxford University Press, 2016. 288 p.

⁴⁴ Interpreting Constitutions. A Comparative Study / ed. by Jeffrey Goldsworthy. Oxford: Oxford University Press, 2007. 384p.

⁴⁵ Prosser T. The Economic Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2014. 304 p.

⁴⁶ Barsotti V., Carozza P.G., Cartabia M., Simoncini A. Italian Constitutional Justice in Global Context. Oxford: Oxford University Press, 2015. 328 p.

⁴⁷ Hailbronner M. Traditions and Transformations. The Rise of German Constitutionalism. Oxford: Oxford University Press, 2015. 211 p.

⁴⁸ Grimm D. Constitutionalism. Past, Present, and Future. Oxford: Oxford University Press, 2016. 400 p. (Нове видання в м'якій обкладинці опубліковано в 2019 р.)

конституціоналізму, зокрема, походження і трансформація концепції конституціоналізму, роль фундаментальних прав в сучасному суспільстві і їх інтерпретація Конституційним судом Німеччини, загальна значимість діяльності конституційних судів в демократичному процесі, вплив конституцій на суспільство (реалізація конституційної програми), конституційні реформи та інші.

У видавництві Оксфордського університету був опублікований англomовний переклад класичної роботи Р. Алексі «Теорія конституційних прав» з передмовою перекладача Д.Ріверса⁴⁹. Автор у післямові відзначив зроблені уточнення до попередньої редакції 1985 р. Видання сприяло розширенню читацької аудиторії для німецького вченого і було оцінено «як одне з найбільш проникливих та аналітично уточнених і впливових загальних положень про конституційні права».

Блискуче використаний Р. Алексі метод інтегрування правового і філософського аналізу при дослідженні прав людини був застосований англійським правознавцем К. Моллером⁵⁰ для вивчення сучасних доктрин і новітніх явищ в сфері прав людини і конституційних прав, як то інфляція прав, горизонтальний ефект, позитивні зобов'язання, розповсюдження соціально-економічних прав. Щодо останніх американська вчена К. Янг простежує процеси сучасного швидкого юридичного розширення соціально-економічних прав в різних юрисдикціях світу і вплив цього на публічне право і конституційну теорію⁵¹. Вона стверджує, що теорія конституціоналізму дає можливість теоретичного обґрунтування узгодження економічних і соціальних прав з громадянськими, та надання їм конституційного захисту.

У монографії Лоренцо Зукка (Lorenzo Zucca) «Конституційні дилеми. Конфлікти основних прав в Європі і США»⁵² конкуренція прав розглянута як одне з основних питань сучасних філософії права і конституційної теорії. Одночасно піднімаються питання обмеження прав та співвідношення етичних норм і закону. Тема конфлікту прав та конституційних обмежень отримала цікаву інтерпретацію у роботі проф. Каліфорнійського університету А. Бхавата «Міф про права. Цілі та межі конституційних прав»⁵³. Міфом називає автор думку, що основні права захищають автономію людини. Висловлюється провокативна теза, що основною метою та дією конституційних прав у нашому суспільстві є структуризація. Ці права стримують владу, щоб підтримувати рівновагу між громадянами та державою, а також належну обмежену роль держави у суспільстві.

Серед питань конституційної догматики, висвітлених у полемічних виданнях серії «Оксфордська конституційна теорія», зазначимо дослідження Я. Рознаї (Y. Roznai) про сутність і роль поправок до конституцій (сама назва спрямована на дискусію – «Неконституційні конституційні поправки»⁵⁴) та збірник статей про роль концепції підзвітності у конституційному праві⁵⁵. По-новому показати вплив на сучасну конституційну теорію контраверсійних ідей Карла Шмітта зробив спробу американський вчений Б. Шупманн⁵⁶. Феномену установчої влади присвячений змістовний і інтелектуально насичений збірник статей «Парадокс конституціоналізму. Установча влада і конституційна форма»⁵⁷, який зібрав під однією обкладинкою кращих світових конституціоналістів.

Амбітне завдання переосмислення традиційних понять конституційного права поставив молодий дослідник з Карлтонського університету (Канада) Зоран Оклопчич в роботі «Поза

⁴⁹ Alexy R. *Theory of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 516 p.

⁵⁰ Möller K. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 233 p.

⁵¹ Young K.G. *Constituting Economic and Social Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 384 p.

⁵² Zucca L. *Constitutional Dilemmas. Conflicts of Fundamental Legal Rights in Europe and the USA*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 206 p.

⁵³ Bhagwat A. *The Myth of Rights. The Purposes and Limits of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 310 p.

⁵⁴ Roznai Y. *Unconstitutional Constitutional Amendments. The Limits of Amendment Powers*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 368 p.

⁵⁵ *Accountability in the Contemporary Constitution* /ed. by Nicholas Bamforth and Peter Leyland. Oxford: Oxford University Press, 2013. 432 p.

⁵⁶ Schupmann B.A. *Carl Schmitt's State and Constitutional Theory. A Critical Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 256 p.

⁵⁷ *The Paradox of Constitutionalism. Constituent Power and Constitutional Form* / ed. by Martin Loughlin and Neil Walker. Oxford: Oxford University Press, 2008. 392 p.

людьми»⁵⁸. Рецензенти відмічають, що «книга є ерудованою та захоплюючою подорожжю через потужні, складні та часто суперечливі соціальні уяви». «Поза людьми» є провокаційним, оригінальним та написаним у дусі драми твором. Керуючись прагненням до оновлення дисципліни, З. Оклопчич представляє вражаючу панораму нових ідей та сильну полеміку проти загальноприйнятої теоретизації про складові влади». Однак сенсації не сталося. Оцінки реального наукового внеску автора є дуже стриманими.

Інноваційне дослідження іншого автора – проф. А. Арато⁵⁹, навпаки, було сприйняте дуже позитивно. Відомий і шанований вчений, аналізуючи конституційні реформи останнього часу (зокрема у Турції та країнах Східної Європи) поставив питання про появу нової «пост суверенної» парадигми створення конституцій, яка відрізняється як від французької суверенної моделі, так і американської антиномічної моделі. Досліджено також роль популізму у становленні нових правил конституційного будівництва.

Однією з усталених і практично значимих тем конституційної догматики є інтерпретація конституцій і теоретичні підвалини діяльності конституційних судів. В цьому плані всі представлені в Оксфордському видавництві дослідження на цю тему в якості вихідного методологічного принципу спираються на думку Р. Дворкіна, що достовірність інтерпретації конституції потребує об'єднання (злиття) конституційного права та моральної філософії. Самі назви книг свідчать, що це стало імперативом конституційної теорії сьогодення – «Конституційний етос» О. Цесіса⁶⁰, «Метаетика конституційних судових рішень» Боско Тріпковича⁶¹. Звертає увагу, що в багатьох теоретичних дослідженнях значна частина приділяється практичним рекомендаціям по вирішенню конкретних видів справ⁶².

Висновки. Завершуючи огляд, зазначимо, що видання Оксфордського університету акумулюють основні досягнення світової правничої науки в галузі конституційного права. Багато з охарактеризованих видань доступні на спеціальному он-лайн ресурсі «Oxford Scholarship Online». Видавництво окрім наукових досліджень випускає інноваційні підручники з конституційного права та академічний журнал «International Journal of Constitutional Law». Але це вже теми іншої аналітики.

ANALYTICAL REVIEW OF PUBLICATIONS ON CONSTITUTIONAL LAW AT OXFORD UNIVERSITY PRESS (Monographic publications)

Natalia V. Bocharova, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Law Alfred Nobel University (Ukraine).

E-mail: olip@duan.edu.ua

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-10

Key words: *constitutional law, constitutionalism, comparative legal constitutional studies, Oxford University Press.*

The integration of Ukraine into the world and European research space in the field of jurisprudence requires a thorough acquaintance with the latest methodological approaches and theoretical and doctrinal developments of the world's leading experts. Familiarity with the publishing activity of foreign legal scholars and the work of academic publishing houses plays an important role in this regard. The presented analytical review highlights the activity of publishing constitutional and legal studies of the Oxford University Press, which is the largest university publishing house in the modern world. The characteristics of constitutional publications are structured according to thematic

⁵⁸ Oklopčic Z. *Beyond the People. Social Imaginary and Constituent Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 2018. 416p.

⁵⁹ Arato A. *Post Sovereign Constitution Making. Learning and Legitimacy*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 320 p.

⁶⁰ Tsesis A. *Constitutional Ethos. Liberal Equality for the Common Good*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 216 p.

⁶¹ Tripkovic B. *The Metaethics of Constitutional Adjudication*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 272 p.

⁶² Barber S.A., Fleming J.E. *Constitutional Interpretation. The Basic Questions*. Published to Oxford Scholarship Online 2009. URL: <https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195328578.001.0001/acprof-9780195328578>

sections: sources of constitutional law and reference publications, studies on the constitutional law of individual countries and regions, as well as problems and phenomena related to constitutional development (freedom, deliberative democracy, human rights, local self-government). If we depart, so to speak, from the territorial principle, the following thematic blocks can be distinguished in relation to the issues of Oxford University publications on constitutional law: a) comparative legal constitutional studies; b) analysis of constitutionalism within the framework of classical doctrinal discourse (constituent elements of constitutionalism, constitutionalism in the philosophical dimension, problems of the social context of modern constitutionalism); c) globalization of law and the phenomenon of global (transnational, supranational) constitutionalism. This distinction is quite arbitrary, because two or more problems may be covered in a particular publication. Publications of the University of Oxford accumulate the main achievements of world jurisprudence in the field of constitutional law. Many of the characterized editions are available on a special online resource "Oxford Scholarship Online".

References

1. *Kharakterystyka i umovy dostupu mistiatsia za posylanniam*: Oxford Constitutional Law. Available at: <https://oxcon.oup.com/page/subscriber-services-oxcon/subscriber-services>
2. Oxford Constitutions of the World. Available at: <https://global.oup.com/academic/product/oxford-constitutions-of-the-world-9780199799848?prevSortField=1&sortField=1&start=340&resultsPerPage=20&type=listing&prevNumResPerPage=20&lang=en&cc=fr>
3. *Napryklad*: Constitution of the Canton of Basel-City: March 23, 2005 (as Amended to March 22, 2019) (Switzerland [ch]). Available at: <https://oxcon.oup.com/view/10.1093/law-ocw/law-ocw-cd1245.regGroup.1/law-ocw-cd1245>
4. Constitutions of the Countries of the World. Editor Emeritus Gisbert Flanz, Dr Rainer Grote, and Dr Rüdiger Wolfrum. *Bahatotomne vydannia drukuietsia lyshe po indyvidualnym zamovlenniam. Mozhna zamovyty druk okremoi konstytutsii. Zahalna vartist vsiiei serii skladaie 2513 f.st.* Available at: <https://global.oup.com/academic/product/constitutions-of-the-countries-of-the-world-9780379004670?lang=en&cc=ua#>
5. *Shchorichno vykhodyt 9 vypuskiv reliziv onovlen.*
6. Raworth P. Constitutions of Dependencies and Territories. Available at: <https://global.oup.com/academic/product/constitutions-of-dependencies-and-territories-9780379002782?lang=en&cc=ua#>
7. *Pervisno knyha bula opublikovana u vydavnytstvi Oceana Publications Inc. (SShA), aktsii yakoho vydavnytstvo Oksfordskoho universytetu prydbalo u 2005 rotsi.*
8. Oxford Constitutional Law. From the Editor. Available at: <https://oxcon.oup.com/page/editor-letter-ocw>
9. Welcome to US Constitutional Law. Available at: <https://oxcon.oup.com/>
10. *Ostanni zminy dyv.*: USC Update. *September 6, 2019*. For August 2019, *US Constitutional Law* adds 3 new documents. Constitution of the State of Maryland: September 18, 1867 (as Amended to November 6, 2018); Constitution of the State of New Hampshire: October 31, 1783 (as Amended to December 5, 2018); Constitution of the State of New Mexico: January 21, 1911 (as Amended to November 6, 2018). Available at: <https://oxcon.oup.com/oxlaw/newsitem/854/oxconusc-update>
11. *Sered novitnikh publikatsii serii dyv.*: Miller S., Stark J. The Wisconsin State Constitution. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press: 2019. 328 p. Available at: <https://oxcon.oup.com/view/10.1093/law/9780190927714.001.0001/law-9780190927714>
12. Welcome to the Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law. Available at: <https://oxcon.oup.com/home/MPECCOL>
13. *Pro zmist i sutnist vydannia dyv.*: Frequently Asked Questions for *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*. Available at: <https://oxcon.oup.com/page/faqs-mpeccol/faqs>

14. *Dyv. perelik*: Articles on Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law. Available at: <https://oxcon.oup.com/page/mpeccol-articles>
15. Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law. Available at: https://ru.qwertyu.wiki/wiki/Max_Planck_Institute_for_Comparative_Public_Law_and_International_Law
16. Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law. General Editors & Advisory Board. Available at: <https://oxcon.oup.com/page/about-the-editors>
17. *Slovo «handbook» v perekladi z anhliiskoi maie dekilka znachen – dovidnyk, kerivnytstvo, posibnyk, zbirnyk.*
18. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law /ed by Michel Rosenfeld and András Sajó. Oxford: Oxford University Press, 2013. 1424 p.
19. The Oxford Handbook of the U.S. Constitution /ed. By Mark Tushnet, Sanford Levinson, and Mark A. Graber. Oxford: Oxford University Press, 2015. 1112 p.
20. The Oxford Handbook of the American Congress /ed. by George C. Edwards III, Frances E. Lee, and Eric Schickler. Oxford: Oxford University Press, 2011. 929 p.
21. The Oxford Handbook of the Canadian Constitution /ed. by Peter Oliver, Patrick Macklem, and Nathalie Des Rosiers. Oxford: Oxford University Press, 2017. 1168 p.
22. The Oxford Handbook of the Indian Constitution /ed. by Sujit Choudhry, Madhav Khosla, and Pratap Bhanu Mehta. Oxford: Oxford University Press, 2016. 1120 p.
23. The Oxford Handbook of European Union Law / ed. by Anthony Arnull and Damian Chalmers. Oxford: Oxford University Press, 2015. 1072 p.
24. The Oxford Handbook of Freedom / ed. by David Schmitz, Carmen E. Pavel. Oxford: Oxford University Press, 2018. 533 p.
25. The Oxford Handbook of Deliberative Democracy / ed. by André Bächtiger, John S. Dryzek, Jane Mansbridge, and Mark E. Warren. Oxford: Oxford University Press, 2018. 976 p.
26. The Oxford Handbook of International Human Rights Law / ed. by Dinah Shelton. Oxford: Oxford University Press, 2013. 1078 p.
27. The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe / ed. by John Loughlin, Frank Hendriks, and Anders Lidström. Oxford: Oxford University Press, 2010. 812 p.
28. Stellenbosch Handbooks in African Constitutional Law. Available at: <https://global.oup.com/academic/content/series/s/stellenbosch-handbooks-in-african-constitutional-law-shacl/?cc=ua&lang=en>
29. Constitutional Adjudication in Africa /ed. by Charles M. Fombad. Oxford: Oxford University Press, 2017. 416 p.
30. Separation of Powers in African Constitutionalism / ed. by Charles M. Fombad. Oxford: Oxford University Press, 2016. 448p.
31. Decentralization and Constitutionalism in Africa /ed. by Charles M. Fombad and Nico Steytler. Oxford: Oxford University Press, 2019. 648 p.
32. Transformative Constitutionalism in Latin America. The Emergence of a New lus Commune / ed. by Armin von Bogdandy, Eduardo Ferrer Mac-Gregor, Mariela Morales Antoniazzi, Flávia Piovesan, and Ximena Soley. Oxford: Oxford University Press, 2017. 446 p.; Roberto Gargarella. Latin American Constitutionalism, 1810-2010. The Engine Room of the Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2013. 298 p.; Colombian Constitutional Law. Leading Cases /ed. by Manuel José Cepeda Espinosa and David Landau. Oxford: Oxford University Press, 2017. 448 p.
33. Rainer Grote and Tilmann J. Röder. Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring. Oxford: Oxford University Press, 2016. 992 p.
34. Khilnani S., Raghavan V., Thiruvengadam A. Comparative Constitutionalism in South Asia. Oxford: Oxford University Press, 2016. 416 p.
35. Epps G. American Epic. Reading the US Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2015. 304 p.; Strauss D.A. The Living Constitution. Inalienable Rights. Oxford: Oxford University Press, 2010. 176 p.; Bodenhamer D.J. The Revolutionary Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2012. 296 p.

36. Wilkinson H.J. *Cosmic Constitutional Theory. Why Americans are Losing Their Inalienable Rights to Self-Governance*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 176 p.; Schwartz D.S. *The Spirit of the Constitution. John Marshall and the 200-year Odyssey of McCulloch v. Maryland*. Oxford: Oxford University Press, 2019. 344 p.
37. Fleming J.E. *Fidelity to Our Imperfect Constitution. For Moral Reading and against Originalism*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 264 p.; Greenawalt K. *Interpreting the Constitution*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 512 p.; Lackland H. *Bloom Jr Methods of Interpretation. How the Supreme Court Reads the Constitution*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 592 p.
38. *V tsomu plani vidmytemo tsikavyi insaiderskyi pohliad na robotu Sudu S. Breiera: Breyer S. America's Supreme Court. Making Democracy Work*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 288 p.
39. Hirschl R. *Comparative Matters. The Renaissance of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 304 p.
40. Dicey A.V. *Comparative Constitutionalism* / ed. by J.W.F. Allison. Oxford: Oxford University Press, 2013. 402 p.
41. *Shche odne vydannia Daisi: Dicey A.V. The Law of the Constitution* / ed. by J.W.F. Allison. Oxford: Oxford University Press, 2013. 572 p.
42. Finer S. E., Bogdanor V., Rudden B. *Comparing Constitutions*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 408 p.
43. Benz A. *Constitutional Policy in Multilevel Government. The Art of Keeping the Balance*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 288 p.
44. *Interpreting Constitutions. A Comparative Study* /ed. by Jeffrey Goldsworthy. Oxford: Oxford University Press, 2007. 384p.
45. Prosser T. *The Economic Constitution*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 304 p.
46. Barsotti V., Carozza P.G., Cartabia M., Simoncini A. *Italian Constitutional Justice in Global Context*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 328 p.
47. Hailbronner M. *Traditions and Transformations. The Rise of German Constitutionalism*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 211 p.
48. Grimm D. *Constitutionalism. Past, Present, and Future*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 400 p.
49. Alexy R. *Theory of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 516 p.
50. Möller K. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 233 p.
51. Young K.G. *Constituting Economic and Social Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 384 p.
52. Zucca L. *Constitutional Dilemmas. Conflicts of Fundamental Legal Rights in Europe and the USA*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 206 p.
53. Bhagwat A. *The Myth of Rights. The Purposes and Limits of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 310 p.
54. Roznai Y. *Unconstitutional Constitutional Amendments. The Limits of Amendment Powers*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 368 p.
55. *Accountability in the Contemporary Constitution* /ed. by Nicholas Bamforth and Peter Leyland. Oxford: Oxford University Press, 2013. 432 p.
56. Schupmann B.A. *Carl Schmitt's State and Constitutional Theory. A Critical Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 256 p.
57. *The Paradox of Constitutionalism. Constituent Power and Constitutional Form* / ed. by Martin Loughlin and Neil Walker. Oxford: Oxford University Press, 2008. 392 p.
58. Oklopcic Z. *Beyond the People. Social Imaginary and Constituent Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 2018. 416 p.
59. Arato A. *Post Sovereign Constitution Making. Learning and Legitimacy*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 320 p.

60. Tsesis A. Constitutional Ethos. Liberal Equality for the Common Good. Oxford: Oxford University Press, 2017. 216 p.

61. Tripkovic B. The Metaethics of Constitutional Adjudication. Oxford: Oxford University Press, 2017. 272 p.

62. Barber S.A., Fleming J.E. Constitutional Interpretation. The Basic Questions. Published to Oxford Scholarship Online 2009. Available at: <https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195328578.001.0001/acprof-9780195328578>

Одержано 23.05.2023.

НАШІ АВТОРИ

БАЙМУРАТОВ Михайло Олександрович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії наук (м. Одеса).

БАРАБАШ Борис Абрамович, кандидат юридичних наук, радник президента Українського союзу промисловців і підприємців (м. Київ).

БІЛА Альона Валеріївна, викладач кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро).

БОЧАРОВА Наталія Василівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро).

КОФМАН Борис Якович, доктор юридичних наук, старший дослідник, професор кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля, Заслужений юрист України (м. Дніпро)

ЛУНІНА Олена Станіславівна, кандидат юридичних наук, суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду, доцент кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро).

ПОСТОРОНКО Інна Георгіївна, аспірантка Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ).

ПОТАПЧУК Ганна В'ячеславівна, кандидат юридичних наук, докторантка Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ).

ТАРАНОВСЬКА Альона Олегівна, аспірантка Донецького державного університету внутрішніх справ України (м. Кривий Ріг).

ТОДОРОШКО Тетяна Андріївна, старший викладач кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро).

ТОЛСТИХ Анна Борисівна, аспірант кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кропивницький).

ШКАБАРО Вероніка Миколаївна, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро).

OUR AUTHORS

Mykhaylo O. Baymurov, Doctor of Legal Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Political Science and Law, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences (Odesa).

Boris A. Barabash, PhD in Legal Sciences, the Adviser of the President Ukrainian Union of Industrialists and Businessmen (Kyiv).

Alona V. Bila, Lecturer, Department of Law, Alfred Nobel University (Dnipro).

Natalia V. Bocharova, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Law, Alfred Nobel University (Dnipro).

Boris Ya. Kofman, Doctor of Legal Sciences, Senior Researcher, Professor of the Law Department of Alfred Nobel University, Honored Lawyer of Ukraine (Dnipro).

Olena S. Lunina, PhD in Legal Sciences, judge of the Dnipropetrovsk District Administrative Court, Associate Professor of the Department of Law, Alfred Nobel University (Dnipro).

Inna G. Postoronko, Graduate Student of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv).

Ann V. Potapchuk, PhD in Legal Sciences, doctoral student Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv).

Alona O. Taranovska, Postgraduate, Donetsk State University of Internal Affairs of Ukraine (Kryvyi Rig).

Tetiana A. Todoroshko, Senior lecturer, Department of Law, Alfred Nobel University (Dnipro).

Anna B. Tolstykh, Postgraduate Student of the Department of Economic and Legal Disciplines and Economic Security of the Donetsk State University of Internal Affairs (Kropyvnytskyi).

Veronika N. Shkabaro, PhD in Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law, Alfred Nobel University (Dnipro).

ДЛЯ НОТАТОК